

Иброҳим Ҳаққул
Эргаш Очилов

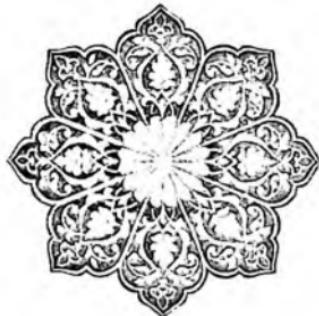

ИШҚ ВА ҲАЙРАТ
СЛАМИ

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ,
ЭРГАШ ОЧИЛОВ

Ҷиҳо, ба ҳамарот одами

МАҚОЛАЛАР ТҮПЛАМИ

Тошкент
«O'ZBEKISTON»
2016

УЎК: 821.512.133(092)

КБК 83.3(5Ў)

X 40

Масъул мухаррир:

Шуҳрат Сироҷиддинов, филология фанлари доктори

Нашрга тайёрловчи:

Мунисжон Ҳакимов, илмий ходим

Тақризчилар:

Сайфиддин Раъфиддинов, филология фанлари номзоди

Насиба Бозорова, филология фанлари номзоди

Ҳаққул, Иброҳим

X 40 Ишқ ва ҳайрат олами [Матн]/ И. Ҳаққул, Э. Очилов. –
Тошкент: «O'zbekiston», 2016. – 304 б.

ISBN 978-9943-28-695-5

Алишер Навоийнинг мазмунан теран ва бадиий юксак, мураккаб шаклу услубдаги ғазаллари, китъалари, рубоийлари ва тушунилиши кийин байтларининг илмий-оммабоп тахлилига бағишлиланган навоийшунос олимлар Иброҳим Ҳаққул ва Эргаш Очиловларнинг ушбу тўпламдан ўрин олган мақолалари улут шоир шеърларидаги қават-қават маъно қирраларини кашф этиш ва бекиёс маҳорати сирлари билан ўкувчиларни таништириш жиҳатидан буюк бобокалонимиз ижодини англаш сари кўйилган яна бир қадамдир.

Китоб Навоий ижодиёти ихлосмандлари, адабиётшунос олимлар, олий ўкув юртлари филология факультетлари талабалари, адабиётшунослик йўналиши бўйича изланиш олиб бораётгай тадқикотчиларга мўлжалланган.

УЎК: 821.512.133(092)

КБК 83.3(5Ў)

ISBN 978-9943-28-695-5

© И. Ҳаққул, Э. Очилов, 2016,
© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2016

НАВОЙНИ АНГЛАШ МАШАҚАТИ

Мутафаккир шоир Алишер Навоййнинг бадиият олами юксак тоғ чўққисига ўхшайди: узодан шундокқина қўл етгудек масофада кўринса-да, аммо бу бекиёс чўққини забт этиш осон эмас. Таъбир жоиз бўлса, даҳо шоирнинг олам ва одамзод тақдири билан боғлиқ бадиий юксак асарларининг сирли ва жозибадор қатламига ётиб боришда ақл-шуурингиз ожиз эканини тан олмасдан иложингиз йўқ.

Шарқ сўз санъатининг ўзигача әришган барча ютуқларини ўзлаштирган бу шеърият ҳақиқатан ҳам теран ва ранг-баранглиги билан кишини ҳайратлантиради. Ҳатто бир байт доирасида бир неча бадиий санъатлар қўлланишининг ўзиёқ кадим туркий, арабий, форсий сўз ва ибораларнинг қўпмаънолилиги ва серкірралиги, Куръони каримдаги оятлар ва ҳадиси шарифларга ишоралар, пайғамбарлар, валийлар, машҳур тарихий шахслар, бўюк сўз санъаткорларининг ўлмас асарлари, бетакрор қаҳрамонлари ва улар билан боғлиқ барча воқеа-ходисаларнинг у ёки бу муносабат билан тилга олиниши забардаст шоир меросини чукур тадқиқ этиш қанчалик мураккаб эканидан далолат беради. Шунинг учун ҳозирги кунда Навоййни ўкиб тушуниш олдида олий математика ҳеч нарса бўлмай қолди. Чунки Навоййнинг бадиий оламига киришда Шарқ фалсафаси, маданияти, адабиёти, мумтоз сўз санъатининг ижодий методи, образлар олами, ўзига хос рамз-ташбеҳлари, бадиий санъатлар, аruz вазни, араб ёзуви (ҳарфий ўйинларга асосланган шеърлар, абжад-таърихларни тушуниш, муаммоларни ечиш учун), эски ўзбек тилини билиш, форс ва араб тилларидан муайян дараҷада хабардор бўлиш талаб қилинади.

Бу борада юзага келган муаммоларни бартараф этиш учун навоийшунос олимлар Навоййни халқа яқинлаштириш ва

унинг асарларини тушуниш осон бўлиши учун насрой баёнлар, шарҳлар ва илмий тадкиқот ишларини амалга оширишлари керак бўлади. Албатта, бу соҳада анча-мунча ишлар қилинган: «Хамса»нинг барча достонлари, «Лисон ут-тайр» ва «Маҳбуб ул-қулуб» асарларининг насрой баёнлари мавжуд. Абдуқодир Ҳайитметов, Алибек Рустамов, Абдурашид Абдуғафуров, Ёқубжон Исҳоқов, Исломатулла Абдуллаев, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққул, Султонмурод Олим, Нусратулло Жумахўжа, Исломил Бекжон, Сайфиддин Раъфиддин, Нурбой Жаббор, Эргаш Очилов, Каромат Муллахўжаева, Сирдарёхон Ўтанова каби таникли олимларимиз шоирнинг кўплаб ғазаллари, қитъалари, рубоийлари, фардлари ва алоҳида байтларини шарҳлаб бердиларки, бу мутахассислар доираси янада кенгайиши, бу анъана мунтазам давом этиши лозим деб ўйлаймиз. Айни йўналишдаги ишларнинг мантиқий давоми сифатида юзага келган мазкур тўплам улуғ шоирнинг бир қатор ғазаллари, қитъалари, рубоийлари ва пурмаъно байтлари шарҳини ўз ичига олади.

Мазкур тўпламда Алишер Навоийнинг шоирлик салоҳияти ва маҳоратини ўзида намоён этган шаклан гўзал, мазмунан теран, охорли ва фавқулодда тимсолу ташбеҳлар билан зийнатланган, бадиий санъатларга бой, диний ва тасаввифий истилоҳ-тимсоллар асосига қурилган ҳамда тушунилиши мураккаб шеърларини танлаб шарҳлашга ҳаракат қилинди. Шоирнинг бадиият бўстонига зеб ва чирой бағишлиган бундай гўзал ва бетакрор байту ғазаллари шунчалик кўпки, бир-бiri билан баҳслашар даражадаги бу бетакрор шеърий намуналардан қайси бирини танлашни билмай ҳайратда қоласиз. Баҳархол танлаб олганингизда ҳам энг яхшилари колиб кетгандай бўлиб туюлади, кўнглингиз тўлмайди, хижил бўлаверасиз. Навоий ана шундай фавқулодда ва бетакрор қалам соҳиби!

Шарқда шарҳнавислик кенг тарқалган ҳодиса бўлиб, қадим ул-айёмдан маъно-мазмуни теран ва серқирра, услуби мураккаб, тили оғир, айниқса, рамзу тимсолларга бой асарларга турли даражадаги шарҳлар битилган. Жумладан,

мумтоз шеъриятда бурилиш ясаган, алоҳида мактаб яратган лисон ул-ғайб Ҳўжа Ҳофиз, шеърият мулкининг сultonи Алишер Навоий ва Мирзо Бедил асарларига, Жалолиддин Румийнинг «Маснавий маънавий»сига ва Сўфи Оллоёрнинг диний-тасаввufий мазмундаги манзумаларига, хинд услубида ижод қилганию бир неча маъно қирраларига эгалиги ҳамда мазмуни теран ва услуби мураккаблиги учун Мирзо Голиб шеърларига қатор-қатор шарҳлар яратилган.

Шарҳларни оддий (изоҳ) ва мураккаб шарҳлар сифатида икки гурухга ажратиш мумкин, деб ёзган эди Шарқ адабиёти ва фалсафасининг билимдони Нажмиддин Комилов¹. Дарҳакиқат, шеърий асарларнинг маъноси шунчаки изоҳланган оддий шарҳларга ҳам, шу билан бирга, бир шеър ёки байт бутун бошли рисола ва китобларда ҳар томонлама кенг ва чукур талқин қилинган мураккаб шарҳларга ҳам кўп дуч келамиз. Тўпламдан ўрин олган шарҳларда эса муаллифнинг асосий фикри ва ғояси, байту ғазалларнинг маъно қирраларини очиб беришга кўпроқ эътибор қаратилди. Алишер Навоий нафақат бадиият қонуниятлари, балки муайян илмий-мантиқий концепция асосида ижод қилган мутафаккирга ўхшайди: унда шоирлик ва олимлик хусусиятлари ажойиб бир тарзда ўзаро омухталашиб кетганини кўрамиз. Бу ҳолни унинг шеъриятида ўз фикрларини яхлит тизим сифатида шакллантириши, босқичма-босқич ривожлантириши ва охирида донишмандона хулоса чиқаришида кўрамиз.

Навоийнинг тимсол ва ташбеҳлар олами бепоён: улардан бир қанчасидан хабар топиб, шоирнинг ижод оламида бемалол сайд этаман деган киши қаттиқ янгилашиб. Чунки унинг ҳар бир асарида янгидан-янги образ, тимсол ва истилоҳларга дуч келинади. Бунинг устига тушунарсиз сўзлар силсиласи ҳам сира камаймайди – илгари сира учратмаган сўзларга тўқнаш келаверасиз. Бинобарин, Навоийнинг бадиий оламини кашф этиш учун унинг бир-икки асарини мутолаа

¹ Каранг: Комилов Н. Бир шарҳ хусусида // Таржима назарияси масалалари. ТошДУ илмий ишлар тўплами. № 606. –Тошкент, 1979. 26-бет.

«СЕН ЎЗ ХУЛҚИНГНИ ТУЗГИЛ...»

* * *

*Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.*

*Замон аҳлидин уз пайванд, агар десанг бирор бирла
Қиласай пайванд боре, қилмагил ноаҳл ила пайванд.*

*Кўнгул комини қўй, гар худ менинг девона қўнглумни
Топарсан уйла юз парканду сол ҳар итга бир парканд.*

*Эшиштмай халқ пандин, турфаким панд элга ҳам дерсен,
Қила олсанг, эшиштгил панд, сен ким, элга бермак панд.*

*Бу фоний дайр аро гар шоҳлиг истар эсанг, бўлгил
Гадолиг нонига хурсанду бўлма шаҳга ҳожатманд.*

*Бўлиб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.*

*Шакарлаблар табассум қилганин кўргач кўнгул берма
Ки, бедилларни аччиғ йиглатур охир бу шаккарханд.*

*Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифттор ўлма, воқиф бўлки, қайду қанд эрур монанд.*

*Кўнгулдин жаҳл ранжси доғии гар истасанг, бордур
Навоий боги назми шаккаристонида ул гулқанд.*

Нодир истеъдод сохиби Навоий ижодининг ilk босқичларидаёқ, даҳо санъаткорларга хос ноёб ва бетакрор фазилатларни намойиш эта олган. Улуғ шоир қандай шеър ёзмайин «ки ҳар ҳарфи бўлғай анинг дурри пок», деганида асло муболага қилмаган. Унинг йигитлик даврларида битил-

ган «Сен ўз хулқингни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд» мисраси билан бошланадиган «Бадойиъ ул-бидоя» девонидаги ғазалининг ҳам ҳар сўзи ўзига хос теран пандномадир. Ғазал ўз хулқ-атвори хусусида чукур ўйламайдиган, аникроғи, ўзига-ўзи танқидий қарай билмайдиган кимсаларга мурожаат билан бошланади. Маълумки, эл ахлокининг камоли бевосита шахс хулқининг тузалиши ва камол топишига боғлиқ. Бу эса ҳар бир кишининг зиммасига ўзига яраша масъулият юклайди.

Абу Наср Сароржнинг айтишича, ахлоқ-одобда инсонлар уч тоифага бўлинади. Биринчisi, дунё аҳли – бу тоифа адабларининг асоси фасоҳат, балоғат, нафосат илмларини эгаллаш эрур. Иккинчisi, дин аҳли – бу тоифа одоб-ахлоқда риёзат ила нафсни ислоҳ этиш, шаҳват ва орзуларни тарк килишга алоҳида аҳамият беришлари лозим. Учинчisi, хос хусусият аҳли – бу тоифадан қалб поклигига эришиш, сирни пинҳон саклаш, аҳдга вафо этиш, вакъларини зое кеткизмаслик, хавотирга берилмаслик талаб этилган. Албатта, Навоий ғазалининг матлаъсидаги фикр оддий одамга, яъни дунё аҳлига қаратилган. Шоир илгари сурган бош мақсадни далиллаш учун кўпроқ оддий кишилар онгу шуурида ўрнашиб колган, «Бироннинг фарзанди бирорга фарзандлик килмайди», деган қарашга асосан иш тутади:

*Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.*

Бунда ахлоқ фарзандга қиёсланиб, уни фарзанд янглиғ тарбиялаш зарурлиги ҳам таъкидланган. Иккинчи байтдаги «Замон аҳлидин уз пайванд» – «замон аҳлидин алоқани узгил» деган талаб қандайдир ғалати эшитилади. Умуман олганда, шоир замон аҳлига яқин бўлишни инкор этаётгани йўқ. У замона зайлига қараб турланиб-тусланаверадиган субутсиз зотлардан узоклашишга чорлаётирки, бу ҳам ахлоқсизлик жабридан фориғ бўлишнинг муҳим бир шарти саналади:

*Замон аҳлидин уз пайванд, агар десанг бирлов бирла
Кылай пайванд боре, қылмагил ноаҳл ила пайванд.*

Күнгил йўли – тоза, нурли ва шарафли йўл. Күнгул орзулари энг гўзал ва энг умидли орзулар эрур. Чунки кўнгил – маънавий-рухий ҳаёт тамали ва ғайбий мукошафа бешиги. Лекин инсон кўнгил номи билан гоҳо турли хато ва адашишларга йўл қўяди. Кўнгил амридан ҳавоу ҳавас завқини фарқлай олмайди. Навоий «кўнгул комини қўй», деганда масаланинг шу жиҳатини назарда тутади. Аммо шоирнинг «девона» кўнгли – бу бошқа бир кўнгил. У ишқ қуввати ва шиддатидан парчаланган. Унинг ҳар бир парчасини бир итга раво кўриш – бу ҳам содиклик ва вафо белгиси:

*Кўнгил комини қўй, гар худ менинг девона кўнглумни
Топарсен уйла юз парканду сол ҳар итга бир парканд.*

«Кўнгил» нинг истак-ҳоҳишларига бўйсунгандар одатда бошқаларнинг фикр-мулоҳазалари билан ҳисоблашмасликка мойил бўладилар. Эшлишга эмас, кўпроқ сўзлашга, иқрор бўлишга эмас, кўпроқ инкор этишга уринадилар. Бундай ҳолатда ҳатто панд-насиҳатлари ҳам назар-писанд қилинмайди. Бу, хусусан, ёшлиқда ва «нафс тавсани»га минганд, кибр ва ғуур бандаларида кўпроқ кўзга ташланади. Куйидаги сўзлар Навоий замонида қандай аҳамиятга эга бўлса, бугун ҳам худди ўшандай қимматга эга:

*Эшиитмай ҳалқ пандин, турфаким панд элга ҳам дерсен,
Қила олсанг эшиитгил панд, сен ким, элга бермак панд.*

Хўш, бундай моуманлик ва саркашликка сабаб нима? Бош сабаб, нафс ва тама. Тамадан покланган киши – қаноат тожини кийган киши. Навоий:

*Бу фоний дайр аро гар шоҳлизг истар эсанг, бўлгил
Гадолиг нонига хурсанду бўлма шоҳга ҳожатманд, –*

дер экан, ҳақиқатда ҳам инсонни шоҳлик мақомига кўттарувчи қаноатни улуғлайди. Зеро, нафсни мағлуб этгувчи бир қалқон ҳам қаноат.

«Нафс» сўзига эътибор берадиган бўлсак, у бирор нарса-нинг мавжудлиги, ҳақиқати, зоти ва ўзлиги деган маъноларни ифодалайди. Оддий ҳалқ тилида «нафс» калимаси турли маънода кўлланилиб, гоҳо бир-бирига зид маънони ҳам берган. Масалан, бир тоифа нафсни руҳ деб тушунса, яна бошқа бир гуруҳ мурувват, одамийлик ва мавжудлик қуввати дея англаган. Тасаввуф аҳлининг қарашлари эса булар-нинг бирортасига ҳам мувофиқ эмас. Умумий нуқтаи назар бўйича, нафс (нафси аммора) барча ёмонлик, чиркинлик ва гунохларнинг доясидир. Жунайд Боғдодий: «Куфрнинг асо-си – нафснинг муроди эрур», деса, Абу Сулаймон Дароний: «Нафс ҳам хоин, ҳам ғаним эрур. Энг яхши амал унга қарши курашмоқдир», дейди. Навоий ҳам хавфли душман, ғанимни банд айлаш мумкин, лекин нафсни таслим этиш беҳад душвор, дея таъкидлайди:

*Бўлуб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.*

Сиртдан қаралганда, бу фикр-мулоҳазаларнинг кейинги байтдаги маънога унча алоқаси йўқдек кўринади. Бироқ «шакар лаблар табассуми»га асир айлаб, кейин йиғлатгувчи аслида маккор нафсdir:

*Шакарлаблар табассум қилганин кўргач кўнгил берма
Ки, бедилларни аччиғ ииғлатур охир бу шаккарханд.*

Жаҳон лаззатлари чиндан ҳам тотли бўлгани учун ундан меҳр ипини узиш беҳад қийин. Чунки бу ўткинчи дунё инсон фарзандини суяб – аврайди, авраб – сехрлайди. Турфатурфа кувончу шодликларга йўл очиб ўзига таслим айлайди. Бироқ «дунё маним» деган, жаҳон молин йикқанларга ҳам у барибир вафо қилмайди. Ҳамма-ҳаммаси бир тушга

ўхшаб ўтади-кетади. Шунда инсон ҳавас ва ғуурларга тобе бўлганини, уни моддий манфаат ва ҳузур-ҳаловат алдаганини тушунади. Шу вақтда бағрида афсус-надомат, ҳасрат ўтлари ёнади. Навоий воказифликни шундай фожеанинғ олдини олгувчи чора ўлароқ талқин этган:

*Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифтор ўлма, воқиғ бўлки, қайду қанд эрур монанд.*

Бу дунёning ишлари жуда ғалати: ширин-аччикка дўнади, кувонч ғам-ғуссага сабаб бўлади, хатарсиз кўринган нафслардан гоҳо бошга бало тошлари ёғилади ва ҳоказо. Негаки, одам фарзанди «нафс ила дунёга дил» бериш не оқибатларга олиб боришини билиш ва риёзат чекиб чуқур мушоҳада юритишга ҳеч пайт белни маҳкам боғламайди. Тўғрироғи, бунга кўпчилик сабр-қаноат кила олмайди. Ана шундан ғафлат, жаҳолат, зулм, риёз, адоварат сингари ўнлаб бало ва оғатлар юзага қалқиб чиқади. Булар орасида жаҳл ва жаҳолат энг хавфлидир. Эҳтимол, жаҳл илдизини туб-тубидан куритишга шернинг куввати етмас. Эҳтимол, жоҳиллик назм боғи «шаккаристони» деган тушунчани умуман тан олмас. Балки Ҳазрат Навоийнинг:

*Кўнгулдин жаҳл ранжи доғии гар истасанг, бордур,
Навоий боги назми шаккаристонида ул гулқанд, –*

деган тавсиялари шунчаки шоирона лутф бўлиб туюлар. Аммо ҳар қандай эҳтимол ва тахминдан фориғ бир ҳақиқат шуки, Навоий шеърияти – қўнгилни покловчи, ундан жаҳл ва ғазаб, қаҳр ва зулм ранжларини даф этишга кодир шеърият. Буни биз қанча яхши билсак, маънавий ҳаётимиздаги муаммолар шунча тез ўнгланади ва энг қийин жумбоклар ҳам осон ҳал этилади.

«КИЙИК ЧАРМИ ЗАИФ ЭГНИМГА...»

* * *

*Кийик чарми заиф эгнимга мажсунлуг нишони бас,
Жунун тоши синуқ бошим уза қүш ошёни бас.*

*Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъига ҳар кун,
Fизо ул ой қиличи захмининг бир қатра қони бас.*

*Сену ҳайвон суйи, эй Хизр, тутқул тарки жонимким,
Манга ёр олдида ўлмак ҳаёти жовидоний бас.*

*Шаҳу иззат саририким, агар будур жаҳон жоҳи,
Манга идбор кўйида мазалият хокдони бас.*

*Ғанию қўнглида пињон дирам фикрию ишқ ўти
Менинг қўнглумда куйдурган неча доги ниҳоний бас.*

*Санга кавсар суйиу лаҳни Довудийки, дайр ичра
Муганий нағмаси бирла манга жоми мугоний бас.*

*Ҳаводис дафъига шаҳ кўк ҳисори узра гар чиқсан
Ки, фақр аҳли учун дайри фано дорул-амони бас.*

*Фигонким, лутфу қаҳрига тафовут йўқни ҳам англаб,
Фано аҳлига жаврин қилмади бу дайри фоний бас.*

*Навоийдек ўлар ҳолимда деманг ҳуру жаннатдин,
Сезинг барчаки, бу оворага бир кўрмак они бас.*

Маълумки, инсон фарзанди учун дунёда ҳурликдан кўра олий саодат йўқ. Шеъриятдаги энг гўзал ҳиссий кечинмалар тасвири ҳурлик завқи ёки ҳурлик ҳолатларида пайдо бўлган. Нима учун инсонга комил бўлиш тақдир қилиб белгиланган? Нима учун у бир умр шу йўлда ранж ва заҳмат чекиб

яшайди? Бунинг жавоби битта: тўла маънода эркин бўлиш истайди. Яъни фикрда, ишда, яшашда хурликни қўлга киритиш – комилликнинг тамали ана шу. Баландпарвозроқ бўлиб туюлса ҳам айтиш керакки, эркинлик йўли – маъно ва маънавият, ҳақиқат ва руҳоният йўли. Фақат ҳурлик маслагига соҳиб одамгина Оллоҳнинг амр-буйруқларини тўғри англаш ва Ҳақни ботилдан ажратишга қодирдир. Эркинлик чиройли гап эмас, балки амалий тажриба эрур.

Азизуддин Насафийнинг таъкидлаб ёзишича, «Хур бўлмиш комил инсон саккиз нарсада мукаммалликка эришмоги лозим. Булар: яхши сўз, болиг (балоғатли) фикр, тўғри фаолият, гўзал ахлок, маърифат, тарк салоҳияти, узлат, қаноат ва ҳомул (мажхуллик)дир. Ана шу саккиз унсурни ўзида шакллантирган киши комил ва озод, етук ва хурдир». Оддий кўринган бу саккиз «унсур»нинг биринчисидаёқ киши ўзининг ожизлиги, ахлок ва фаолиятда, албатта, ноқисликка ён беришни намойиш қиласи. Демак, ҳурлик деганда, энг аввало, фикр салоҳияти, ахлок гўзаллиги, тўғри амал ва маърифат даражаси назарда тутилмоғи шарт. Зоро, фикр-савияси паст, маърифатсиз кимсанинг ҳурликка талпиниши хосиятсизdir. Онг ва қалб ҳаётидаги кўп ожизликлар эрк масаласини беҳад тор англашга бориб тақалади. Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазалида шундай маҳдудликка қарши ботиний исён бор.

Навоий кўп ғазалларида ҳурлик моҳиятига таяниб фикр билдиради, ҳурлик маслаги шаклланган лирик «мен»нинг сўз ва ҳолатларини кутилмаган тимсол, ташbih ва мажозлар воситасида тасвирлайди. Илк дафъя «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан ўрин олиб, «Хазойин ул-маоний» тартиб берилганда «Ғаройиб ус-сигар»га киритилган «Кийик чарми заиф эгнимга мажнунлиғ нишони бас» мисраси билан бошланадиган тўққиз байтли ғазал шундай шеърлардан бири. Унинг ilk байтини ўқишиданоқ зукко шеърхон гап нима ҳақида бораётгани, нима учун шоир заиф вужудига «мажнунлуғ нишони» ўлароқ айнан «кийик чарми»ни ўйлаётганини осон илгайди. Зоро, кийик – тўла маънодаги эркинлик тимсоли.

Шу боис ҳам «кайик чарми» заррача бўлсин, «мажнунлиғ нишони»га монелик қилмайди. Мажнун – жунун калимасидан пайдо бўлган. Жунун эса, аслида яшириниш ва беркиниш демак.

Тасаввуда илохий ишқдан сармаст бўлиш, аклу ҳушдан бегоналик ҳолига жунун дейилган. Жунун – камоли ишқ ва эркинлик камоли. Ҳеч бир давр ва замонда жамият жунун камолини қувватламаган, қувватлаши мумкин ҳам эмас. Чунки «Жунун тоши синуқ бошим уза қуш ошиёни бас», деган даражага кўтарилигандан кишининг бу орзуси жамият ахлига тушунарли эмас.

Ҳамма замонларда ҳам оддий одамлар жамоаси кечиши эмас, эришишни, узлатни эмас, ҳамжиҳатликни, мутлақ ҳурликни эмас, ўзаро боғлиқликни маъқуллади. Бунда ҳур ва озод бўла олиш, чинакамига ҳур ва эркин яаш ҳамманинг ҳам қисматига битилмаганини олдиндан билиш керак. Юнус Эмро бир шеърида «Менда бир Мен бордир, «Мен»дан ичкари», дейди. Аслида ҳақиқий ишқ ва ҳурлик соҳиби ўзликдан юксак кўтарилиган ана шу «Мен»дир. Навоий бошқа бир ғазалида:

*Танимга чоклар очти, не айб, агар ўлсам
Ки, руҳ булбулининг лойиқи эмас бу қафас, –*

деганида худди ўша «кичкари»даги «Мен»нинг ҳукмини ифодалаган. Бу «Мен» ҳамма нарсага бошқача қарайди, ҳамма нарсани мутлақо ўзгача ҳолатларда идрок этади. Масалан, унинг нурга муносабатини олайлик. Кўзнинг нури кўради, бироқ кўрсатмайди. Ой, куёш, юлдуз ёки оловнинг нури кўрсатади, аммо кўрмайди. Фақат Ҳақ Таолонинг нури ҳам кўради, ҳам кўрсатади. Демак, Ҳақ нури ила кўриш, билиш ва мушоҳада айлаш ошиқни ҳатто айрим набилар ва расулларга муҳтожликдан ҳам халос қилишга қодир. Куйидаги байтлардаги мурожаатларда шундай ҳақиқат яшириндир:

*Дамингни асрар, эй Исоки, ранжим дафъига ҳар кун,
Ғизо ул ой қиличи захмининг бир қатра қони бас.*

Маълумки, Исо Руҳуллоҳ ўзининг нафаси билан ўликни ҳам тирилтирган. Ғазал қаҳрамони эса Исо дами – нафасини гўё назарга илмайди. Яъни, «Менинг ранжим шифоси учун маъшуқам қиличи захмининг қатра қони кифоя», дейди. Навбатдаги байт маъноси ҳам шунга ўхшаш:

*Сену ҳайвон суйи, эй Хизр, тутқил тарки жонимким,
Манга ёр оллида ўлмак ҳаёти жовидоний бас.*

Бундоқ қаралганда, Хизрга насиб этган оби ҳаёт – абадий тириклик учун нақд нарса. Навоий тасвиридаги ошиқда бунга ҳам иштиёқ йўқ. У ҳаёти жовидонийга ўлим орқали эришмоқчи. Ёр олдидаги бу «ўлим» ҳам поклик, ҳам вафо, ҳам рухни равшан этгувчи маърифий тириклик мазмунига эга. Бунда бошка ҳақиқат ҳам бор, албатта. Хизрнинг олами – олами висол эрур. Ва истилоҳи сўфияда Хизр баст (ёлвориш, рижо)дан киноят эрур. Ушбу ғазал алоҳида дикқатга молик қаноат ва тарк туйғуси билан битилган. Шу боис унда кўпчиликка унча қизиги йўқ бирор нарса учун, кўпчиликни қизиқтирувчи иккинчи бир нарса инкор этилиб борилади. Шоҳлик тахти ва иззати кимни ўзига жалб қиласайди, дейсиз? Жаҳоннинг катта амал ва баланд мартабаларига очик кўз ила қарай олган, ҳурликнинг афзалликларини тўғри баҳолашга қодир киши, ҳеч шубҳасизки, ғазал қаҳрамонининг «Агар жаҳоннинг амалу мансаблари шу бўлса, менга баҳтсизлик кўйида хорлик хокдони бас», дейишига асло эътиroz билдирмайди:

*Шаҳу иззат саририким, агар будур жаҳон жоҳи,
Манга идбор кўйида мазаллат хокдони бас.*

Ошиқ кўнгли – холислиги шундаки, унда ишқдан ўзга бирон нарса ўрин топмайди. Чунки ошиқнинг бойлиги ҳам, давлати ва салтанати ҳам ишқдир. Ғанийликда эса бундай бирлик бўлмайди. Истанг-истаманг, «дирам фикри»дан фориғ бўлиш мушкул. Шу ўринда бир нарса-

ни таъкидлаб ўтайлик. Моддий бойликнинг ўз-ўзича хеч қандай заарли жойи йўқ. Лекин бойликка ҳавасдан хирс, хирсдан ҳасрат туғилиши муқаррар. Ҳамма гап мана шу кулфатдан ўзини муҳофаза эта олишда. Мол-давлатга кул бўлмаган одам дунёпастлик ҳирсига берилмайди. Навоий қўнглидаги «доги ниҳоний»ни софлик, воҳид мақсаддан чалғимаслик мазмунида талқин этиб, дейди:

*Ғанию қўнглида пинҳон дирам фикрию ишқ ўти,
Менинг қўнглумда куйдурган неча доги ниҳоний бас.*

Тасаввуф одоби бўйича тарки дунё қилган киши тарки укбога ҳам эришмоги лозим. Жаннат хаёлидан йироклик ўз-ўзидан воқе бўлмайди. Балки дийдорталаблик эҳтиёжини ифодалайди. Ва солик бутун борлиғи ила «Ҳар не қилсанг, ошиқ қилғил парвардигор», дея ёлворади.

Нақл килинишича, Ҳазрати Довуд куй чалиб, қўшиқ айтганда энг хушвоноз қушлар унинг елкасига келиб қўнишаркан. «Лахни Довудий» Довуд нағмаси Довуд пайғамбар куй ва қўшикларининг бениҳоя гўзал ва оромбахшлигига ишоратдир. «Дайр» – инсоният олами. «Жоми мугоний» – ориф ва авлиёлар жоми. Навоий навбатдаги байтда «Эй жаннатпаст, кавсар суви ҳам, жаннат эшигини очувчи лахни Довудий ҳам сенга бўлсин, менга ҳаёт гулшани ичра муғаний оҳанглари-ю, орифу авлиёлар сұҳбатидан файз етса бас», деган фикрни илгари сурган:

*Санга кавсар суйио лаҳни Довудийки, дайр ичра
Муғаний нағмаси бирла манга жоми мугоний бас.*

Шоҳ ва факир тазоди мумтоз адабиётимиз учун бир анъанага айланган. Бунда шоҳлик салтанатидан фактлик салтанати ҳамиша устун кўйилади. Факр икки маънони акс эттиради: биринчиси, камбағаллик, йўқсиллик, бойликка муҳтожлик. Иккинчиси, инсоннинг ҳар жиҳатдан Оллоҳга эҳтиёжмандлик сезиши. Шу маънода кўп мол-давлатга

эга кишилар ҳам факир дейилади. «Рисолаи Қушайрий»да ёзилишича, факр авлиёнинг шиори, асфиёнинг (соф кишиларнинг) зийнати ва Ҳақ дўстларининг хислати эрур. Шу боис Ҳақ ҳалкни факирлар воситасида кўурур. Факрликнинг ҳурмати ва баракотидан ҳалку ҳалойикнинг ризқини оширап. Факир – барча ёмон феъллардан қутулиб, яхши хислатлар ила ғанийлашганлиги учун фано ҳолига содикдир. Навоий шундай фикр-қарашларга асосланиб факру фаноликни улуглайди:

*Ҳаводис дафъига шаҳ кўк ҳисори узра гар чиқсун
Ки, фақр аҳли учун дайри фано дорул-амони бас.*

Факир билан сўзлашганда, севги ва муҳаббат тили билан сўзлашмоқ керак. Чунки факир ишқни Оллоҳга восил этадиган бош ва дахлсиз йўл ҳисоблайди. У фано филлоҳ мақомига кўтарилигач, ўзини дунёвий ва ухровий бир борлик сифатида кўрмайди. Ана шунда у «Хуру жаннат» орзусини хаёлга ҳам келтирмайдиган даражада маънан юксалади. Навоий кавсар суви билан бошланган фикрни гўё хуласалаб, ғазал мақтаъсида ҳар нарсадан Ҳақ жамолини устун кўришни таъкидлайди:

*Навоийдек ўлар ҳолимда деманг ҳуру жаннатдин,
Сезинг барчаки, бу оворага бир кўрмак они бас.*

Тасаввуфда ўткинчи дунё ва у билан алоқадор ҳар қандай тобеликлардан қутулиб, маънавий ҳурриятга этишган кишига Озод дейилган. Мухтасар таҳлил этганимиз ғазалда ҳам Ҳазрат Навоий Озод шахснинг фикр-қарашларини акс этирган. Ҳурлик ва эркинлик тушунчаларининг асл моҳияти ва талабларини пухта билиш учун бундай ғазалларга қайта-қайта мурожаат этиш зарур.

«ЖУД ЭМАС КҮП БАЗЛ УЧУН...»

* * *

Жуд эмас күп базл учун күп мол қылмаглиг ҳавас,
Ким берур күптин күп, оздин оз ани бил жуду бас.

Разл тақдим этса йўқ аҳли сафога ҳеч бок,
Суга не нуқсон, гар анинг устида ер тутса хас.

Ёр исидур ком келтурсин сабо ёхуд шамол,
Дўст тақририга ровий хоҳ Бузар, хоҳ Анас.

Тожварлар оқ уйида сокин ўлса аҳли ишқ
Үйладурким булбулу ҳудҳудга бўлгай бир қафас.

Корвони дард ила қатъ эт муҳаббат даштини
Ким, нидое мұждайи васл айлар анда ҳар жасар.

Сурма ул шабхез аёги гардин, этким кечалар,
Итча йўқ кўйида гар худ шаҳна бўлсун, гар алас.

Дайр пири журъасин гар тутса бизга мугбача,
Нақди жондин ўзга ўтрусида йўқтур дастрас.

Эй Навоий, ишқ сиррин ким ҳавас қылса, дема
Ким, эшиитмакка бу сўз лойиқ эмас ҳар булҳавас.

Алишер Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидан
ўрин олган бу газал «жуд» сўзи билан бошланади. Жуд –
жўмардлик, сахийлик, мутлақ хайр-эҳсон соҳиби бўлиш де-
макдир. Биринчи мисрадаги «базл» калимаси ҳам маъно эъти-
бори билан жудга яқин туради. «Базл» чин дилдан баҳшиш
айлаш, харжлаш дегани. «Базл» бирор бир нарсани кимгадир
мамнунлик ила ҳадя этишни талаб қилса-да, у жўмардликдан
паст, саховатдан юқори ҳисобланган. Чунки саховат соҳиби
молниг бир қисмини бериб, қолганини ўзида олиб қолса,

базл гурухига мансуб кишилар мол-мулкининг кўпини тарқатиб, оз қисмини ўзига олиб қолишган. Базли нафс ва ийсори нафс – фидокорлик, энг яхши ва қимматли нарсасини ҳадя этишга қодирликдир. Бироқ ҳамма ишнинг меъёри ва чегараси бўлганидек, базлда ҳам чегара ва меъёр мавжуд. Ҳазрат Навоий базл учун кўп мол сарфлашни жўмардлик деб тушунган, аслида жўмардлик бу кўп бўлса – кўп, оз бўлса – оз нарса бериш талаби билан хисоблашмайдиган ва шу йўл билан ҳалқ ўртасида довруқ қозонишни кўзлагувчи «олиийхиммат»ларга қаратади:

*Жуд эмас кўп базл учун кўп мол қўлмаглиг ҳавас,
Ким берур кўптин кўп, оздин оз ани бил жуду бас, –*

демишлилар. Ахир, футувват ҳам, саховат ҳам ҳеч бир тарзда кўз-кўз қилинмаслиги, ҳимматнинг замирида қандайдир бир ғараз яширин бўлмаслиги керак. Одамлар тақдири ҳар хил бўлганидек, хулки ҳам ҳар хил. Бир тоифа азбаройи табиатидаги майдалик ёки тубанлик туфайли ўзларича ҳаракат қилиб, дунё ишларида қандайдир юкори даражани эгаллашга интилишади. Кўпинча бунга эришишади ҳам: бойлик деса бойлик, мартаба деса мартаба – ҳамма-ҳаммаси муҳайё. Яна бир тоифа табиатидаги юксаклик ва маънавий викор гимирлашга, елиб-югуриб ўтар дунёнинг ўткинчи ишларида муваффақиятларга эришишга сира имкон бермайди. Бойлик ва мол-мулк бир бутга дўнган, бойлика сифиниш бут мақомига кўтарилиган замонда бундай одамлар ҳолини англовчилар ниҳоятда кам учрайди. Чунки зоҳирбинлик ва сувратпарастлик майллари «мис»ни «тилло»дан фарқлашга имкон бермайди.

«Билсанг, жўмардлик тўрт турлидир», – дейди Ҳожи Бектоши Валий, – биринчиси, мол жўмардлиги – бу бадавлатларга хос. Иккинчиси, тан жўмардлиги – бу ғозийларга хос. Учинчиси, руҳ жўмардлиги – бу ошиқларга хос. Тўртинчиси, кўнгил жўмардлиги – бу орифларга хос». Чинакам жўмардлик ошиқлик ва орифликдаги жўмардликдир. Аммо кўпчи-

ликни мол жўмардлиги ўзига мафтун килади. Фикр савиаси ўртacha ёки ундан саёс ва паст кишилар содиқ бир ошиқ, факир бир орифдан кўра ўзича химмат «камари»ни белга боғлаган бир разилни олқишлиашни мақбул кўради. Бу – кеча ёхуд бугун юзага қалқиб чикқан ҳодиса эмас, албатта. Агар шундай бўлганида эди, Алишер Навоий жуд ва базл ҳақидаги фикрни:

*Разл тақдим этса йўқ аҳли сафога ҳеч бок,
Суга не нуқсон, гар анинг устида ер тутса хас, –*

дея давом эттирмасди. Дарвоке, разл кимсанинг олий-химматлик ролини бажариши унинг паст ва ярамаслигиги-ни яшира олмайди. Бильакс, аҳли сафо – ботин софлигини қўлга кирилган зотлар нечоғлик факир, нечоғлик муҳтожлик исканжасида яшамасинлар, маънан ва моҳиятан барибир дахлсиздирлар. Ҳатто разл тақдим этган нарса ҳам аҳли сафога зиён кўрсата олмайди. Навоий бу ҳолатни устидаги хас-ҳашакдан нуқсон етмайдиган сувга қиёслайди.

Шарқ алломаларидан бирининг эътироф этишича: «Мавжудотдаги ҳар бир киши бир қуш бўлиб, Ҳазрати Сулаймон ила сухбатлаша олур. Ҳар бири «Биз киммиз?», «Яратилишимиздаги ҳикмат недур?» дерлар. У ҳамманинг дилини билар, барчанинг ҳикматини англар... Сулаймон хушбўй ҳиднинг ёки гўзал жамолнинг завқини орзу этарда, бурнини унга яқинлаштиrsa, барчасидин буйи Худони туяр». Сафо аҳли Сулаймон ила сухбатдош бўлишга кодирдирларки, улар ҳам «ёр иси»дин завқланиб, кўнгилни фараҳга буркарлар. Бироқ бунда мужда, гул ва чечаклар очилишини таъминловчи сабо – тонг насими орқали етадими ёки шиддатли шамол ила келадими – бунинг аҳамияти йўқ. Зеро, худди Анас бин Моликдек Абу Зарр ал-Гифорийнинг ҳам Пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом тўғрисидаги фикр ва накллари қимматлидир:

*Ёр исидур ком келтурсин сабо ёхуд шамол,
Дўст тақририга ровий хоҳ Бузар, хоҳ Анас.*

Умуман олганда, Навоий ғазалларини талқин килиш осон иш эмас. Чунки уларнинг туб моҳиятига етиб бориш кийин. Рамзийлик, шартлилик ва мураккаб образли тасвир деярли ҳар бир ғазал учун хос хусусият бўлганлиги сабабли сўз мазмуни очылса, туйғу тўлқинлари тутқич бермайди, туйғуга дикқат қилинса, рухий оҳанг ва манзаралар назардан четлашади...

Хуллас, шарҳ ва талқинда қанақа йўл ёки усул танланмаг, аллакандай жўнлик, саёзлик сизни таъкиб этгандай бўлаверади. Ғазаллардаги диний-тасаввуфий, мажозий ибора ва тимсоллар бамисоли бекик «кулф»: уни очмок учун тайёр «калит» йўқ. Масалан, юкоридаги байтдаги «сабо» калимасини олайлик. Сабо – тонг ели, гул ва чечаклар очилишини таъминловчи насим, дедик. Бу сўз айни пайтда (истилохий маънода) руҳоний оламнинг Шарқдан эсгувчи ва хайрга васила бўладиган маънавий шабадалар мазмунига ҳам эга. Шунинг учун тасаввуф шеъриятида «сабо» ўзига хос бир мавқега эга. Навоий ғазалида ҳам бу калима маънавий шабада ҳакиқатини акс эттиради. Акс ҳолда кейинги байтдаги муҳаббатга доир фикр «ёр иси» хусусидаги гап билан мантиқан боғланмасди:

*Тожварлар оқ уйида сокин ўлса аҳли ишқ
Уйладурким, булбулу ҳудҳудга бўлгай бир қафас.*

Сўфийлардан бири демиши: муҳаббатнинг икки шакли бордир: бири икрор, иккинчиси важд. Биринчи хил муҳаббат ҳам ҳалқ, ҳам хавос (хос кишилар) учун хосдир. Иккинчи тур муҳаббат исбот йўли ила бўладиган важддир. Важд ҳолидаги муҳаббат соҳиби на ўзини, на ҳалқни, на сабаблар ва на ҳолларни билади. Чунки бундай ҳолатда у Оллоҳдан ва Оллоҳга мансуб нарсаларни томоша қилиш ҳоли ичига гарк бўлур. Бундай ошиқ учун «тожворлар оқ уйи» чиндан ҳам қафасдир. Зеро, унинг руҳида ва кўнглида бир булбул оҳ чекади. Аслида «муҳаббат дашти»ни «корвони дард или қатъ» айлаш мана шудир:

*Коркони дард ила қатъ эт мұхаббат даштини
Ким, ниное мұждаиі васл айтар анда ҳар жарас.*

Жарас карвон туясидаги қүнғироқ маңносинни билдиради. Навбатдаги байтда «шахна» ва «асас» деган сүзлардан бири тунги сокчи, иккінчиси кундузғи қүрікчи маңносинни билдиради. Ишк йўлидаги әхтиёт әхтиётсизлик, әхтиётсизлик эса әхтиёт әрур. Шу боис, ошиқнинг энг севимли иши жонбозлик. Бунга эса күпинча пири комилдан етган файз орқали эришилади. Бу ҳақиқатни шонр юксак бир орзу ўлароқ шундай талқин қилған:

*Дайр пири жүръасин гар тұтса бизга мұғбача,
Нақди жондин ўзға ўтрусыда ийқетпүр дастрас.*

Охирғи байтда Навоийнинг күп ғазалларида тилга олинған бир иборага дуч келамиз. Бу – «ишқ сирри». Ишқ сирри шундай бир латифпикки, унга етишишдан күра, уни пинқон саклаш күп күч ва масъулиятни талаб этади. Чунки хар қандай кимса ҳам ишқ асрорини фаҳмлашга лойинқ әмас.

*Эй Навоий, ишқ сиррин ким ҳавас қылса, дема
Ким, эшиитмакка бу сүз лойиқ әмас ҳар булғавас.*

«НАВБАХОР АЙЁМИ БҮЛМИШ...»

* * *

*Навбаҳор айёми бўлмиши, мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлгандек ҳазон фасли гулу гулзорсиз.*

*Гоҳ сарв узра, гаҳе гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, менмен гунгу лол, ул сарву гулрухсорсиз.*

*Тонг змастур гар диёру ёрсиз озурдамен
Ким, эмас булбул гулу гулзорсиз озорсиз.*

*Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоглиг даме дилдорсиз.*

*Май чу бердинг зулф ила банд эт мени, эй мугбача
Ким, хуш эрмас муг била ичмак қадаҳ зуннорсиз.*

*Топмадуқ гулранг жоми бехумор, эй бөгбон,
Ваҳки, бу гулшан аро гул бутмас эрмии хорсиз.*

*Аҳли зуҳд ичра Навоий топмади мақсадқа йўл,
Вақтингизни хуш тутунг, эй жамъким, хамморсиз.*

Етти байтдан таркиб топган бу ғазал Алишер Навоийнинг йигитлик даврида арузнинг рамал баҳрида битилган. У мазмун-моҳиятига кўра ошиқона ғазаллар туркумига киради. Зеро, унинг бош қаҳрамони – ошиқ. Илк байтдан англшилишича, шеър навбаҳор фаслида, илк баҳор таассуротлари асосида пайдо бўлган, лекин лирик қаҳрамон ўзини «хазон фасли» да гулу гулзорсиз қолган булбул ҳолатида тасаввур этади. Негаки, у ёру диёридан йирокда. Кўнглида кўклам ҳавоси ва уйғонишларини эмас, кузнинг нафаси ва ҳазинлигини ҳис этади:

*Навбаҳор айёми бўлмиш, мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлгандек хазон фасли гулу гулзорсиз.*

Табиат инсон кайфиятлари билан ҳисоблашмайди, аммо ҳар бир фаслда ҳам инсонга ўзининг ҳолати ва қисматини теран мушоҳада қилишга имконият яратади. Биринчи байтдаги булбулга доир гап тасаввур ҳосиласи эди. Аслида эса ошиқ – шоирнинг нигоҳи «гоҳ сарв узра», «гоҳ гул узра» қўниб учеб сайраётган булбулга қадалган. Қарангки, кўнгил ва рухни завқлантирадиган шу манзара ҳам унинг ғамига ғам, аламига алам қўшади:

*Гоҳ сарв узра, гаҳе гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, менмен гунгу лол, ул сарву гулрухсорсиз.*

Қиёс – инсонни гоҳ кийнаса, гоҳ суюйди. Қиёс – баъзан муросасизликка чорласа, баъзан тамкин ва тасаллига ундейди. Қиёс – гоҳида чорасизлик сабабларини кўрсатса, гоҳида иродани синашга кўнигиради. Мана шу мантиққа кўра, ошик учун «ёру диёр»дан айрилиқ туфайли озурда бўлишнинг ажабланадиган ери йўқ. Чунки гулу гулзорсиз булбул ҳам озор тортмасдан яшай олмайди», деган донишмандона хulosага келади:

*Тонг эмастур гар диёру ёрсиз озурдамен
Ким, эмас булбул гулу гулзорсиз озорсиз.*

Хижрондан бутун борлиги эзилган ошик ҳар қандай азоб ва қийнокқа чидаши мумкин. Фақат ёр висолидан ноумид бўлмаслиги керак. У дийдор умидидан ажралса – ҳамма нарсадан ажралади. Ҳатто жаннат истаги ҳам сўнади ёки тамоман тескари мазмун касб этади:

*Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоғлиг даме дилдорсиз.*

Яъни: Агар дилдорсиз бирор дам жаннатда бўлишга тўғри келса, унинг дарахтлари мен учун қуруқ ўтину, гуллари жонимни куйдирадиган оловдан бошқа бир нима эмасдир. Жон жонон ила, жонон эса равзай ризвон эрур.

Маълумки, Алишер Навоий ғазалиётида мажозий ишқ билан илохий ишқ тасвири ўртасига қатъий чегара қўймайди. Улуг шоир ишкий кечинмалар тасвирини яратар экан, кўпгина ғазалларида аввало, мажозий ишқ ҳақиқатларига таянади. Инсонни севиш сирлари ва илохий имтиёзларини очиб беради. Шу боис аёлга муҳаббат тасвирини тор ва бирёклама англамаслик лозим. Шоир бир ёр ёки маъшука муҳаббатини тасвирлаш орқали бутун аёл зотига, ундан инсониятга, инсоният орқали эса Аллоҳга бўлган ишқни изҳор этади ва ҳеч вақт аёллик салтанатини инсонийлик шарафига, инсонийликни – илохийликка зид қўймайди.

Навоий учун инсоний ишқнинг ҳосиласи – Аллоҳ севгиси бўлганидек, ҳақиқий ишқнинг меваси – олам ва одамга муҳаббат эрур. Бу мувофиқлик юқорида талқин қилинган байтларда ҳам кўзга ташланади. Шу учун навбаҳор ҳақидаги бир «хабар» табиий равишда «гул-гулзор», «ёр – диёр», «булбул – ошиқ», «васл – ҳижрон» тўғрисидаги тасвир ва таърифлар билан уйғунлашади. Ташбеҳ ва тимсоллари мутаносиблигидан эса кўз ва кўнгилни яйратадиган жонли манзара яралади. Лекин тўртинчи байтга келганда моҳияттан ўзгариш, тўғрироғи, юксалиш бошланади. Буни сезгир ўкувчи «Равза ашжори ўтиндур, гуллари жонимға ўт» сатриданоқ осон илғайди. Дарҳақиқат, кейинги мисрада тилга олинган «Дилдор» энди фақат замин гўзали эмас. Балки мутлақ гўзаллик рамзи ҳисобланмиш Ёри азалдир. Агар ушбу ҳақиқат эътиборга олинмаса, асосан, тасаввуфий маъно ва тимсоллардан таркиб топган навбатдаги байтнинг асл мазмуни очилмасдан қолаверади:

*Май чу бердинг зулф ила банд эт мени, эй мугбача
Ким, хуш эрмас муг била ичмак қадаҳ зуннорсиз.*

Байтдаги фикр айнан қабул қилинадиган бўлса, у бундайдир: Эй мажусийларнинг ибодатхонасида май ташувчи бола, майни-ку бердинг, энди зулф билан банд айла. Белга зуннор boglamasdan otashparast bilan qadaҳ kўtariш яхши emas.

Хўш, бу билан шоир нима демоқчи? Оташпарастликни улуғлаб, уларнинг инонч-эътиқодига даъват қилмоқчими? Йўқ, албаттта! Тасаввуфнинг имтиёзлари ва рамзий тимсолларидан фойдаланиб, бутунлай ўзга мақсадни ифодаламоқчи. Чунончи: байтда тилга олинган «май» биз билган ёки кўрганимиз ичимлик эмас, у завқ ва жазбадур. «Зулф» нима? Тасаввуфий моҳият бўйича зулф – эришилиши бафоят мушкул бўлган ғайбий ҳақиқат, ишқдаги энг юқори имкон дарожаси, «муғбача» – содик мурид, чин ошиқ. «Зуннор» – Ёри азалга етишмоқ учун белга хизмат камарини маҳкам боғлаш

белгиси. «Муғ» – пири комил. «Қадаҳ» – унинг файзи илохий нурлари порлаган кўнгли. Демак, Навоий кўзда тутган маъно куйидагичадир: «Эй муриди солик, менинг дилимда ишқ завқини ҳосил қилдинг, энди ғайбий ҳақиқатга асир қил мени. Пири комил ҳузурига боғлагилки, унга таслим бўлмасдан дийдор талаб қилмак ҳам хуш эмасдур. Алишер Навоий бошқа бир газалида фаҳр ила:

*Хусни васфида сўзум тутти бари оламни,
Муршиди ишқ манга айлагали талқин сўз, –*

дейди. Буюк шоир қатор ғазалларида, жумладан, таҳлил қилинаётан ғазалда ҳам «муршиди ишқ»ни «боғбон» дея номлайдики, у кўнгил боги ва рух гулшанининг боғбони эрур:

*Топмадуқ гулранг жоми бехумор, эй боғбон,
Ваҳки, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.*

Ирсоли масал усулида ва алоҳида таъкид ила айтилган бу сўздан муддао нима? Биринчидан, чин ошиқ ҳоли ва маънавий-руҳий эҳтиёжини ёритиш. Иккинчидан, ишқ гулшанининг куруқ зуҳду такво сахроси ила асло ўхшашлик йўклигини қайд этиши. Учинчидан, сўнгти байтда умумлашма фикрга мантикий асос ҳозирлаш. Шарқ шеъриятининг улуғ шоирлари қатори Алишер Навоий ҳам зуҳд ва зоҳидлик йўлини инкор этади. Ҳолбуки, тасаввуфнинг шаклланишида зуҳд маслагининг сезиларли таъсири бор. Илк зоҳидлар ибрат олса арзийдиган бир қанча фазилат соҳиблари бўлишган. Навоий бундан бехабар эдими? Йўқ, ҳаммасидан хабардор ҳолда буюк бобомиз зоҳидликни ёқламаганлар. Ҳожи Бектоши Валининг ёзишича, «зоҳидларнинг ибодатлари кеча-кундуз Тангрини зикр этмак... Кўркув ва умид ичида яшамак ва бу дунёда охират учун яроғли ишларни амалга оширмоқдир. Лекин зоҳидлар эришган ютукларига мамнунлик ва дунё ишларига тамоман масъулиятсизлик

ила күл силтаганликлари сабабли ўз йўлларига ўзлари тўсик кўйганлар. Натижада даъво ахли даражасидан нарига кўтарила билмаганлар». Ҳожи Бектоши Вали таъкидлаганларидек, зоҳидларга «Қаёндан келиб қаёнга кетишларини билиш насиб этмаган, ҳидоят эшиги ҳам очилмаган»дир. Шу учун Навоий зоҳидни ишқ гулшанида пайдо бўлган «тикан»га қиёслайди. Шу учун:

*Аҳли зуҳд ичра Навоий топмади мақсадқа йўл,
Вақтингизни хуш тутунг, эй жамъким, хамморсиз, –*

дейди. Бизнингча, улуғ мутафаккир шоиримизнинг сўзлари бугун ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга. Зуҳду такво қачон ўзини тўла-тўкис оклади? Қачонки, кўнгилда меҳр ва муҳаббат, руҳда илоҳий ҳақиқат нурлари порласа. Қачонки, зоҳирий даъволарга қул бўлиб, диннинг ботиний маъно ва завқларидан йироқлашилмаса. Қачонки, ишқ – илоҳий сир-асрорларнинг хазиналарини босқичма-босқич очиб борса.

«ТЕНГРИ ХАЛҚ ЭТМИШ МЕНИ ГҮЁ...»

* * *

*Эй кўнгул, бир навъ ўлубмен аҳли даврондин малул
Ким, эрурмен кимки андин яхши йўқ, андин малул.*

*Ҳажр агар будур, нетай мен жонни, жон нетсун мени
Ким, эрур ҳар лаҳза мендин жону мен жондин малул.*

*Тенгри халқ этмиш мени гўё малолат чеккали
Ким, даме йўқким, эмасмен халқи нодондин малул.*

*Неча диним узра титрай дилраболар кўйида,
Эй мусулмонлар, бўлубмен кофиристондин малул.*

*Истасанг мақсад, қадам қўй, таън тошидин не бок,
Каъба топти бўлмагон хори мугилондин малул.*

*Эй кўнгул, фикрингни қилким, дўсту душманлар юзун
Кўрмас эрди, бўлмаса сен зори ҳайрондин малул.*

*Эй муганий, тут «Ироқ» оҳангую кўргуз «Ҳижоз»
Ким, Навоий хотири бўлмиш «Хуросон»дин малул.*

Машхур мутасаввиф шоир Юнус Эмронинг шеърларида шарҳлар битган алломалардан бири шундай дейди: «Бу факиру ҳақир, дўстлар илтимосига кўра Юнус Эмро ҳазратларининг тўққиз шеърларини шарҳу баён этишга киришиб, саккиз ой мобайнида қоғозга кўмилиб паришон яшадим. Лекин «Қилинган иш дўстлар талабига мувофиқ бўлдими ёки йўқми?» деган бир иштибоҳ бор эди менда. Бир кеча Юнус Эмро ҳазратларини туш кўрдим. Бу факирга илтифот кўрсатиб дедилар: «Менинг ул сўзларимга ёзган шарҳ ва айтган маънийи латифни фуқаро ва толиблардан дариф тутмағилки, бир манфаат кўрсинлар». Албатта, заҳмат чекиб, узоқ изланиш ва билим билан ёзилган шарҳ ёки талқин бефойда бўлмайди. Лекин мумтоз шеъриятимиз намуналарини, хусусан, ирфоний моҳиятдаги шеърларни шарҳлаш барибир жуда кийин. Чунки уларда фикр ва оҳанг ҳам, тимсол ва тасвир ҳам рух, ҳол ва кайфиятга бўйсундирилгандир. Шориҳ ёки талқинчи шеър мазмунини дастлаб ҳол ва кайфият тили билан ўқиб, руҳан мушоҳада эта олмаса, ўкувчини ишонтириб ҳам, эргаштириб ҳам билмайди. Эҳтимол, эргашишнинг кераги йўқдир. Аммо кизиқиши зарур. Ана шу кизиқишдан шеърга янгича бир қарааш, муносабат, у ё бу жиҳатни чукурлаштириш майли туғилиши мумкин.

Яқинда бир талаба менга: «Домла, ўтмиш шоирларимиз йиги ҳакида нега бунча кўп ёзишган? Қайси шоирнинг шеърини ўқиманг, ё «йиғладим», ё «йиғларман» дейди. Йиғида ҳам бир меъёр бўлиши керакми, йўқми?» – деб савол берди. Бу – кулги ва шодликка ўчликдан эмас, моҳиятни англаш

истагидан туғилган савол бўлгани учун мен масалани тарихан, яъни дин ва тасаввуф билан боғлиқликда изоҳлашга харакат қилдим. Кулгидан кулги, шодликдан шодлик фарқ килганидек, аламдан аламнинг, йигидан йигининг ҳам фарки бор. Албатта, биз унинг фаркларини билишимиз лозим. Бурсали Иброҳим Ҳаққий ёзади: «Кўз ёшининг мақбул ва манзури ишқ туфайли сел бўлиб оққанидир. Дунёвий ва нафсоний ниятлар учун тўкилган кўз ёшининг Оллоҳ олдида ҳеч қандай қиймати йўқдир... Авом ила хавоснинг йиғиси орасида кўп фарқ бордир. Зеро, ҳар кимнинг йиғлаши илм ва тушунчасига кўра... Хуллас, йиғлашни айблаб ва йиғлаганни рад қилган жаҳолатга таслим бўлиб, хавоснинг ҳолини авомга ўхшатган бўлур».

Дарвоке, мумтоз шеъриятимиз марказида турган инсон, у ошиқ ёки ориф бўладими, дарвеш ёки ринд бўладими, бундан қатъи назар, ҳеч қачон моддий ва нафсоний истак, орзуумид ва ғаразлар учун маҳзунлашмаган, гусса чекмаган, кўз ёш тўкишни тасаввур ҳам қилмаган хос кишилар вакилидир. Биз истаймизми-йўқми, Навоий шеъриятини ўқиганда масаланинг худди шу жиҳатига алоҳида эътибор қаратишими, улуғ шоир тасвирларида ниҳоятда олий ва самовий ҳолат ёки туйғуларни ерга қориштиришдан сақланмоғимиз зарур. Бу дунёда кимда малул бўлмайди дейсиз? Ким қайғу тортмайди. Ким ғамгин ва хафа бўлмайди? Бироқ Навоийдаги мана бу малуллик тамоман ўзгадирки, шоир уни дард, ҳасрат ва сир ўлароқ кўнгилга изҳор айлаган:

*Эй кўнгул, бир навъ ўлубмен аҳли даврондин малул
Ким, эрурмен кимки андин яхший йўқ, андин малул.*

Бу байтда малул – қайғу-ҳасратда ёнишнинг сабаби, унинг сифат ва даражаси («бир навъ») ҳамда чегараси (яхшиларнинг энг яхисидан ҳам малол етиши) аниқ ифодаланган. Аммо ўша «бир навъ»нинг мазмун-моҳияти нимадан иборат, у қандай изтироб ва қийноқларга ишорат қиласиди? Буни тўғридан-тўғри тавсифлаш қийин. Зеро, у аҳли дав-

рон феъл-атвори ва ахли давронга холис муносабатдан қайнокланган надомат эрур. Донишмандлар демишларки, дунё дунё бўлганлиги учун эмас, мол-мулки, лаззат ва шодликлари билан одамларни ўзига тобе қилиш учун яралгандир. Шу боис ишққа, завқ ва маърифатга доир бўлмаган сўзларни тасаввуф ахли «дунё каломи», деб билганлар ва бундай сўзларни гапирмаслик, имкон қадар тингламасликка ҳаракат қилганлар. Шу маънода улут шоир, мутасаввиф ёки алломаларнинг дилига ранж етказишда ахли дунё билан ахли даврон деярли тенгdir.

Маълумки, рух-жон асли нурдан иборат. Ҳақ қудрати бўлмиш бу қудсий қудрат Оллоҳнинг амри билан вужудга инган. Лекин жон танада боқий қолмайди. У муайян вақтдаги сайру саёҳатдан сўнг асл манзилига қайтади. Энг буюк ҳижрон ана шу оралиқдаги айрилиқдир. Ҳакиқий ошиклар ишқни – жон, жонни – ишқ деб билганликлари боис ўлимни фақат вужудга алоқадор ҳисоблаганлар. Бу ҳақда Юнус Эмро:

*Тан фонийдир жон ўлмас, чун кетса ортга қайтмас,
Ўлса агар тан ўлур, жонлар ўлгувчи эмас, –*

дейди. Навоий «ҳажр агар будур» дея жон ва «мен», «мен» ва жон орасидаги озурдалик «можаро»сидан хабар берганда, ҳажр калимасининг диний-тасаввуфий мазмунига ургу берган:

*Ҳажр агар будур, нетай мен жонни, жон нетсун мени
Ким, эрур ҳар лаҳза мендин жону мен жондин малул.*

Бугунги ўқувчидаги: «Жон билан талашиб, жондан бе-зизб шундай ахволда яшашининг нимаси ибратли?» деган савол туғилиши мумкин. Агар ошиқ ҳалқи жонини Азроилга эмас, Оллоҳга таслим этур, худди кўнгил сингари жон ҳам маъшуқ хайронидур, ҳакиқий ишқ – бу жон завқи ва фидоилиги, деган қараш ҳисобга олинса, шоир кўзда тутган ички

мақсад ўз-ўзидан бир қадар равшанлашади. Кейинги байтдағи «халқи нодон» биринчи мисрадаги «аҳли даврон»га гүё изоҳдир:

*Тенгри халқ этмиши мени гүё малолат чеккали
Ким, даме йүқким, эмасмен халқи нодондин малул.*

Инсондаги ҳар қандай норозилик ва саркашликтинг интихоси бор. Шулардан бири сабр бўлса, иккинчиси кўнишиб. Кўнишиб кишини алданиш, субутсизлик ва ялтоқланишдан муҳофаза этади. Инсон ўз ахволига, зоҳирдан етадиган бало ва оғатларга сокин нигоҳ ила боқадиган бўлади. Ҳеч шубҳа йўқки, Навоий «Тенгри мени малолат чекмок учун одам қилиб яратди» деган қарорга келгунча авомлик билан ҳам, нодонлик билан ҳам, жаҳолат ва золимлик билан ҳам кўп юзма-юз келган. Ва бирор бир дам осудалик топмагач, ғайриихтиёрий равишда «Тенгри халқ этмиши мени...» деган хуносага тўхталган. Дунё – бир синов майдони. Бунда ҳамма нарса синалади ва синовдан ўтади. Жумладан, ишқ ва эътиқод ҳам. Маълумки, мутасаввифлар севгини расмий ва умумий диндан фарқланувчи бир дин – дин ул-хубб деб билганлар. Юнус Эмро:

*Ғайридир бу миллатдан бу бизнинг миллатимиз,
Ҳеч динда топилмади дину диёнатимиз, –*

деганда мазкур тушунчага асосланган. Алишер Навоий ҳам бир қанча шеърларида дин сўзини шу маънода татбиқ қилган. Ошикнинг «дилраболар кўйида» дин узра титраши, аслида ишқ узра титрашини ифодалайди. Мусулмонларга мурожаат эса дин ул-хубб – севги динининг сир-асрорлари билан ҳисоблашмайдиган зоҳирбинларга қаратилган:

*Неча диним узра титрай дилраболар кўйида,
Эй мусулмонлар, бўлубмен кофиристондин малул.*

Бу фикр навбатдаги байтда янада чукурлаштирилган. Чунончи, күзланган олий мақсадга етмок истасанг, таъна тошларига аҳамият берма. «Хори мугилон»дан малул бўлмаган Каъбани топмоққа ҳам қодирдир, дейилади унда:

*Истасанг мақсад, қадам қўй, таън тошидин не бок,
Каъба топти – бўлмагон хори мугилондин малул.*

«Муғилон» – муғлар маскани. Муғ – оташпарат демак. Тасаввуфда содик мурид, ошиқ мазмунини акс эттиради. Демак, илоҳий ишқ йўлида дину мазҳаб деган гап – нисбий гап, демокчи шоир. Накл қилинишича, Оллоҳ таоло ақлни яратгач, ундан: «Мен кимман?» деб сўрабди. Ақл жим қотганича, ҳеч нарса дея олмабди. Сўнгра Тангри ақлнинг кўзини ваҳдоният нури билан ёритибди. Ақл кўзини очибди ва: «Сен Оллоҳсан, Сендан ўзга илоҳ йўқ», дебди.

Хуллас, ақлга Оллоҳни Оллоҳ ила танишдан ўзга йўл бўлмаган экан. Кўнгул эса ишқ ила Ҳақ висолига етишур. Шу учун илоҳий ишқда ҳам, мажозий ишқда ҳам кўнгулнинг имкони ва мавқеи юкоридир. Навоийнинг яна бир карра кўнгилга мурожаат этиб:

*Эй кўнгул, фикрингни қилким, дўсту душманлар юзун,
Кўрмас эрди, бўлмаса сен зори ҳайрондин малул, –*

дейиши ҳам бежиз эмас.

Навоийнинг илоҳий ишқ ҳақида битилган байтларига хос бир фазилат бор: уларни ўқиркансиш, ҳеч қачон ҳақни ҳалқдан, ҳалқни ҳақдан айру тасаввур эта олмайсиз. Инсон ва мухит, инсон камоли ва абадият сирлари ҳақида янги янги мушоҳадаларга имкон топасиз. Ғазал мақтаъсида ҳам шоир гўё «Ирок» ва «Ҳижоз» куйларини тинглаб, кўнгилга тасалли топиш истагини билдирса-да, охирги мисрани ўқиб, унинг Хуросон мухитига муносабатини осон англаб оласиз:

*Эй муганний, тут «Ироқ» оҳангую кўргуз «Ҳижоз»
Ким, Навоий хотири бўлмиш «Хуросон»дин малул.*

«ЭЙ КҮНГУЛ, КЕЛКИМ...»

* * *

Эй күнгүл, келким, бало базмида жоми гам тутай,
Үз қатиқ ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай.

Йиглабон бошимга оҳим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сўнгра тутқунча, ўзум бу дам тутай.

Олам аҳлига неча қилдим вафо, кўрдум жафо,
Эй кўнгил, кел-келки, тарки жумлаи олам тутай.

Эмдиким, ишрат сурудидин очилманг, эй кўнгул,
Навҳа оҳангин тузуб, бир дам сени хуррам тутай.

Мастлигдин ўзга йўқ дардим иложи, соқиё,
Май кетурким, ҳам ичай, бир лаҳза они ҳам тутай.

Кўйгил, эй носаҳки, муг дайрида ўз аҳволима,
Мости лояъқил ёқам йиртиб суруди гам тутай.

Чун жаҳон бирла жаҳон аҳлига йўқ эрмии вафо,
Эй Навоий, мен фано сарриштасин муҳкам тутай.

Йигитлик фасли – умрнинг энг гуллаган, ҳаётга шодлик, умид билан нигоҳ ташлайдиган, унча-мунча ғам-қайгуни кўнгилга яқин йўлатмайдиган бир фасл. Йигитлик – умр баҳори, уни баҳор гўзалликларидан ажратиб бўлмайди. Дастлаб «Бадоэъ ул-бидоя», ундан кейин эса «Гаройиб уссиғар» девонидан ўрин олган юқоридаги ғазал шоирнинг йигитлик даврида ёзилган бўлса ҳам, унда «шароби ноб» эмас, «жоми ғам», қувонч эмас, балки «мотам» хусусида сўз юритилган.

Айтиш керакки, ғазалнинг руҳи оғир ва қайгули. Оддий ўқувчи ғазалнинг бир-икки байтидан кейин завқи сўниб,

ўқиши тұхтатиши мүмкін. Ахир, одам «ўз қатиқ ҳолиға ўлмасдан бурун» мотам тутадими – йўқми, бундан қатың на-зар, вақт-соати етганды у ўлиши мұқаррар. Шундай экан, ти-рикликни ғанимат билмай, унинг шодликларидан дилни яй-ратмай ўлим хаёлларига берилиб ох-воҳ қилиш нега керак? Гап шундаки, Навоий ғазалининг мазмун-моҳиятини тұғри аңглаш ва талқин этиш учун аввало, шоир кўзда туттан ир-фоний мақсаддан хабардор бўлмоқ керак. Биринчи байтни ўқийлик:

*Эй қўнгул, келким, бало базмида жоми гам тутай,
Ўз қатиқ ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай.*

Шоир бунда кимга мурожаат этаётир? Кўнгилга. Чунки, кўнгил ошиқнинг суюнган тоғи, ишонган боғи. У ўз кўнглининг ҳукми ила яшайди. Унинг измидан нари кетол-майди. Энди у ўзи учун одатий маросим бўлиб қолган «бало базмида» кўнгилга гам қадаҳини тутмоқчи. Зеро, унинг ҳоли ниҳоятда оғир. Шу қадар оғир ва қайғулики, ўлимини кутмасдан ўзи учун мотам ҳам тутмоқчи. Бу гаплар юракка ёмон таъсир қилиши табиий, албатта. Лекин Навоий замонидаги шеърхон, хусусан, ҳақ ошиклари ва орифлар қалбида ушбу сўзлар ҳасрат эмас, шодлик бағишилаган.

«Бало базми» қандай базм, дея ўзингизга бир савол бе-риб кўринг. Дафъатан жавоб тополмайсиз. Бало сўзининг лугавий маъноси – оғат, мусибат, фалокат, бахтсизлик, азоб, ғусса демак. Бало калимаси худди шу маъноларда ҳам Навоий шеърларида кенг қўлланган. Шу билан бир қаторда, улуғ шоир шеъриятида бало ирфоний ҳақиқатлар ифодаси учун ҳам хизмат эттирилган. Демак, матндан асосий ғояга асосланиб, бу сўзнинг рамзий-мажозий мазмуни ҳисобга олинмаса, зоҳирий маъно ботиний маъно учун бир «парда» эканлигига диққат қилинмаса, хато мулоҳаза ва хulosаларга кенг йўл очилаверади. Навоийнинг бошқа бир газали матла-ъида ўқиймиз:

*Бало даشتى аро Мажнун менингдек күрмамиши даврон,
Куюндең ҳар замон бир күрмаган водийда саргардон.*

Бу байтдаги «бало даشت» моддий-жисмоний ҳаётга дахлдор азоб-уқубат ёки кулфат маъносида қабул қилинса, ғазал қаҳрамонининг аҳвол-руҳиясини тўғри шарҳлаш имкони бой берилади. «Бало» – истилоҳий мазмунда ошиқлик ҳолининг камоли учун ҳақнинг содик қулига азият етказиши, оғир қийинчиликлар билан синовдан ўtkазиши, яъни илоҳий имтиҳондир. Шу боис кулдаги «бало» нақадар кўп ва қудратли бўлса, унинг Ҳаққа яқинлиги шу қадар ортади, деб ўйланган. Зеро, «авлиёning либоси, асфиё (поклангандар) бешиги ва анбиёнинг ризки балодир». Шу учун ҳам қадим китобларда «Ҳақнинг шундай дўстлари бордурки, бир лаҳза балосиз қолсалар, неъматдан маҳрум бўлганлар каби оҳ ва фарёд чекурлар», дейилади. Шарқ шоирларининг завқ-шавқ ила балодан такрор-такрор баҳс юритишлари, сидқ ила Оллоҳдан бало тилашларининг асоси ҳам ана шунда. Фузулий ёзади:

*Ё Rab, балойи ишқ ила қил ошно мени,
Бир дам балойи ишқдин қилма жудо мени.*

«Балойи ишқ ила» ошно киши учун ноҷорлик, бағри чоклик, кўз ёши тўкишлар мусибат эмас, балки мақсад манзилига яқинлашув ҳисобланади. Акс ҳолда, Навоий «бало базми»дан шавқланиб сўзламасди. Энди иккинчи мисрага келсак: «Ўз қатиқ ҳолимға ўлмастин бурун мотам тутай».

Ҳазрати пайғамбарнинг «Ўлмасдин бурун ўлинг!» деган машҳур ҳадислари бор. Бу билан жисмоний ўлимга эмас, нафсни енгишга даъват қилинган. Бу «ўлим» башарий ноқислик ва ожизликлардан фориг бўлган янги бир маънавий туғилиш, илоҳий ироди соҳиби бўлиш мазмунига эга. Тасаввуф шеъриятида бу ҳақда ниҳоятда кенг баҳс юритилган. Шу маънода Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирини келтириш мумкин:

*Ихлосимни кўруб маъшуқ қўлум олди,
Файзу футиҳ тўла бериб йўлга солди.
Бўйнум эгиб моумонлик яксон қилди,
Туфроқ бўлуб ўлмас бурун ўлдум мано.*

Инсоннинг иккинчи маънавий туғилишидан олдинги ҳаёти, ундан кейинги ҳаётидан бутунлай фарқ қиласи. Шунинг учун у олдин кечган умридан кўп афсуслар чекади, пушаймонликларини сўзлашдан мароқланади. Зулматдан ёруғликка чиқсан одамга ўхшаб, ғафлат ва нодонлик пардадарига бурканган башарий «мен»и билан гўё видолашади. Ўзича унга мотам тутади. Худди шу эҳтиёж сабабли Навоий ҳам:

*Йиглабон бошимга оҳим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сўнгра тутқунча, ўзум бу дам тутай, –*

деган эди. Бундай ҳолатда фикр-қарашлар, ички изтироб ва азоблар тамоман ўзгаради. Инсон ўзини бошқа бир нигоҳда кўриб, сийратини тафтишдан ўтказади. Саломатликни – маломатда қўради. Руҳий ҳаётдаги шиддатли эврилиш, гўзаллик туйғусининг фавқулодда ўткирлашуви уни дунёдан йироклаштиради. Деярли ҳамма нарса кўнглида азоб кўзғайди. На ўзидан, на дунё ва ахли дунёдан қониқади. Шунинг учун:

*Оlam аҳлига неча қилдим вафо, кўрдум жафо,
Эй кўнгул, кел-келки, тарки жумлаи олам тутай, –*

дэйиш нечоглик табиий бўлса, ишқ баҳрига чўмиш, комил бир муршид қўлидан «май» – ишқ шаробини ичиб мастиликка берилиш шунчалик заруриятга айланади. Аммо лаҳзаларда кечадиган ва юз очадиган фараҳли ҳол ошик кўнглига зоҳирий шодлик бағишиламайди. Аксинча, уни мисли кўрилмаган ғам-ғуссадан туғилажак кувонч оҳанглари бағрига тортади:

*Эмдиким, ишрат сурудидин очилманг, эй күнгүл,
Навҳа оҳангин тузуб, бир дам сени хуррам тутай.*

«Мастлиқдин ўзга йўқ дардим иложи, соқиё», дейди ғазал қаҳрамони. Ҳакиқатан ҳам шундай. Унинг эркинлиги ва хуррияти мана шу «мастлик»да. У ҳушёрликда билмаганини шу мастликда англаган, «Соқий» ҳиммати ва марҳамати ила ўзининг ишқ ва маърифатдан туғилган ва ҳар қанча ибрат олса арзийдиган янги «Мен»ини топган. Бу – ишқ доялик қилган шундай бир шахсиятки, у тош отганга гул отади, қаҳрга меҳр билан жавоб беради. Ҳар қанақа ғанимликни дўстлик билан таслим айлади. Жаҳон ва жаҳон элининг вафосизлиги бошига бало бўлиб ёғилганида ҳам «фано сарриштасин», яъни вафо маслагин маҳкам тутишга доимо содик қолади:

*Чун жаҳон бирла жаҳон аҳлига йўқ эрмиш вафо,
Эй Навоий, мен фано сарриштасин муҳкам тутай.*

«ДЕСАМ: БУ СУ ТУЗАТУР ФИКР ҚАСРИНИ...»

* * *

*Кўнгул уйига гаму гусса селидин не қусур
Ки, бода лойи била қилмишам они маъмур.*

*Бирорни мумкин эмас тийра айламак қайгу
Ки, солмиши ўлгай анга жоми бода ламъаси нур.*

*Хуш ул майеки, эмастур сафову лавн ичра
Тамуг ўти била жаннат суйига ул мақдур.*

*Десам: бу ўт кул этар гусса хирманин – не ажаб?
Десам: бу су тузатур фикр қасрини – не қусур?*

*Жаҳон гамию узум бодаси гумон қилманг
Ки, зоҳир аҳлига бу маъни этти буйла зухур.*

*Валек аҳли ҳақиқатқа май эрур ваҳдат,
Ғам ушибу касрат эрурким, қилур кўнгулга хутур.*

*Ичилса соқийи тавфик илгидин ул май,
Кўнгул бу гамдин эмас шубҳаким, бўлур маҳжур.*

*Манга бу май била бир жом келтур, эй соқий
Ки, кўнглум ул гам аро бўлмиш асрү кўп ранжур.*

*Маломат аҳлига, эй пири дайр, аёг тутсанг,
Бу навъ қўйма Навоийни бир йўли мастур.*

Шеърият – заррадан коинотга қадар бутун борлиқ ва мавжудликнинг бадиий ифодаси. Унда тафаккур кучи билан етиб бўлмайдиган сўз қудратини ҳис этиш ва қалб тубида яширин сирлар ҳақиқатини кўриш мумкин. Шеъриятда ҳамма нарса ғайритабиий, бироқ табиийдан кўра аълороқ бўлиши мумкин. Бу эса шоирнинг истеъдод кучига боғлиқ.

Мир Алишер Навоий чин маънода сўзга жон киритган, ҳақиқатни сўз кўзгусида акс эттирган шоир. Буюк шоир ижодида ҳар қандай сўз янги-янги маъно қирраларига эга. Навоий ғазалларидағи сўз жилоси ва сеҳри кишини мафтун этмай кўймайди. Навоий баъзан бутун ғазал мазмунини очища биргина сўз ёхуд тимсолни «калит» қилиб олади. Бу «калит» воситасида адашмай, тўғридан-тўғри шоир қалбининг сирхонасига кириш мумкин.

Шундай «калит»ларидан бири кўнгил сўзиdir. Бу калима шоир ижодида кўп учрашидан ташқари, унинг фикр ва қараашларини ўзида ифодаловчи юксак ғоявий-бадиий тимсол даражасига кўтарилган. Навоий шу биргина тимсол орқали башарият, абадият ва илоҳиёт ҳақидаги теран мушоҳадаларини баён этган. Шоирнинг «Кўнгул эвига ғаму ғусса селидин не қусур...» деб бошланувчи ғазалида ҳам инсон маънавий-рухий камолотининг бешиги, завқий идрок, илоҳий мушоҳада майдони бўлган кўнгил ҳақида сўз боради.

Ғазалда күнгил хусусиятлари, унинг тириклик қувватидан баҳс этилади:

*Күнгүл уйига ғаму гусса селидин не қусур
Ки, бода лойи била құлмишам они маъмур.*

Ғазал ирфон ва маърифат соҳиби бўлган ориф тилидан баён этилган. Унда ошиқона ғазаллардаги сингари хижрон, айрилиқ шиддатидан бехуд ошиқ тимсолини эмас, балки ўз ҳолини мушоҳада этиш, тафаккур қучи билан нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини англаш салоҳиятига эга бўлган шахсни кўрамиз. Бу шахс күнгил уйига етгувчи «ғаму гусса селидин» ҳеч кўрқмайди. Агар күнгилга бу «селдин» нуқсон етса ҳам, «бода лойи» билан уни қайтадан обод этмоққа қодир. Байтдаги ғаму гусса – ошиқнинг маъшуқа учун тортган изтиробларига ишорат. Бу изтироблардан күнгилга оғат этиши мумкин. Бироқ «бода лойи» – илохий иноят, илохий ишқ шавқи уни қайта таъмир этади.

*Бирорни мумкин эмас тийра айламак қайгу
Ки, солмиши ўлгай анга жоми бода ламъаси нур.*

Аввало, байтдаги «жоми бода»ни изоҳласак: у маърифат бодаси ва илохий нурларнинг тажаллилари билан тўлиб-тошган пирнинг қалби. Шоир шундай зот қалбининг нуридан баҳраманд ҳар қандай күнгилга қайғу даҳл этмаслигини ва ундан қоронғулик чекинишини таъкидлайди. Чунки бу нур инсон маънавий ўзлигининг ҳақиқати. Бу ҳақиқат күнгил кўзгуси – илохий файз соҳиби воситасида равшанлашади. Зоро, Мавлоно Жалолиддин Румий айтганидек, ташқи кўринишимииздан завқ олиш учун кўзгуга муҳтож бўлганимиз каби, ички оламиизни ўрганиш ва тарбиялаш учун ҳам бир валийнинг файз ва талқинларига, яъни бизни тарбия қиласидиган, ўзимизга ўзимизни таништирадиган кўнгил кўзгусига муҳтожмиз. Шоир ҳам байтда айнан мана шу маънони назарда тутгандир:

*Хуш ул майеки, эмастур сафову лавн ичра
Тамуг ўти билан жаннат суйига ул мақдур.*

Илохий ишқ, илохий иноят бўлган майнинг ранги тиник бўлмаса ҳам, у дўзах ўти билан жаннат суви қудратига тенг, дейди шоир. Чунки дўзах ўти инсонга канчалик азоб етказса, ишқ оташи-да ундан қолишмайди. Жаннат суви кишига нечоғли тириклик бахш этса, ишқда ҳам шу қадар боқийлик топиш мумкин. Чунончи, ишқ сарбони бўлмиш Мажнун балову азобларга гирифтор бўлиб, оқибатда ишқда абадийлик топган эди. Ишқнинг бу ҳолларидан зорланган Юнус Эмро ҳам: «Кел, кўр, мани ишқ наилади» деб ёзади. Навоий олдинги фикрларга ҳамоҳант тарзда кейинги байтда шундай дейди:

*Десам: бу ўт кул этар гусса хирманин – не ажаб?
Десам: бу су тузатур фикр қасрини – не қусур?*

Энди шоир ишқ сўзини май тимсоли билан эмас, бошқача тарзда ифода этади. Бунда ишқнинг юқорида баён этилган хусусияти асосдир. Яъни, бу ўт – ишқ «гусса хирманин» кул этса, бу сув (ишқ) фикр қасрини тузса, не ажаб?! Хўш, ишқ «гусса хирманин» қандай кул этади? Байтда ғусса дунёвий қайғулар маъносида келган. Ишқ кўнгилни ўзига макон тутган экан, ундан бу қайғулар ўз-ўзидан четлашади. Демак, ишқ ўти бу «хирман»ни кул қиласди. Ишқ туфайли ошиқ ўз-ўзини англай бошлайди. Кўнгил ҳолига назар солади, бу эса «фикр қасрини» тузатишdir.

*Жаҳон ғамию узум бодаси гумон қилманг
Ки, зоҳир аҳлига бу маъни этти бўйла зухур.*

Шоир шунгача ифода этган фикрларига ушбу ўринда гўё изоҳ киритади. Чунончи, мен тилга олган ғамни жаҳон дарди, бодани эса узумнинг суви, деб ўйламанг. Буни зоҳир аҳли – ашёнинг фақатгина ташқи томонини кўриб хулоса

чиқарадиганларгина шундай тушунади, – дейди. Кейинги байтда эса ботин ахли – нарса ва ҳодисаларнинг ички моҳиятини, ҳақиқати ва сабабларини кашф йўли ва қалб кўзи билан кўрадиганлар буни қандай тушуниши баён этилади.

*Валек аҳли ҳақиқатқа май эрур ваҳдат,
Ҳам ушбу касрат эрурким, қилур кўнгулга хутур.*

Демак, зоҳир ахли учун узум суви бўлган бода «ахли ҳақиқат» учун ваҳдатни ифода этар экан. Ваҳдат – тасаввуфга доир рисолаларда шарҳланишича, Парвардигорни яккаю ягона вужуд деб билмоқ ва шу Бирликка интилмоқдир. Тавҳид илми уч хилдир: бири – Ҳақнинг ўзига йўналган Ҳақ илми, яъни Унинг яккаю ягоналиги илми; иккинчи – халққа йўналтирилган Ҳақ илми, яъни Унинг тавҳид ҳақиқидаги ҳукмлари ва бандаси кўнглига тавҳидни етказиш илми; учинчиси – халқнинг Ҳаққа йўналган тавҳиди, яъни кишиларнинг Худо ваҳдониятига етишиш илми. Ахли ботин учун кўнгилга хатар солувчи ғам, бу – касрат. Касрат – кўплик олами бўлиб, Бирлик (Ваҳдат)нинг зиддидир. Касрат олами ўз-ўзича яшай олмайди, у ваҳдат оламининг аёнлашуви, инъикоси.

*Ичилса соқийи тавфиқ илгидин ул май,
Кўнгул бу гамдин эмас шубҳаким, бўлур маҳжур.*

Соқийи тавфиқ – муршиди комил, пири тариқат. Яъни, қалби илоҳий файз ва муҳаббатдан тўлиқ бўлган комил инсон тарбиясида бўлиш, унинг сухбатидан баҳра олиш кўнгилдан ёр изтиробини эмас, шубҳани йироқ этади. Шубҳа – ишқ душмани. У барҳам топгач, кўнгилда ишонч уйғонади. Кўнгилда ишонч хиссининг уйғонишига сабаб «май» эканлигини англаган шоир:

*Манга бу май била бир жом келтур, эй соқий
Ки, кўнглум ул гам аро бўлмииш асру кўп ранжур, –*

дейди. Май сирининг ҳақиқатига етган лирик қаҳрамон тариқат шайхидан «май» билан «жом» келтиришни сўрайди, токи кўзгуга боқиб ўзлигини англасин. Май – ишқ, жом – ориф қалбининг тимсоли. Кўнгилнинг «ғам»и эса шуларга етмоқdir. Чунки, у ишқда жуда кўп азият, ранж тортган. Кўнгил эса шу дардларга илоҳий ишқ нури ёғилиб турган пири комил қалбидан малҳам топмоқчи.

*Маломат аҳлига, эй пири дайр, аёг тутсанг,
Бу наевъ қўйма Навоийни бир йўли мастур.*

Маломат аҳли – нафсни қийнаш ва хорлаш билан иллатлардан кутилиб маънан юксалган кишилар. Пири дайр – комил йўлбошчи. Аёф – қадаҳ, маънавий ҳол, шавқ, жазба, байтда эса илоҳий ишқ тўла висол маъносида келган. Шоир: «Эй шайх, илоҳий ишқ тўла висол қадаҳидан маломатийларга тутганда, Навоийни ҳам хотирдан чиқарма», дейди. Бу билан шоир ўзини ҳақиқий маломатийларга хайриҳоҳлигини ҳам акс эттирган, дейиш мумкин.

Хуллас, мутафаккир шоир тилга олган «бода», «дўзах ўти», «жаннат суви», «сокий» ва «ғам»лардан мақсад инсон маънавий ҳаёти, тириклиknинг бош асоси бўлган кўнгилга юз буриш, унинг сир-асрорларини кашф қилишдир. Чунки кўнгил ҳолини тўғри англаб етган кишининг туйғу ва фикрлари, ҳаёл ва орзулари бағоят юксак бўлади. Зоро, инсонлик шарафи ҳам шу билан қадр топади.

«ЖУНУН ВОДИЙСИГА МОЙИЛ...»

* * *

*Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузилган рўзгоримни.*

*Фалак бедодидин гарчи мени хокий губор ўлдум,
Тилармен топмагайлар тўтиёлигقا губоримни.*

*Шак эрмас партаве тушкач уйи ҳам, рахти ҳам куймак,
Чу гүристон гадойи сермагай шамъи мазоримни.*

*Деманг қай сори азм эткунг, манга йүқ ихтиёр, охир
Қазо илгига бермишмен инони ихтиёrimни.*

*Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.*

*Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг бошим олиб кетсам қўюб ёру диёримни.*

*Ёмон ҳолимга багри оғригай ҳар кимсаким, кўргай
Багир парголасидин қонга булганган узоримни.*

*Ҳаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқий,
Қадаҳқа заҳри қотил қуй, дағи дафъ эт хуморимни.*

*Жаҳон маркин қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.*

Мазкур ғазалда шоир севимли қаҳрамони Мажнунга издош. Чунки «ғавғойи жунунға мубтало» Мажнун: «Хушумни жунун ели совурди», дея эътироф килган. Гап шундаки, ғазалдаги лирик «мен»нинг акли ҳуши ҳали «жунун ели»дан бутунлай соврилмаган. Унда ҳозирча «жунун водийсиға» майл пайдо бўлган. Унинг «Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни», деган сўзларни тинглаб, мойиллик сабабини ҳам дарҳол англаймиз. Демак, бу – жоннинг зорикишидан туғилган истакдир. Иккинчи сатр зорлик шиддатига тоқат қила олмаслик даражасига етган ошиқнинг тилагини ифодалайди:

Тилармен бир йўли бузмоқ бузилган рўзгоримни.

Бузилганни яна бузмокдан не маъно? «Бузилғон рўзгор»ни бир йўли тузмоқ мумкин эмасми? Йўқ, жунун маъ-

рифати бунга ўргатмайди. «Жунун – мастиликда ниҳоят, дарвишиликда бидоят эрур. Жунун шундай огоҳликдурки, унда киши ўзлигидан бехабар бўлмоғи керак», дейди Сайид Жаъфар Сажжодий. Жунун – тасаввуфда ваҳдат майдан мастиликнинг ниҳояти. Навоий назарда тутган «жуунун водииси», бизнингча, дарвешликка дахлдордир. Чунки ғазалнинг биринчи байтида ўзликдан кечмоқ нияти таъкидланган, холос.

*Фалак бедодидин гарчи мени хокий губор ўлдум,
Тилармен топмагайлар тўтиёлигқа губоримни.*

Бу мисраларни шоир Эркин Воҳидов бундай шарҳлайди: «Яъни, золим одамлар мени тириклигимда хўрладилар, қадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг одамларга кўргазган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг қадримга етарлар, мозорим хокини кўзларига тўтиё қиласлар. Лекин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунёдан ўтгач ўқинмоклари бенаф, кўзларига тўтиё қилмоқ учун ғуборимни топмағайлар». «Фалак бедодидин» шикоят, албатта, шундай мулоҳазаларни илгари суришга имкон беради. Аммо бу фикрлар байтнинг зоҳирий мазмунига тегишли бўлиши мумкин. Унинг ҳақиқий маъноси эса бошқачадир.

Фалакнинг зулму адолатсизлигидан жисми хоки губорга айланган шоир, «Тилармен, топмағайлар тўтиёлигқа губоримни», дейди. Бу гаплар кимга қаратилган? Энг аввало, ишқ аҳлига. Абул Ҳасан Харақоний «Нур ал-улум»да ишқ туфайли гойиб ўлмокни учга ажратади: аввалгиси, ўзингни англасанг, Худо ҳам сени билса ва кишиларни сийрак кўрсанг. Иккинчиси, сен бўлсангу, маъшук бўлса. Учинчиси, ҳамма бўлса-ю, сен бўлмасанг.

Навоийнинг навбатдаги тилаги шу сўнгти ғойиблиқ, яъни ваҳдати вужуд билан тамоман бирлашмоқдир. Турк олими Иброҳим Чубукчи ёзади: «Ваҳдати вужуд назариясининг асосчиси Ибн Арабийдур. Унга кўра, борликда

Оллоҳдан ўзга ҳеч нарса йўқдир... сўнгсиз шаклларда тажалли этадиган ёки кўринадиган ягона ҳақиқат – Оллоҳ бор. Бу Ҳақиқатни майдонга келтирган ёхуд яратган бирор сабаб бўлмаганидек, унинг аксидан бошқа зухурланмиш нарса ҳам йўқ». Тасаввупда илохий жамол тимсоли – Нур. Агар Худо ўз аксини кўрсатса – олам нур ва ёруғликка чулғанади. Навоий бу Нурнинг оламшумул қудратини улуғлаб дейди:

*Шак эрмас партаве тушгач уйи ҳам, раҳти ҳам куймак,
Чу гўристон гадойи сезмагай шамъи мазоримни.*

«Шамъи мазор» – жаҳондаги барча нарсани ўтга ғарқ этувчи самовий порлокликка нисбатан кичик бир ёруғлик рамзи. Бироқ, инсон руҳи «шам»га қиёсланадиган бўлса, унинг шуъласи Ҳақ нурига сингиб кетишга қодир. «Гўристон гадойи» – умумлашма образ.

Шоир унда инони ихтиёрини «қазо илкига» топшириш сирларидан бехабар ғофилларга муносабатини изхор қилган. У дашти фанога равона бўлишни кўзлагани учун ҳам ихтиёrsиз. Кейинги уч байтда «ўлим»га ризолик сабаблари шарҳланади. «Ашки гулгун»нинг тугаши, «зъфарони юз» билангина қолиниши – булар ҳақиқий ошикқа хос камолот белгилари. Бу ҳолатга эришган кишига фалак зулм ўтказиши, аҳли диёр ғанимлик назари билан қараши табиий. Мажнун қисматини хотирланг. Уни ким тушунди? Деярли ҳеч ким. Одамлардаги гумроҳликни фалак авж олдирмаганида Мажнун дашту сахроларга бош олиб чикиб кетармиди? Қаттол фалак ҳамиша кўнглида «руҳий қудси» назул қилган ошиқларнинг «хазон бирла баҳорини» бехато ажратиб берган. Улар гўёки хазон фарзандлари. Хазон япроғи янглиғ сарсон-саргардонлик учун дунёга келгандай. Шоир ёмон ҳоли, тилинган бағир қонига беланган юзини кўрган кишининг кўнгли оғришини эътироф этса-да, барибир ёру диёридан қочишга қатъий аҳд қиласи:

*Диёrim аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсан, қуюб ёру диёrimни.*

Қисмат майи аччик ва тахир, деган гап бор. Бу бода соқийи азал – Худо томонидан ато этилади. Шунинг учун Навоий ўша соқийга мурожаат қилиб, тақдир қадаҳига «захри қотил қуй», яна хуморимни тарқат дейди:

*Ҳаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқий,
Қадаҳқа заҳри қотил қуй, даги дафъ эт хуморимни.*

Навоийнинг нуқтаи назарида дунёдан кечиш – «захри қотил» ичиб кун кечиришдай гап. Бу аччик заҳарни сипқормагунча, жаҳонни тарк этиб бўлмайди. Тарки жаҳон килмагунча, тиним ва хотиржамлик, қаноат ва дервешликка эришиш мумкин эмас.

*Жаҳон таркин қилмай, чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.*

Охирги сатрда ийҳом санъати қўлланган. Буни «Йўку боримни ўртайдиган бир наво килғилки, мен бутунлай озод бўлай», маъносида англаса ҳам бўлади. Бу куйнинг ижодкори Худодир. Бу илохий наво инсон Рухини ҳақиқий озодлик мақомига кўтаради.

«ЖИСМИМ АРО ЖОН АЙЛАСАМ»

* * *

*Хилвате топиб, сени жисмим аро жон айласам,
Балки жон хилватсаройи ичра меҳмон айласам.*

*Хилват элдин ёшурун, хилват аро тан ёшурун
Танда жон янглиг сени жон ичра тинҳон айласам.*

*Анда ҳам жон пардасин ҳар сари осиб сатр учун,
Васлинг ихфосин нечаким, бўлгай имкон, айласам.*

*Чун бу хилват ичра не ўзлук эрур маҳрам, не мен,
Ҳар не номаҳрам дурур, ўздин паришон айласам.*

*Дафъ ўлуб агёр, топсам бор ул хилват аро,
Безабонлиг бирла шарҳи дарди ҳижрон айласам.*

*Умри боқий топқамен, бир лаҳза ушбу ҳол аро,
Ўзни бехуд, кўзни рухсорингга ҳайрон айласам.*

*Эй Навоий, дема иқрор айла ишқи маркини
Ким инонгай, гар ўзумга бўйла бўхтон айласам.*

Накл қилинишича, мажлисда бир одам Шайх Самнуннинг ёнига келиб ўтирибди-да, ундан: «Мұхабbat не-дур?» дея сўрабди. «Бугун бу масалани тушунмоққа қодир бирор-бир кимса йўқдур», дебди Самнун. Шунда ёнига бир қуш келиб қўнибди. Шайх қушни тиззасига олиб: «Мұхабbatни англаган бирор жонзот бўлса, мана шу қуш эрур», дебди-да, унга юзланиб сўз бошлабди: «Сўфиylар ишқ ва мұхабbatда шу, шу... даражаларга юксалдилар. Шундай, шундай сирларни мушоҳада этдилар...» сингари бир қанча гапларни айтибди. Самнун ишқ ҳақида шу қадар таъсири гапирибдики, бир пайт тиззасидаги қуш ўлик ҳолида ерга кулаб тушибди. Ва бу ҳол мажлис аҳлини ҳайрону лол этибди.

Ҳазрат Навоийнинг ошиқона ғазалларини ўқиганимда мана шу ҳикоят тез-тез ёдга келаверади. Баъзан уларнинг башар хайлига мўлжалланганига ақл бовар этмайди. Чунки Навоийнинг аксарият ғазаллари ўзга бир туйғу ва завқи руҳоний ила битилган. Бизнингча, юқоридаги ғазал ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Нажмиддин Кубронинг таъкидлашларича, «Мұхабbatнинг интиҳоси ишқнинг ибтидоси эрур. Мұхабbat қалб учун, ишқ эса рух учундир». Шунингдек, Ҳақ сифатларининг мушоҳада этилишича, Ҳақ феъллари нурининг идрокига ишқ ва Ҳақ зоти нурининг мушоҳадасига унс дейилмиш. Навоий:

*Хилвате топиб, сени жиссими аро жон айласам,
Балки жон хилватсаройи ичра меҳмон айласам, –*

деган мисраларни ёзганида қарилик фаслига етган ва руҳида унс ҳолиб эди. Буни байтнинг умумий мазмуни, хусусан, хилват орзусидан илғаш қийин эмас. Хилват – ҳалқдан узоклашиб, улардан айри яшаш учун бирор-бир гўшага чекиниш демак. Тасаввуфий маънода хилват ёки узлатдан кўзда тутилган мақсад ёмон ахлоқдан ажralиш, тубан ишлардан тамоман воз кечиш, қалбни жилолантириб, руҳни ҳузур ва фароғатга етиштириш. Бу узоқ давом этадиган ҳодиса эмас. Лекин шу қисқа муддатда маъшуқа ошикнинг жисми аро жонга айланиши мумкин. Навоий эса ошиқлар учун доимий орзу бўлиб келган ёр ила хилват хусусида сўзлаётир. Аммо бу хилватнинг мазмун-моҳияти тамоман бошқача. Чунончи, ошиқ ёрни жисми ичра жон этиб «хилват саройи ичра меҳмон» қилиш билан кифояланмасдан, «танда жон янглиг» уни жон бағрида пинҳон тутмоқчи:

*Хилват элдин ёшурун, хилват аро тан ёшурун
Танда жон янглиг сени жон ичра пинҳон айласам.*

Маълумки, жон форсий сўз бўлиб, рух, кўнгил, тириклик нафаси сингари маъноларни ифодалаган. Тасаввуф ва тасаввуф адабиётида жон тушунчаси жуда кенгайтирилиб, бу калима таркибига янги маънолар киритилган. Масалан, сайри сулук йўлига эндиғина кирган дарвешларга мавлавийлар «жон» дейишган. Баъзи тариқатларда эса жондан мурод меърожи маънавий бўлган. Бундай юксалиш ҳолидан йироқ шеърхон висолни яшириш, махфий саклаш учун «жон пардаси»ни имкони бўлгани қадар ҳар томонга осишни ёки қандай осишни умуман тасаввур қила олмайди:

*Анда ҳам жон пардасин ҳар сари осиб сатр учун,
Васлинг ихфосин нечаким, бўлгай имкон, айласам.*

Хўш, бу гаплар кимга қаратилган ва ҳақиқатини ким тўғри англай олади? Ўзлик масаласида бош қотирмаган, ўзликдан кечиш йўл-йўрикларидан бехабар ҳеч ким. Мосиводан (Ҳақдан бошқа ҳаммасидан) бутунлай фориг бўлиб, Ҳаққа боғланган чин ошиқ ёки ориф мана бу байтда гап нима тўғрисида эканини тез ва хатосиз билиб олади:

*Чун бу хилват ичра не ўзлук эрур маҳрам, не мен,
Ҳар не номаҳрам дуур, ўздин паришин айласам.*

Аслида «ўзлук» ҳам бир мен. Аммо Навоий шундай бир «хилват»дан баҳс юритаётирки, унда ўзликдан нисбатан ажралган, аниқроги, ишқ оташида тобланган иккинчи «мен» ҳам ёрга тўла маҳрам бўлишга қодир эмас. Бироқ «ҳар не номаҳрам» бўлса, барча-барчасини ўздин йироқлаштиришга қасд қилган худди ана шу «мен» ғазалнинг бош қаҳрамонидир. Унинг учун нафс ва нафсоний майллар ағёр бўлганидек, Ҳақдан йироқ қолганлар ва вокиф бўлмаганлар ҳам ағёрдир. У ишқ изҳорига тилни нечоглик ожиз деб билса, ҳижрон дарди шарҳида ҳам «безабонлиғ» «усули»ни танлайди:

*Дафъ ўлуб ағёр, топсам бор ул хилват аро,
Безабонлиғ бирла шарҳи дарди ҳижрон айласам.*

Тасаввур қилингки, ошиқнинг хилватга дахлдор ва байт-ма-байт таъкидлаб келинган деярли барча истак-ҳоҳишлари рёёбга чиқди. У энди мутлак фориг ва сокин одам. Бундай ҳолнинг ҳикмати нима? Биринчи ҳикмати, лаҳза мазмуни, лаҳза сурурини ўзида мужассамлаштирган ва лаҳза нуридан мунаvvар ҳолга соҳиб бўлиш. Зоро, боқий умр асрори «бир лаҳзалик ушбу ҳол аро» яшириндир. Шу боис ҳам ошиқ ҳеч иккilanмай: «Умри боқий топқамен, бир лаҳза ушбу ҳол аро», дейди. Иккинчи ҳикмат, ошиқлик камолини белгиловчи беҳудлик ёки беҳушлик «мақоми»га кўтарилиш. Бу мақомда тил ишқ асрорига маҳрам эмаслигини тўла англаған ошиқ бир умр жамол завқи или нафас олишни истайди:

*Умри боқий топқамен, бир лаҳза ушбу ҳол аро,
Ўзни бехуд, қўэни руҳсорингга ҳайрон айласам.*

Сиртдан қаралганда, ғазал мактаъидаги фикр олдинги байтлар билан мантиқан унча боғланмайди. Чунки ўкувчи ишқ тарки иқорини хаёлга ҳам келтирмайди. Аксинча, сultonий бир ҳолга етишган ошиқлик истиқболига ўзича инонгиси келади. Аммо ғазалда талқин этилган «хилват» маъносини ҳамма ҳам идрок қилишга қодир эмас. Айниқса, ўздин кечиб ҳайрат водийсига етган «бехуд» ошиқ ахволига кўпчилик бошқача қараши табиийдир. Шоир масаланинг шу жиҳатини ҳам ҳисобга олади ва ишқ ўйлидан чекинишга асло иложи йўқлигини шундай тарзда баён этади:

*Эй Навоий, дема иқрор айла ишқи маркини
Ким инонгай, гар ўзумга бўйла бўхтон айласам.*

«ЛАБИНГДИН ХАСТА ЖОНКИМ БЎЛДИ БЕТОБ...»

* * *

*Лабингдин хаста жонким бўлди бетоб,
Эмас бетоб, анга эрур шакархоб.*

*Ёшимдин обрўом борди, билдим
Ки, равнақсиз қилур олтунни сиймоб.*

*Қошинг ҳажрида ҳар наълики кессам,
Келур пайваста, жоно, шакли меҳроб.*

*Қилич боги белинг қучқон ҳасаддин,
Кўзумга аждаредур шакли қуллоб.*

*Кўзум оллидадур лаълинг хаёли,
Эмас кирпикларим остида хуноб.*

*Фироқ илги фигон жон риштасидин,
Чиқорур тордин андоқки мизроб.*

*Фалак бошингга қоплаб ит терисин,
Сен они жаҳлдин деб кишу санжоб.*

*Ажаб йўқ, одамилигни унутсанг,
Ўзунгни буйла ит чармида асроб.*

*Навоий, ранж кўрма, оғзин истаб
Ким, ул бир жавҳаредур – асрү ноёб.*

Алишер Навоий девонларида маъно ва образли ифодалири осон тушуниладиган ғазаллар ҳам кўп. Бундай ғазаллар тўғридан-тўғри тушунарли бўлгани учун уларни шархлаш шарт эмас, албатта. Айтайлик, «Лабингдан хаста жонким бўлди бетоб, Эмас бетоб, анга эрур шакархоб», деган байтни тушунишда мураккаблик сезилмайди. Бу ўринда шоир татбиқ этган поэтик санъатни қайд этиб ўтиш мумкин. Биринчи сатрда «хаста жон»нинг бетоблиги лабдан деб белгиланган. Иккинчи сатрда шу мантиқ инкор этилади ва бетоблик аслида шакархоблик, яъни ширин уйку дея ўзгартирилади. Бу фикрий қайтиш санъатининг номи ружу дейилган.

*Ёшимдин обрўюм борди, билдим
Ки, равнақсиз қилур олтунни сиймоб.*

Бундаги илк сатр алоҳида олинганда, уни «Ёшлигимдан обрўдан айрилдим, билдим», мазмунида ҳам англаса бўлади. Лекин асл муддао «Йиғлашимдан обрўсизландим»дир. Кейинги қатордаги гап тамсилий моҳиятга эга. Тамсил – мисол келтириш. Шоир симобнинг олтинга салбий таъсир ўтказишини шунчаки эслатмайди. Бу орқали аҳвол руҳиясининг нега шундайлигини асослайди.

*Қошиңг ҳажрида ҳар наълики кессам,
Келур пайваста, жоно, шакли меҳроб.*

Наъл – тақа. Наъл – кавуш. Бу ерда тилга олинаётган наъл, гүё маҳсус бир кавуш. Маҳсуслиги шундаки, у ҳижрон кийими. Айни вазиятда ошик уни ёр қошининг ҳажри туфайли кийган. Аммо кийилган ҳар қандай наъл ҳам меҳроб шаклидаги қошларга пайваста келавермайди. Тасаввур ҳаракатидан наъл – қош, қош – муқаддас меҳробдир.

*Қилич боги белинг қучқон ҳасаддин,
Кўзумга аждаредур шакли қуллоб.*

Қилич боғи белни қучганлиги рост. Лекин буни ҳасадга тақаш ишончсиз. Эҳтимол, у раشكнинг лофидир. Балки шуннинг учун оддий боғлагич ва қилич ошик назарида қўрқинчли аждарга айланади. Навбатдаги байт «фироқ илги» деган истиоравий ибора билан бошланади. Нохун танбур торларидан қандоқ оҳанг чиқарса, «фироқ илги» ҳам жон ипларидан ўша усулда фифонлар чиқаради.

*Фироқ илги фигон жсон риштасидин,
Чиқорур тордин андоқки мизроб.*

Мазкур ғазалнинг яна уч байти бор. Аммо шу уч байтдан иккитасининг маъносини тўлиқ тушуниш учун бир ривоятни эслатиб ўтиш керак бўлади. Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романи нашр этилгандан сўнг манкурт деган атама оммалашди. Манкуртлик – куллик. Аммо қўрқинчли қуллик. Манкуртлик тарихи романда бундай нақл қилинган: ривоятга кўра, қадим замонларда жунгжанглар деган босқинчи қабила ўтган экан. Жунгжанглар туркий халқларнинг ҳам ерларини босиб олади. Босқинчилар асир олинган жангчини ё қул қилиб бошқа ўлкаларга сотиб юбо-ришар ёки уларга беҳад оғир жазо чоралари қўллар экан. Бу жазо бошга териқалпок тортиш бўлиб, бунга одатда асосан ўш кишилар маҳкум қилинار экан.

Бунинг учун маҳбуснинг соchlари тақир қирилиб, бошига сўйилган түяning бўйин териси қалпоқча шаклида қопланади. Бу азобга гирифтор қул ё ўлиб кетади, ё бир умрга хотирасидан ажралиб, ҳеч нимани эслай олмайдиган манқуртга айланади. Ўзининг кимлиги, аждоди, болалиги ва инсонийлигини буткул ёддан чиқарган манқурт фақат хўжайинига бош эгишу, унинг буйругини бажаришдан нарига ўта олмайди. Унинг қорни тўйса – хурсанд, бошини хўжайин силаса – кифоя. У хотиржам. «Кулдор учун энг даҳшатли нарса – қуллар исёни. Ҳар бир қул сиймосида исёнкорлик руҳи яширинган. Ёлғиз манқурт бундан мустасно, исён кўтариш, бўйин товлаш унга бутунлай ёт».

Шунинг учун манқуртга энг оғир ва ҳакоратли ишларни буюрса ҳам топшириқдан бош тортмайди. Агар буюрса, манқурт жаллодликка ҳам тайёр. Чингиз Айтматов Найман онанинг манқурт ўғли томонидан қандай ўлдирилганини батафсил тасвирлаб берган ривоятда манқуртлик моҳияти бутун даҳшати билан фош этилган. Инсонни бошқарадиган асосий қудрат Хотира бўлса-ю, шундан уни жудо этилса? Қандай бедодлик? Хуллас, манқурт воқеаси юракни ларзага солади ва беихтиёр кетма-кет саволлар туғилади. Шу саволлардан бири мана бундай: «Чиндан ҳам тарихда одамларни хотирасизлантириш ҳодисаси бўлганми? Бўлган бўлса, қайси даврларда?» Бу саволга аниқ жавоб бериш қийин, албатта. Лекин ўтмишда шундай ёвузлик амалга оширилгани ростга ўхшайди. Акс ҳолда Алишер Навоий мана бундай деб ёзмаган бўлурди:

*Фалак бошингга қоплаб им терисин,
Сен они жаҳлдин деб кишу санжоб.*

*Ажаб йўқ, одамилигни унумтсанг,
Ўзунгни бўйла им чармида асроб.*

Бу сатрларда Чингиз Айтматов келтирган манқуртлик талқин этилган. Навоий манқурт сўзини айнан қўлламаган.

Бироқ хотирадисиз махлукнинг кимлигини тушунтирган. Навоий тасвиридаги манкуртнинг бошига «ит териси» қопланган. Аммо у жоҳиллиги туфайли уни бошқа жонзотлар, яъни сув ҳайвонлари қундуз ва санжоб териси деб фаҳмлаётир. Унинг одамлигини эсдан чиқаришга ажабланмаслик керак. «Ит чармида»ги манкурт хотиржам, энди бемалол яшайверади. У ҳар қандай эзгуликка ниш санчади. Чингиз Айтматовнинг: «Манкурт худди ит каби фақат эгасини танийди. Башқалар билан иши йўқ», деган фикрлари Навоий келтирган манкуртга ҳам тўла мос тушади. Навоийда босқинчи ўрнида фалак қилмиши сўзланган. Аслида ғаддор фалак барча ёмонлик ва ёмонларнинг дояси. У инсонни одамийликни унтишга мажбур килади. У инсонни жаҳл отига миндириб, қўлига ғазаб ва қаҳр «қиличи»ни тутқазади... Навоий ғазал матлаъини ошиқона фикр билан бошлаган. Оғир таассуротлар уйғотувчи юқоридаги сатрлардан сўнгги мақтаъда шоир яна ишқий гапга диққатни тортади:

*Навоий, ранж кўрма, оғзин истаб
Ким, ул бир жавҳаредур – асру ноёб.*

Ғазалдаги «лаб», «қош», «бел», «офиз» кабилар тасаввифий маънолар тасвири учун ҳам татбиқ этиладиган тимсоллардир. «Лаб» – илохий сўз маъносини англатса, «қош» – кусурлар туфайли ошиқнинг маънавий-рухий пасайиш, сустлашиш ҳолатини акс эттиради. «Бел» эса сайри сулук асосида ошиқ ва маъшуқ орасидаги муносабатларга ишорадир. Илохий сўздан инсон ҳеч қачон «шакархоб» холига тушмаслиги инобатга олинса, «лаб»да сирли бир ҳақиқат яширинмаганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Шунга яқин фикрни «қош» ва «бел» тимсоллари хусусида айтса хато бўлмас. Аммо охирги байтдаги «офиз»да илохий бир талаб бор. Чунки бу образ бир маънода «ҳақнинг каломи» деган қарашни ифодалаган. Чунончи, шоир илохий ишоралар ва ҳақ каломини энг ноёб «жавҳар» ҳисоблайдики, унга Эришмок йўлидаги ранжни ҳам ўзига қувонч ўрнида қабул

этади. Бизнингча, ғазалдаги энг мухим ва ибратли нукта манқуртлик сўзининг талқинидир.

«ТОПМАДИМ АҲЛИ ЗАМОН ИЧРА...»

* * *

*Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме
Ким, замон осибидин бир-бирга айтишсоқ гаме.*

*Кимки даврон согаридин дам-бадам хуноб ичар,
Fam йўқ ар ҳар дам ғамин айтурга тонса ҳамдаме.*

*Чарх узукнинг ҳалқасидур, лек ҳар кавкаб анга,
Қатл учун остида қилгон заҳр пинҳон хотаме.*

*Йўқ фарогат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Ёгдурууб ашқин, тутар ҳолингга ҳар тун мотаме.*

*Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким ком учун боштин ёротқой оламе.*

*Йўқ вафо жинси бани одамда, бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун ҳалқ ўлгуси йўқ одаме.*

*Нукта нозук бўлди асру, бўлгай эрди кошки,
Шаммае бу рамздин зоҳир қилурга маҳраме.*

*Дарди захм ўлмиш ичу тошим, қадаҳ қуй оғзима,
Соқиё, кўксума лойидин доги ёқ марҳаме.*

*Давр аро суҳбат бу янглигдур, Навоий, тонг эмас,
Нолаю фарёди бирла гар тузар зеру баме.*

Мир Алишер Навоийнинг девонларида шундай ғазаллар борки, ғоя, фикр миқёси ва салмоғи жиҳатидан ҳатто бутун

бошли достонни эслатади. Баъзан узун бир маснавий ёхуд достонга сифдириш қийин бўлган ҳақиқатни Навоий бир ғазалда шундай санъаткорлик билан ифодалайдики, бундай ғазални қанча ўқиманг, маъно-моҳиятини барибир тўлатўкис англаб, мушоҳада этишга қийналасиз. Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидаги тўққиз байтли ушбу ғазални ўқиган зукко шеърхон бу масалада ҳеч пайт саёзлика ён бермаслик зарурлигини бир қадар яхши фаҳмлайди. Ғазалнинг илк байтини ўқиймиз:

*Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме
Ким, замон осибидин бир-бирга айтиши соқ гаме.*

Шарқда бирор-бир улуғ шоир бўлмаганки, ёр, дўст, меҳр, вафо, садоқат ҳақида гап боргандга «топдим», деган бўлса. Деярли барчаси дарду алам ила «топмадим» деган. Ҳақиқатда ҳам кўнгилга маҳрам бир ёр, таъбига мувофиқ мусоҳиб топиш шунчалик қийинми? Осон бўлганида, албатта, Навоий: «Мехр кўп кўргуздум аммо меҳрибоне топмадим», деб ёзмаган бўларди. Ёки Муҳаммад Фузулий: «Йўқ даҳрда бир мувофиқи таъби зариф», деб бошланадиган рубойисида нокас, паст ва номард сухбатдошлар билан шарафли вақтларимни бефойда ўтказдим, дея фарёд чекмасди:

*Фарёдки ножинс мусоҳиблар ила
Бефойда ўтди авқоти шариф.*

Навоий китъаларидан бирида «аҳли маъни» эшигига гадолик қилишни «аҳли сурат»га подшоҳ бўлишдан устун кўяди. Булар шоирона сўзлар эмас, балки «аҳли маъни», «аҳли дил», «аҳли сафо», «аҳли завқ», «аҳли ишқ», «аҳли вахдат» деб аталмиш зотларнинг ҳаётда сафи кенг бўлсин, деган бир тилакнинг ифодасидир. Хўш, Навоий назарда тутган ҳамдам ким? Ғазал қаҳрамони замон озори ва ранжлари тўғрисида қандай киши билан ҳасратлашмоқчи?

*Кимки даврон согаридин дам-бадам хуноб ичар,
Гам йўқ ар ҳар дам гамин айтургга топса ҳамдаме.*

Демак, даврон қадаҳидан «дам-бадам хуноб» ичган кишига ҳамдам бўлгувчи ҳам ғамкаш, ҳам басирати очик, ҳам дунёни танигувчи кишидир. Замон инсон бошига ранж, озор ва дард ёғдиради. Даврон ўз қадаҳидан дам-бадам хуноб ичиради. Чархи даввор нима қилади? У қаттоллик или машғулдир. Чунки у узукнинг ҳалқасига ўхшайди. Ундаги ҳар бир юлдуз ва сайёра эса қатл учун заҳар яширинган узукнинг айни ўзири:

*Чарх узукнинг ҳалқасидур, лек ҳар кавкаб анга,
Қатл учун остида қилгон заҳр пинҳон хотаме.*

Бас, шундок бўлгач, шўрлик инсон бу дунёда фароғат топиб, осуда кун кечириши мумкинми? Эҳтимол, у ўз қисмати ва аҳволининг сирларини тўғри идрок этолмас. Бу ёруғ дунёга нимага келди, нимага эришди, баҳти нима, баҳтсизлиги нима? Балки, бундай саволларни у хаёлга ҳам келтирмас. Бироқ унинг бошига тушган савдо ва қийинчиликлар даҳрни тебратадиган даражададир:

*Йўқ фарогат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Ёгдурууб ашкин, тутар ҳолингга ҳар тун мотаме.*

Оlamning умумий манзааси ана шу ва инсон толеи ҳам шунга мувофиқ. У елади, югуради. Гоҳ шод, гоҳ ғамга чўмиб яшайди. Топгани йўқотганига, елиб-юргани қўпинча бир лаҳзалик осудалигига арзимайди. Уни ҳеч ким алдамаганда ҳам ўзини-ўзи алдайди. Аксинча, умр «юқ»и жуда оғирлашади.

Ҳазрати Пайғамбаримиз бир ҳадисларида: «Мўминнинг фаросатидан қўркингиз, чунки у ҳамма нарсани ҳақ нури ила кўради», деган эканлар. Olamga ҳақ нури ила бокқан шоирнинг нигоҳи янада ўткир ва қамровлидир. Улуғ шоир

дунёнинг асл моҳияти ва қиёфасини билишда алданмайди. Бироқ ҳамма шоир учун ҳам алданмаслик алданмаслик гарови бўла олмайди, албатта. Шеъриятнинг ҳамма вакт ҳам шеърхонга дунё тўғрисида тўғри тасаввур бера билмаслигининг сабаби ана шу. Шунинг учун айрим шоирларнинг дунёсеварлиги дунёни бутун мураккаблиги ва зиддиятлари ила таниш ёки идрок айлашда ўкувчига ҳеч қандай фойда етказмайди. Навоийда эса аҳвол бутунлай бошқача. Ҳар бир нарса ва ҳодисага инсон манфаати ва қисматини кўзлаб баҳо берган мутафаккир шоир инсонни ўкситиб, мурод-мақсадга этишга имкон бермайдиган олам ҳақида шундай дейди:

*Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким ком учун боштин ёротқой оламе.*

Дейликки, ҳақ бошдан бошлаб янги бир олам яратди. Одамсиз олам руҳсиз вужуддай бир гап. Лекин инсон ўзгармас ва янгиланмас экан, ҳамма кулфат, ҳамма мусибат бошқадан оёққа қалқиши муқаррардир. Чунки фожеанинг илдизи одамда:

*Йўқ вафо жинси бани одамда, бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун халқ ўлгуси йўқ одаме.*

Бу мисралардаги фикр ва ҳукм олдинги байтдагига қараганда кескин ва қалтисдир. Тўғри, Навоий жаҳон аҳлидан вафо кутмаслик ҳақида шеърларида қайта-қайта гапиради ва унинг туб сабабларини изоҳлади. Ўзига хос кўрсатмалар беради. У бир китъасида демиш:

*Агар оқил эсанг, узгил жаҳон аҳлидин улфатким,
Алардин жуз жафо келмас, агар юз йил вафо қилсанг...*

Жаҳон аҳлидан алоқани узиш ва уларни тарк этиш кийин эмас. Аммо вафо йўклиги туфайли бани одамни айблаш ва «халқ» дейишга арзигулик бирор инсон йўқ, дейиш

сўфийларнинг сакр ҳолидаги шатхиётларини эслатади. Навоий буни гўё пайқаб, турли инкор ва эътирозларни иnobатга олгани учун навбатдаги байтни «нукта нозук бўлди асру» деган «изоҳ» билан бошлайди. Нукта-нозик сўз, таъсирабахш маъни, латиф фикр дегани. Навоий эса «нукта»нинг асру нозиклашувини рамзга боғлайди ва кошки эди озгина бўлса ҳам шу рамздан сўз очадиган маҳрам топсан, дейди:

*Нукта нозук бўлди асру бўлгай эрди кошки,
Шаммае бу рамздин зоҳир қилурга маҳраме.*

Шуни ҳам эътиборда тутиш керакки, Навоий «Сен вафо кўрмак учун ҳалқ ўлгуси йўқ одаме», деганда ҳалқ сўзини биз бугун англайдиган маънода эмас, одамлар тўдаси, жамоат, кўпчилик киши мазмунида кўллаган. Вафо сўзининг лугавий маъноси аниқ-равшан бўлса-да, истилохий маъносидан кўпчилик хабардор бўлмаслиги мумкин. Бу сўз тасаввуф луғатларида: «Кулнинг зиммасига олган омонат ҳукмини ботин ва зоҳирда адо этиши. Кенглиқда ва торлиқда ҳам ҳаққа самимият ила садоқат кўрсатиш. Ишқни муҳофаза айлаш, аҳдни бузмаслик. Бошқаларнинг айбидан кўз юмиб, ҳатоларини кечириш», деб изоҳланган. Бизнингча, Навоий рамз тилини англайдиган маҳрамдан сўзлагандан ишқ ва сир ахлини назарда тутган ва шу тоифанинг вафо маслагига таянган. Кейинги байтдаги маъно ҳам буни тўла тасдиқлади:

*Дарди захм ўлмиш ичу тошим, қадаҳ қуй оғзима,
Соқиё, қўксима лойидин доги ёқ марҳаме.*

Тасаввуфда «шароб» – муҳаббат, ишқнинг ибтидоси мазмунига эга. «Жом» ёки «қадаҳ» – Ҳақ ошигининг қалби. «Сокий» – пири комил, шайх. Байтдаги ботиний мазмун шундай: муҳаббат азоби «ичу тошим»ни абгор айлади. Эй пири комил, файзингни дариг тутма, ишқ йўлига йўллагил мени. Бағримдаги захмларнинг табиби ҳам факат сенинг ўзинг ва сўзингдир.

Навоий ғазал охирида «Давр аро сұхбат» деган жумлани ишлатади. Бизнингча, ушбу ғазал давр ва даврон, олам ва замон, одам ва маънавий-рухий буҳрондан баҳс этувчи теран бир фалсафий сұхбатдир. Навоий бошқа бир ўринда: «Насли одам бўлмади ҳаргиз муҳаббат мазҳари», дейди. Мана шу нарса ўқувчидаги оғир ҳислар гирдобига тортгувчи фикрлар пайдо бўлишини таъминлаган:

*Давр аро сұхбат бу янглигдур, Навоий, тонг эмас,
Нолаю фарёди бирла гар тузар зеру баме.*

«МЕНИ МЕН ИСТАГАН ЎЗ СУҲБАТИГА...»

* * *

*Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.*

*Не баҳра топқамен андинки, мендин истагай баҳра,
Чу улким, баҳрае ондин тилармен, баҳраманд этмас.*

*Нетай ҳуру пари базминки, қатлим ё ҳаётимга,
Аён ул заҳр чаим айлаб ниҳон, бу нўшханд этмас.*

*Керакмас ой ила кун шакликим, ҳусну малоҳатдин,
Ишим ул чок-чок этмас, таним бу банд-банд этмас.*

*Керак ўз чобуки қотилваши мажнуншиоримким,
Бузуг кўнглумдин ўзга ерда жавлони саманд этмас.*

*Кўнгул уз чархи золидин, фирибин емаким, охир
Ажсал сарриштасидин ўзга бўйнунгга каманд этмас.*

*Ул ой ўтлуг юзин очса, Навоий, тегмасин деб кўз,
Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.*

Шоирнинг «Бадоэъ ул-васат» девонига киритилган етти байтли бу ғазал бир эмас, икки «Мен» («Мени мен истаган») билан бошланади. Тасаввуф таълимотида «Мен»га диққатни тортиш ёки ургу бериш унча мақбул кўрилмаган. Чунки Куръони Каримда зикр этилган шайтон: «Мен Одамдан яхшироқман», Фиръавн эса ўз қавмига: «Мен сизларнинг энг устун Парвардигорингиздирман», деганида айнан «Мен»ликка даъво қилган. Мансур Ҳалложнинг ҳам «Анал-Ҳақ»ида «Мен» биринчи ўринда туради ва бу унинг қатл этилишига сабаб бўлган. Гап шундаки, Фиръавннинг «Мен»и билан ошиқ мутасаввифнинг «Мен»и бир-биридан бутунлай фарқ қиласди. Бу фарқ тадқиқотчилар томонидан шундай шарҳланган: «Фиръавн факат ўзини кўриб Менини йитирмиш, Мансур ёлғиз Менини кўриб ўзини унутмиш, яъни Миср ҳоқонининг «Мен»и кофирликнинг, Ҳалложники Оллоҳ раҳматининг ифодаси бўлмиш». Шу маънода инсон «Мен» дейишга тўла ҳақлидир. Оламнинг асл моҳияти ва асоси инсондир. Зеро, инсон Тангри мазҳарларининг энг устуни эрур. Борлиқ ва олам Оллоҳнинг бир исми ёки сифатининг мазҳари бўлса, барча борлиқнинг ниҳояси инсондир. Шунинг учун у Оллоҳ сифатларининг жаъмики тажаллийсиға мазҳар. Агар коинот бир тана бўлса, одам унинг рухи. Лекин ҳамма инсон ҳам бу ҳақиқатни тўлиқ англаш ва ўзининг илоҳий моҳиятини идрок этишга қодир эмас. Тасаввуф ҳақида баҳс этилган бир «Сұхбатнома»да (Навоий ҳам «аҳли маъни» вакили, яъни ориф ёки пири комил сұхбатига етишиш орзусини ифодалаган) дейилмиш:

*Мо Худойи олам одам ёфтем,
Инчунин одам vale кам ёфтем.*

Мазмуни: Биз Оламнинг Тангрисини одам ўлароқ топдик. Аммо бу хил одамни жуда кам топдик. Оллоҳнинг барча сифатларини ўзида акс эттириб, ўзининг изофий борлиғидан кечган ҳолда Тангри борлиғи ила яшаш учун фавқулодда

қобилият ва салоҳият соҳиби бўлиш керак. Шарқда бундай зотларни комил инсонлар дейишган. Валийлар, орифлар, чин маънодаги факир, дарвеш ва ошиқлар ана шундай кишилар бўлишган. Сулаймон Бокирғонийнинг:

*Суҳбатлиг орифларга жоним бериб,
Суҳбатсиз нодонлардан қочгим келур, –*

деган сўзлари ушбу тоифага мансуб зотларга қаратада айтилган. Бундоқ қараганда, Навоий ҳам суҳбат ва «суҳбатсиз»лик, интилиш ва қочиш (ёки рад айлаш) дан баҳс юритган:

*Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.*

Нечун бундай? Шеър қаҳрамонини суҳбатида эъзозга лойик кўрмаган киму, унинг кўнглига йўл топишга номуносиб кимса ким? Бу саволларга ҳар ким ҳар хил жавоб топиши мумкин. Албатта, доно нодон суҳбатидан қочганидек, жоҳилнинг гап-сўзларини оқил назарга илмаслиги табиий ҳол. Шу маънода Навоий:

*Не баҳра топқамен андинки, мендин истагай баҳра,
Чу улким, баҳрае андин тилармен, баҳраманд этмас, –*

деганда тўла ҳақдир. Халқимизда «Бўйимдек бўй топдим, кўнглимдек кўнгил топмадим», деган накл бор. Дарҳақиқат, тил ошнолиги осон, дил ошнолиги қийин. Моддий дунё манфаати атрофида одамлар тез бирлашишади. Руҳоният, Маънавият, Маърифат ва Маслак «майдон»ларида-чи? Шарқ мутафаккирлари ахли дил – маъно эрларининг ҳаётга қараши, дунёни идрок этиш тарзи ахли сувратга нисбатан буткул ўзгача ва оғиррок кечишини кенг изоҳлаб беришган. Айрим улуғ алломалар бу масалага шу қадар теран назар ташлашганки, гоҳо фикр ва ҳукмларида кескинлик зохир бўлишидан ҳам чўчишмаган.

Масалан, комил инсон табиати ва ҳақиқатларини бенихоя чукур тадкиқ этган Азизиддин Насафий бир ўринда ёзди: «Қатъий ўлароқ шуни билгилки, кўпчиликда инсонлик киёфаси бўлса ҳам, аммо инсонийлик маъноси йўқдир... Бунга мутлақо ажабланма. Ҳар бир шаҳарда ҳам жисман, ҳам маънан инсонлик шарафига лойик санокли кишилар бордир. Қолганларида суврат бўлса ҳам, улар маънидан маҳрумдирлар». Авомлик тўлқини донолик ҳаракатига қараганда қамрови кенг ва «юпатувчи»дир. Акс ҳолда, сultonул орифин дея тан олинган Аҳмад Яссавий бобомиз:

Нодонлардан қочиб ер остига кирдим мано, –

демасдилар. Бундай зиддият жуда узок тарихга эга ва ҳеч қачон барҳам топмайдиган ҳодиса. Шу боис ўзини танишга астойдил киришган, ўзининг нуқсон ва камчиликларини рўйи рост кўришга қодир ҳар бир миллат тараққиёт учун доимий равишда тўсик бўладиган ушбу ҳодисага юзаки муносабатда бўла олмайди. Чунки бу бевосита миллатнинг сифати ва сифат юксалишларига дахлдорки, бунда хусусан илм ва ижод ахлиниңги нигоҳи ва овози алоҳида аҳамият касб этади. Яна ғазалга қайтсак:

*Нетай ҳуру пари базминки, қатлим ё ҳаётимга,
Аён ул заҳр чашм айлаб ниҳон бу нўшханд этмас.*

Буни ўқиган шеърхон «сухбат» билан «базм» ўртасида яқинлик борлигини кўради. Ўз-ўзидан «Олдинги байтлардаги фикр ҳам ошиқ ва маъшуқа муносабатларига тегишли» деган холосага келади. Умуман олганда, бу холосага эътиroz билдирамаслик керак. Чунки севганни севмаслик, севмаганга содик қолишга уриниш муҳаббат оламидаги ғаройиб ҳодисалардандир. Қолаверса, ошиқнинг «ҳуру пари базми»дан ўз маъшуқасининг сухбатини устун қўяётгани шундок сезилиб турибди. Лекин ғазалнинг дастлабки байтлари ошиқдан кўра ориф ва маломатмашраб кишиларни

күпроқ завқлантиради. Навоий ғазалида ёр севгиси комил инсон ишкى билан уйғунликда талқин этилиб, куйидаги инкор сүзлари ҳам шу мақсадга хизмат қилади:

*Керакмас ой ила кун шакликим, ҳусну малоҳатдин,
Ичим ул чок-чок этмас, таним бу банд-банд этмас.*

Кейинги байт маъшуқа васфига бағишлиланган: у «чобуки қотилваши»гина эмас, «мажнуншиор» ҳамдир. Унга содик ошиқ бўлиш учун жунун йўлини танлаш ва жунун майдан масти бўлмоқ лозим. Зеро, у «бузуғ кўнгул»дан ўзга ҳеч жойда жамол кўрсатмаганидек, «жавлони саманд» ҳам этмайди:

*Керак ўз чобуки қотилваши мажнуншиоримким,
Бузуг кўнглумдин ўзга ерда жавлони саманд этмас.*

«Бузуғ кўнгул»га ҳокими мутлақ маъшуқа бўлгач, бошқа ҳеч нарса ундан ўрин топмайди. Ва у маккор даҳр – «чархи зол»нинг фириб ва найрангларига алданмайдиган даражада комиллашади. «Чархи зол»нинг эса охир-оқибатда инсонни ўлим тузогига илинтиришдан бошқа мақсади йўқдир:

*Кўнгул уз чархи золидин, фирибин емаким, охир
Ажал сарриштасидин ўзга бўйнунгга каманд этмас.*

Бу хукм – кўнгул ҳукми. Мухаббат куч-кувватига суянган кўнгул хикмати эрур. Сўнгги байтда бу ҳакиқатнинг гўё исботи талқин этилган. Халқимизда «кўз тегмасин» дея ёки «кўз тегиш»нинг олдини олиш учун исириқ тутатиш удуми бор. Шу удумга асосланиб шоир ёзади:

*Ул ой ўтлуг юзин очса, Навоий, тегмасин деб кўз,
Мухаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.*

Тасаввур этингки, моҳичехра малак ошикка юзини кўрсатди. Ёр гўзаллиги ошикни шу даражада ҳайратга солганки,

унинг хаёлига келган биринчи иш исирик тутатиш бўлган. Чунки маъшуқага кўз тегмаслиги керак. Бунда ўт ёқишига ҳам ҳожат йўқ: ёрнинг юзида олов порлайди. Фақат «ул ўт узра» ташланадиган нарса сипанд эмас, муҳаббат тухмидир. Хўш, нима у муҳаббат тухми? Ҳужвирийнинг шарҳлашича, муҳаббат «ҳибба» сўзидан олинган бўлиб, луғавий маъноси устига тупроқ тортилган уруғ демакдир. Ҳаётнинг асли ва асоси ана шу уруғда яширганидек, диний, маънавий, руҳий, ахлоқий ҳаёт илдизи ва туб моҳияти ҳам муҳаббатдадир. Худди шу сабабдан Ҳазрат Навоий: «Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас», деганлар.

«СИР»НИНГ БОТИН СИРЛАРИ

* * *

*Дўстлар, маҳрам деб элгаroz ифшио қилмангиз,
Бошингизга юз бало куч бирла пайдо қилмангиз.*

*Фош қилмангиз roz, чунким асрой олмай қилдингиз
Ўзгалардин асрамоқ боре таманно қилмангиз.*

*Ишқ асрорига тил маҳрам эмастур зинҳор
Ким, кўнгулдин тилга они ошкоро қилмангиз.*

*Чун кўнгулдур қалбу тил гаммоз, маҳфий розни
Жон ҳаримидин бу иккига ҳувайдо қилмангиз.*

*Чун кўнгул тил бирла маҳрам бўлмади, ҳожжат эмас
Айтмоқким, элга они нукта имло қилмангиз.*

*Саҳв этиб, чун роз дуррин сочtingиз, нозим бўлуб,
Оҳнинг дудин саҳобу кўзни дарё қилмангиз.*

*Чок-чок айлаб кўнгулни, тилни айлаб юз тилим,
Ташлаб итларга аларнинг ёди қатъо қилмангиз.*

*Менда ҳижрон дардюй үйк сабр, бори дўстлар,
Чорае гар қилсангиз, жуз жоми саҳбо қилмангиз.*

*Чун Навоий ишқ розин асрай олмай қилди фош,
Отини роз аҳли тумморида иниш қилмангиз.*

Алишер Навоийнинг тўққиз байтдан иборат мазкур ғазали улуг шоирнинг кексалик чоғларида яратилган ва «Бадоев ул-васат» девонига киритилган. Эҳтимол шунинг учундир, ғазалнинг илк мисраларини ўқишиданоқ, ўқувчи катта ҳаёт тажрибасига эга донишманд ўйтларини тинглаётгандай бўлади. Шу баробарида ҳар кимга ишониб, ҳар кимни дилга яқин олиб сирдош бўлмаслик ҳақида ўйлай бошлайди. Хусусан, матлаъдаги «Бошингизга юз бало куч бирла пайдо қилмангиз» деган огоҳлантирувчи мисра «маҳрам деб элга роз ифшо» айлашнинг оқибати хусусида жиддий ўйлашга ундайди. Бошланган фикр, албатта, давом этиши керак. Шоир уни мантиқан чукурлаштириб дейди:

*Фош қилмангиз роз, чунким асрай олмай қилдингиз
Ўзгалардин асрамоқ боре таманно қилмангиз.*

Бу маъно бевосита тил одоби билан ҳам боғлиқ. Яъни байтда тилини асраган сирни ҳам асрай олур, деган мазмун ўз аксини топган. Зоро, тилни тийишни билмаган киши ҳеч қачон сир саклашга қодир эмас. Мазкур байтдаги таъкид ҳам жуда тўғри: ахир, ўзи асрай олмаган нарсани асрамоқни бошқа бирорлардан талаб қилиш аклдан эмас.

Бу олам ўзига хос улкан бир сирхона. Ё катта, ё кичик, ё жонли, ё жонсиздир, ҳар бир нарсанинг бу оламда ўз сир-асори бор. Лекин барча сирлар орасида ишқ асори катта мавқега эга. Ишқ сирлари қанчалик гўзал ва жозибали бўлмасин, шунчалик нихоясиздир. Ишқнинг ибтидоси ҳам сир, интиҳоси ҳам сир, Ишқнинг илоҳий моҳиятида сирлар яширин. Шу боис сирни тўла-тўқис ошкор этиб бўлмайди. Балки сирни сирга улаб, қалбан сирдан сирга кўчиб яшаш

мумкин. Ана шунда бирин-кетин ҳақиқат ва маърифат кулфлари очилиб боради. Ана шунда инсон кўнглида том маънодаги маънавий янгиланиш ҳосил бўлади.

Бундок қаралганда, сир сўзининг луғавий маъноси оддий: ўзгалардан яширин тутилган бирор иш, бекитилган ёки пинхон сакланган нарсага сир дейилади. Аммо бу сирнинг биз тушунган ва шарҳлаган маъноси холос. Тасаввуф таълимоти ва адабиётидан яхши хабардор аждодларимиз сир калимасининг луғавий маъноси билан бир қаторда, эҳтиёж юзасидан истилоҳий мазмуни хусусида ҳам мушоҳада юритишган. Навоий ғазалининг навбатдаги байти сирнинг истилоҳий моҳиятини ҳисобга олишни шарт қилиб қўяди:

*Ишқ асрорига тил маҳрам эмастур зинҳор
Ким, кўнгулдин тилга они ошкоро қилмангиз.*

Аслида «ишқ асрорига тил маҳрам» бўла олади. Тил маҳрам бўла олганлиги сабабли ошиқ ахли ўз дарди ва ошиқона орзу-истакларини у орқали изҳор қилиб келишган. Ишқ сирлари кўнгилдан тилга кўчганида қанчадан-қанча гўзал байту газаллар яралиб, қанчадан-қанча достон ва манзумалар битилган. Шунинг учун «Ишқ асрорига тил маҳрам эмастур зинҳор» деган хукмни оддий ўкувчи тўлиқ қабул эта олмайди. Қабул қилган такдирда ҳам юзаки, яъни ҳақиқатни чукур англамасдан хulosса чикаради. Демак, шеърий матн талбини англашиб сир тушунчасига кенгроқ қарашиб лозим бўлади. Чунки сир тасаввуф адабиётидаги асосий истилоҳлардан бири бўлиб, ишқ сўзи таркибига янги маъно юклаган.

Дарҳақиқат, тасаввуфий маънони Навоий ғазалидан ахтариб топиш учун эмас, ғазалдаги бош фояни тўғри белгилаш, таҳлил ва талқинда хатога йўл қўймаслик учун истилоҳий мазмун ёки унга тегишли маълумотлардан хабардор бўлмоқ лозим. Акс ҳолда, bemalol ёлғон тўқиши, бағоят жўн қараашларга асосланиб «илмий» шарҳлар битишга ўтилади. Тасаввуф истилоҳида сир руҳ каби вужуд бағридаги бир латифликдир ва у мушоҳада жойи ҳисобланади.

Абулкарим Кушайрийнинг ёзишича, ахли тасаввуф «сирнинг руҳдан жуда латиф, руҳнинг эса қалбдан жуда шарафли экани» га ишонч билдиришган. Уларнинг нуқтаи назарида, ҳур, покиза ва тўғри кишиларнинг қалблари сирлар мазҳаридир. Чунки ҳур ва озод киши қалбидан туғилган сир ҳеч пайт ташқарига чиқмас. Шунинг учун Навоий ишқ сирiga тил маҳрам бўлолмаслиги ҳақида сўзлайди. Тил маҳрам бўла олмагач, табиийки, ишқ асрорини ошкор этишга сўзнинг ҳам куч ва имкони етишмайди. Навоий бу тўғрида «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги ғазалларидан бирида, мана, нима дейди:

*Сирри ишқимни тилармен шарҳ қилмай англасанг
Ким, эмас ишқ оятига маҳрами асрор лафз.*

Шу ўринда бир савол туғилиши табиий: хўш, на тил, на сўз билан шарҳлаб бўлмайдиган ўша сир қандай пайдо бўлади? Уни қандай тасаввур этиш лозим? Тасаввуфга оид қадимий манбаларда бундай саволларга жавоблар мавжуд. Масалан, Шаҳобиддин Умар Сухравардий «Авориф ул-маориф» асарида: «Нафс тасфия ва тазкия этилгач, руҳ нафснинг қоронғулик ва ёмонликка йўналтирувчи таъсиридан ҳалос бўлади. Натижада Ҳаққа қараб қурбият мақомларига юксала бошлайди. Шунда қалб ҳам муқимлашгувчи ҳолатидан ажралиб руҳга томон йўналар, ундан келадиган амр ва ишораларни қабул айлашга бошлар. Ўзининг сифатларига қўшимча ўлароқ бошқа олий сифатга етишар. Қалбдан ҳам мусаффо ва шарафли ушбу сифатни англаш кийин бўлгани учун унга сир номи берилмишdir», – дейди. Ҳазрат Навоийнинг:

*Чун кўнгулдор қалбу тил гаммоз, маҳфий розни
Жон ҳаримидин бу иккига ҳувайдо қилмангиз, –*

дека ҳатто қўнглига ҳам ишончсизлик билдиришининг туб сабаби мана шунда. Тасаввуфда сир икки турга ажратил-

ган: Биринчиси – Ҳаққа оид сир. Иккинчиси – ҳалққа оид сир. Ҳаққа оид сир ёлғиз Ҳаққа аён, бошқага мутлақо ошкор қилинмайдиган сир. Ҳалққа оид сир эса Ҳақ билан банда ўртасидаги сир. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам зохир килинмаслиги керак. Чунки бу нарса чин ошиқларга, хусусан, валийларга ишониб топширилган.

Абулкарим Кушайрийнинг эътирофи бўйича: «Олимлар илмни тарқатишга, валийлар эса сирларни яширишга мажбур. Агар олимлар илмнинг далилларини пинҳон тутадиган бўлса, жаҳаннам оташида ёнурлар. Валийлар эса ўзларига топширилган сирларни ошкор айлайдиган бўлсалар, ўша сирлардан маҳрум этилурлар». Масалан, Ибн Арабийнинг мана бу сўзларини бир далил ўлароқ қабул қилиш мумкин: «Хижрий 594 йилда Фес шаҳрида бўлганимда Аллоҳ менга бир сирни берди. Мен бу сирни ҳар кимга ошкор эттим. Чунки унинг ўзгаларга айтиб бўлмас сирлардан эканини билмасдим. Шу туфайли севгилимдан озор чекдим, яхшигина огоҳлантирилдим...»

Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳам севгилидан озор чекмаслик ва орифлик маслагига қарши бормаслик учун кўнгил ва тилнинг ожизликларини фош қилиш билан кифояланмасдан, шўрлик кўнгилни чок-чок этиб, тилни эса юз тилим айлаб улардан батамом озод бўлишни кўзлади:

*Чок-чок айлаб кўнгулни, тилни айлаб юз тилим,
Ташлаб итларга аларнинг ёди қатъо қилмангиз.*

Шарқ шоирларининг дунё билан муносабатлари кўпинча Кўнгилга тобелик ва уни Ҳақ тахти деб билганликлари туфайли юзага келган. Бу Навоийга ҳам тегишли. Шунинг учун таҳлил этилаётган ғазалдаги кўнгилга доир фикр ва баҳоларни тўғри маънода англамаслик керак. Чунки шоир тил ва кўнгилга «Чун кўнгулдур қалбу тил ғаммоз», дея «айб» кўяр экан, зинҳор-базинҳор қаллоб, фирибгар, сотқин каби салбий маъноларни назарда тутган эмас. Балки руҳга нисбатан ҳам сирнинг латифлиги, мушоҳадага кенг имкон

очиши ва кўнгилдан ҳам юксак мақомда туришини шоирона ифодаларда таъкидлашни қўзлаган, холос.

Сир масаласида маломатийлар сўфий ва мутасаввифлардан ҳам илгарилаб, «ҳол» Аллоҳ ила қул орасидаги сирдир, уни асло ошкор айламаслик керак, деб қарор қилишган. Шу боис улар «ҳол»ни юзага чикарадиган ҳар қандай ҳаракат – зикр ва самоъ, важд ва ҳаяжонга берилишдан мутлак тарзда ўзларини тийишган. Навоий маломатийларнинг фикр ва талабларини ҳам мукаммал билган. Шунга қарамасдан, алалоқибат ўзини ишқ дарди дурларини асрарни уддаламаган нозимлардан ҳисоблаб дейди:

*Чун Навоий ишқ розин асрай олмай қилди фош,
Отини роз аҳли тумморида иншо қилмангиз.*

Бу дунёда сирнинг «тармок»лари беҳисоб. Бирор билганини сир сакласа, бирор билмаганини сир тутишга уринади. Кимдир ҳақиқатни сир сакласа, кимдир ёлғонни. Кимнингдир кўнглига сир меҳр-муҳаббат уруғини экса, яна кимнингдир бағрида адоват ва ҳасад ўтини ёқади. Сир қай бир зотларни ўзаро яқинлаштирса, бошқа бирорларни бирбиридан узоқлаштириши мумкин. Лекин ишқ сири энг латиф, нозик ва ҳаётбахш ҳис-туйгулар манбаидир. Шунинг учун ҳам шеърхон Навоийнинг «Ишқ розин асрай олмай» ошкор қилишини чин дилдан қувватлайди ва нафс сири, тариқат сири, ҳақиқат сири, тажаллиёт сири кабилар хусусида кўпроқ мушоҳада қилишни истайди.

«ТАСАВВУФ РИЗО АҲЛИДИН ЯХШИ АХЛОҚ...»

* * *

*Бирорвга мусаллам тариқи тасаввувуф
Ки, зотида мавжуд эмастур таҳаллуф.*

*Тасаввувуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу тақаллуф.*

*Тасаввуф эмас зүхдүү тақвою тоот
Ки, анда риёй ўйл топар бетаваққуф.*

*Эрүр маҳз тақвою лекин риёсиз
Убудият сарфу айни талаттуф.*

*Не эл қавлу феълига андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳиига андин тасарруф.*

*Ўзин уйла беихтиёр англабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.*

*Қилиб Ҳақ вужсудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тариқи тасаввуф.*

Ислом оламида тасаввуф атамаси кўп тилга олинниб, кўплаб баҳс-мунозараларга сабаб бўлган ва унга жуда кўп таърифлар битилган. Бу атама Шарқдан Фарбга ҳам етиб борган. Farb олимларидан бири тасаввуф аҳлининг бу атамага берган таърифларини жамлаб, сўфийликка муносабатлари турлича эканини кўриб ҳайрон бўлган. Дарҳақиқат, тасаввуфни англашда муайян фарқлар кузатилганидек, тасаввуф тажрибасида ҳам баъзи номувофиқликлар учрайди. Шу боис айрим шоирлар ўзлари мансуб ёки ҳайриҳоҳ тариқат талабларига таянган ҳолда тасаввуфга шеърий таърифлар битишган. Алишер Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонидан ўрин олган юқорида биз келтирган ғазал ҳам худди шундай.

Академик адибимиз Ойбекнинг таъкидлашича, Навоий даврида тасаввуф «юксак аристократия мұхитида ғоят катта эътибор қозонган. У вақтнинг кўп акобир ва аъёнлари, шоирлар ўзларини тасаввуфга мансуб деб билғанлар». Айникса, эркин ва мустақил фикр соҳибларини тасаввуф йўли ўзига мафтун этган. Шунга қарамасдан, тасаввуф оммавий бир йўл бўлмасдан, нафсни енгиб, дунёни таниб, маънавий йўлчиликда охирги манзилгача етиб бора оладиган хос

ошиқларнинг яшаш тарзи, маърифат ва ҳакиқат майдони эди. Бизнинг назаримизда, Навоий тасаввув талқинига маҳсус шеър бағишилар экан, масаланинг ана шу жиҳатларини ҳам эътиборга олган десак хато бўлмас. Буни ғазалнинг илк байтиданоқ илғаш мумкин:

*Бирорвга мусаллам тариқи тасаввув
Ки, зотида мавжуд эмастур тахаллуф.*

Яъни: кимгаки тасаввув йўли ёки маслаги мусаллам бўлса, унинг шахсида ва сулук одоби бўйича ҳаракат қилишида хеч қандай ихтилоф бўлмаслиги зарур.

Накл қилинишича, бир киши Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳузурларига келиб: «Эй Оллоҳнинг расули, дин нимадир?», деб сўраганда: «Дин гўзал ахлоқдир», деб жавоб қайтарибдилар. Савол берган киши Оллоҳ Расулининг ўнг ёнларига ўтиб, яна: «Эй ҳабиби Оллоҳ, дин недур?», деб сўрабди. «Дин гўзал ахлоқдур», деган жавоб такрорланиди. Ҳалиги киши энди пайғамбарнинг орқаларига ўтиб: «Эй Оллоҳнинг Расули, дин нимадур?», деганда, Муҳаммад Мустафо: «Англамасмусен, дин ғазабланмасликдур», деган эканлар. Айни шунга ўхшаш қараш, яъни тасаввувни гўзал ва комил хулқ деб билиш тариқат вакиллари ўртасида кенг тарқалган. Шайх Абул Ҳасан Нурий: «Тасаввув – русум ҳам эмас, улум тарзи ҳам эмас, балки яхши ахлоқдур», деса, Каттоний: «Тасаввув – бу ахлоқ демак. Ахлоқан ким сендан илгариласа, тасаввувда ҳам илгарилаган бўлади», дейди. Абу Усмон ал-Мағрибийга кўра эса: «Яхши ахлоқ Оллоҳдан рози бўлмоқдур». Алишер Навоий:

*Тасаввув ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу тақаллуф, –*

деганда, юқоридагидек фикр-қарашларни гўё умумлаштиради ва яхши хулқ асосини Оллоҳдан ризолик сифатида белгилайди. Чунки ризо ҳолини яшай олган ва ризо мақомига

юксалган киши учун зоҳирий бир даъвонинг ҳеч қанақа киммати қолмайди. Навбатдаги байтда янада муҳим фикр илгари сурилган:

*Тасаввуф эмас зуҳду тақвою тоат
Ки, анда риё йўл топар бетаваққуф.*

Аслини олганда, зуҳд охират йўлчиларининг шарафли мақомларидан биридир. Абдулло Анзорий тасаввуфга бағишланган «Сад майдон» рисоласида зуҳдни уч турга ажратади: аввал дунёдан, сўнг оммадан, ниҳоят ўздан зуҳд. Унингча, дунёдан зуҳднинг нишонаси – ўлимни эсдан чиқармаслик, қаноатли бўлиш, дарвешлар сұхбатидин баҳрамандлик.

Ўздан зуҳд инсон ўз ичидағи ёвузлик, кучсизлик ва мунофиқликларни аниқ билади. Хўш, Навоий «зуҳду тақвою тоат»ни нега тасаввуфдан ажратади? Чунки тасаввуф учун бош асос ишқ, завқ ва илоҳий гўзалликдан туғилган самовий ҳиссиётлардир. Шу боис, ҳақиқий тасаввуф ахлида зоҳид ва обидлардаги ички турғунлик, маънавий-рухий харакатсизлик мутлақо кўзга ташланмайди. Улар дунёни доимо ҳаракатда ва ўзгаришда деб тасаввур этадилар. Энг муҳими, тақвою тоат соҳибларида учрайдиган риё ёки ботиний кибр тасаввуфда илдиз-илдизи билан қурийди:

*Эрур маҳз тақвою лекин риёсиз,
Убудият сарфу айни талаттуф.*

Маълумки, инсон фикрига зуғум қилиш унинг онги, маслаги ва қалбига тажовуз қилиш демак. Киши феълига озор бериш унинг қадри, ғуури ва фазилатларини менсимаслик билан баробар. Тасаввуф муомала-муносабатда «эл қавлу феълиға» зўру зулм етказишни ҳақ томонидан ман этилган амрларга қарши бориш, яъни гуноҳи азим ҳисоблайди. Бу ҳақиқатларни мутафаккир бобомиз қуйидаги шаклда баён этган:

*Не эл қавлу феълига андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳийига андин тасарруф.*

Тасаввуфда тўрт хил хотира ҳақида фикр юритилади: шайтоний, нафсоний, малакий ва раҳмоний хотира. Раҳмоний хотира – инсонни чалғитмайдиган, устувор ва безавол хотира. Қалб барча хавотир ва ўткинчи орзу-ҳаваслардан фориғ бўлгач, раҳмоний хотира инсон хотиржамлигининг бир манбаига айланади. Бу эса соликнинг камолот босқичларидан юқорилаб, ишқ манзилига яқинлашганини билдиради. Ғазал охирида тасаввуфнинг туб моҳияти ва асосий шарти ҳақида бундай дейилган:

*Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тариқи тасаввух.*

Бу – ваҳдати вужудга эришилажак мақомга берилган нихоятда гўзал таъриф. Бу мақомга эришган толиб ёки ошиқ дунёдаги барча нарсаларнинг пайдо бўлишини ягона бир вужудга боғлайди. Бу вужуд илгари ишқ ва жабарут оламида пинҳон бўлиб, ўз мавжудлигини зоҳир айлаган Оллоҳ таолодир. Зеро, бу Вужуднинг борлиғи ишқ, ботини нур эрур. Шу Вужуд бўлмаса, ишқ ҳам, мавжудот ҳам бўлмасди. Ҳақ вужудида ўз вужудин маҳв этиш дегани, шу ишқ ва нурда фоний бўлишдир. Тасаввуфнинг сўнгти манзили ҳам мана шу.

«ҲАР ҚАЧОНКИМ КЕМАГА УЛ ОЙ...»

* * *

*Ҳар қачонким кемага ул ой сафар раҳтин солур,
Мавжslug дарё кеби ошуфта кўнглум қўзголур.*

*Йиглама, эй қўз, недин соҳилга чиқмас кема деб
Ким, ёшинг дарёсидур ҳар сориким эл қўз солур.*

*Титрабон сиймобдек күнглум, етар жон оғзима
Түнд ел таҳрикидин ҳар дамки, дарё чайқолур.*

*Сабр күнглумда, күнгүл ул ойда, ул ой кемада,
Ваҳки, бориб телмуруб күз, мунграйиб жоним қолур.*

*Дам тутулғандин ўлар элдек етибмен ўлгали
Сурмасун, деб кемасин баским, нафаслар асролур.*

*Кирма савдо баҳрига оламдин истаб судким,
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийголур.*

*Ғарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр,
Илгига чунким Навоий бода киштийсин олур.*

Шеъриятда таассурот тасаввурга, тасаввур эса таассуротта йўл очиб, бир-бирини қўллаб-куватлайди. Ўз вақтида тасвиrlанмаган таассуротни тасаввур заминида тиклаш мумкин бўлганидек, тасаввурда сакланиб қолган таассуротдан асар яратиш учун bemalol фойдаланиш мумкин. Баъзан шоир илк таассуротдан эмас, унинг такоридан шеър яратадики, «Ғаройиб ус-сигар» девонидаги:

*Ҳар қачонким кемага ул ой сафар раҳтин солур,
Мавжslug дарё кеби ошуфта күнглум қўзголур, –*

деган байт билан бошланадиган ғазал бунинг бир мисолидир. Илк мисрада айтилишича, маъшуқанинг сув йўли билан сафарга жўнаши биринчи марта эмас, у олдин ҳам кемага чиққан. Бу ҳодисадан ошиқнинг кўнглида дарё тўлқинига монанд шиддатли бир қўзғалиш рўй беради. Кўнгилдаги қўзғалиш албатта айрилиқ дарди, хижрон аламидир. Бу ҳол шўрлик ошиқни шу қадар йиғлатадики, унинг кўз ёшларидан ёр кемаси соҳилга чиқа олмайдиган ўзга дарё юзага келади:

*Йиғлама, эй күз, недин соҳилга чиқмас кема деб
Ким, ёшинг дарёсидур ҳар сориким эл күз солур.*

Ёрнинг дарё орқали кетиши ошиқ дилини аламга чулғаган бўлса, кеманинг соҳилга чиқолмаслик хавфи унинг жонини ҳалкумига келтиради. Бу ҳолат энди телба шамол харакатидан тўхтовсиз чайқаладиган дарёга қиёсланади.

*Титрабон сиймобдек кўнглум, етар жон оғзима,
Тунд ел таҳрикидин, ҳар дамки, дарё чайқолур.*

Ошуфта кўнгулнинг қўзғалиши, кўз ёшининг тинмай окиши, қалбнинг симобдай титраши ошиқнинг ички ҳолатини кўрсатувчи ҳаракат. Ошиқ – ҳаракат соҳиби. У ҳамма нарсага қарши турса ҳам, рух ва кўнгил ҳаракатига ҳеч монелик қилмайди. Шунинг учун кўнгил сабр кўлига топширилган бўлса-да, бундан бирон-бир натижа чиқмаслиги жуда чиройли тарзда ифодаланган:

*Сабр кўнглумда, кўнгул ул ойда, ул ой кемада,
Ваҳки, бориб телмуриб, кўз мунграйиб, жоним қолур.*

Кўнгил ёрда, Ёр кемада, бориб ёр жамолига термулгач, кўзнинг мунграйиб, жоннинг жонон билан қолишини ўқувчи ўз хаёлидан ўтказади. Жон ўз соҳибига топширилгач, тириклик нима бўлади ва уни тириклик дейиш мумкинми? Навбатдаги байт шу ҳақда:

*Дам тутулгандин ўлар элдек етибмен ўлгали
Сурмасун деб, кемасин баским нафаслар асролур.*

Нафас чиқмагандан кейин жон берадиган кишиларга ўхшаб қолиш табиий, албатта. Аммо ошиқ ҳали тирик, ҳар қалай нафас олиб турибди. Қарангки, шу нафас ҳам унга халақит бераётир. Чунки ошиқ нафаси кемани илгари сил-

житиши мумкин. Демак, нафас чиқмаслиги, яъни нафасни ичга ютиш жоиз – токи кема ўрнида событ турсин.

Ақл ва фикр соҳиби ҳаётдаги ҳар бир воқеа, ҳодиса ёки ҳолатдан тегишли хулоса чиқаради. Ишк-муҳаббат дарёсига ғарқ бўлишни олайлик. Бу – ошиклар учун шараф. Зеро, ҳамма ҳам бундай ишга журъат этолмайди. Ғазал қаҳрамонининг фикрига кўра, ўтар дунё манфаати ва фойдасини ўйлаб зинҳор-базинҳор «савдо баҳрига» кирмаслик лозим. Чунки мол-дунё тўплаш умр бойлигини асрраб қолишга кафолат беролмайди.

*Кирма савдо баҳрига оламдин истаб судким,
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийголур.*

Шеър ёзиш азобдан қутулиш, демак. Қалбидаги ғам-ғусса ва изтиробни шоир шеър воситасида даф этади. Навоий ғазалнинг тили ва мажозий табиатига мувофиқ «ғам завраки» – ғам кемасига дикқатни қаратади:

*Ғарқ этар баҳри фано ғам завракин, эй пири дайр,
Илгига чунким Навоий бода киштийсин олур.*

«Баҳри фано» – фано дарёси, «ғам завраки» – ғам кемаси, «пири дайр» – бутхона пири, «бода киштиси» – қайик шаклидаги қадаҳ – бу иборалар замиридаги маънони ҳар ким ўзича англаш, ҳар хил шарҳлаши шубҳасиз. Лекин фано ҳақиқати тўғри тушунилмаса, байтдан умумий бир маъно чиқариб бўлмайди. Абу Наср Сарроғнинг таърифлашича, фано нафснинг ёмон иллатлардан ҳолос бўлиши ва покланиши. Нафсни поклаш – руҳий-маънавий ҳаётдаги мислсиз ғалаба. Мана шу ғалабага эришилгач, дард, алам, ҳасрат аталмишлар ўз кийматини бой беради. «Фано дарёси ғам кемасини ғарқ этар», дейилиши худди шу ўзгаришга ишора бўлса, қайикмонанд қадаҳни кўлга олиш эса покланиш ҳолидан шодланишини ифодалайди.

«ФАЛАКДИН ГАР МАНГА ҲАР ЛАХЗА ...»

* * *

Фалакдин гар манга ҳар лаҳза юз қайгу келур ўтру,
Агар ҳар қайгудин сүнг бир севинмак бор, эмас қайгу.

Ва гар ҳар тийраликка бир ёргулукни иномассен,
Йиги кўр чархдин ҳар шом доги субҳдин кулгу.

Камол истар эсанг, сидқ аҳлидин қилма кўнгул тийра
Муқаддар айламас хуришид субҳ анфосидин кўзгу.

Сафо аҳлига гулрухлар хаёлидин тагайюр иўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлгай су.

Тиларсен гафлатингни рафъ этиб огоҳлар нақлин
Ки, гоғил элга ул афсоналардин кам бўлур уйқу.

Бақо нақди ҳаётингга чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдига умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.

Жунун занжираида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлагай шер оллида тулку.

Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен гоғил,
Ториқма ҳажридин кўпким эмассен ёрдин айру.

Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушибудур, ушибу.

Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмагай боқий,
Фанодин бал, бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.

Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ андин
Ўтарда тутқуси, албатта, бир согар чиқиб ўтру.

«Наводир уш-шабоб»дан ўрин олган (506-ғазал) ўн бир байтли ушбу ғазалда орифона мазмун-моҳият ифодаланган. Буни матлаъданоқ англаш мумкин:

*Фалакдин гар манга ҳар лаҳза юз қайгу келур ўтру,
Агар ҳар қайгудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайгу.*

Мумтоз шоирларнинг фикрича, даҳр, дунё, чарх, фалакдан асло яхшилик кутиб бўлмайди: улар инсонни турли азоб ва кулфатларга гирифтор этади. Бундан эса инсон нолийди, ҳасрат чекади ва норозилик билдиради. Аммо ҳаммасига чидайди. Чидашни ҳар ким ҳар хил изохлайди. Ғазал қаҳрамонининг эътирофига кўра, фалакдан ҳар лаҳзада унга юз қайгу юзма-юз келсин, агар ҳар қайгудан кейин бир шодлик ё қувонч юз очса, демак, қайғу йўқдир. Навбатдаги байтда шу фикрига гўё далил келтирилади:

*Ва гар ҳар тийраликка бир ёргулуқни инонмассен,
Йиги кўр чархдин ҳар шом доги субҳдин кулгу.*

Кун ва тун, тун ва кун доимий тарзда ўрин алмашганидек, бир тийралик ўзга бир ёргулиққа албатта жой беради. Бу – ҳаёт қонунияти. Унга ишонмоқ керак. Зулмат ўрнини нур эгаллашига инонилмаса, чархнинг ҳар шом қарога бурканиши-ю, тонгнинг чараклаб отишими тасаввур қилиш лозим. Ишонч йўли – узун йўл. Бу йўлда адашиб ё chalғib колмаслик учун ишонч, имон дарғаларига суюниш керак. Сидқ аҳли уларнинг ҳам пешқадами, ҳам пешвоси:

*Камол истар эсанг, сидқ аҳлидин қилима кўнгул тийра
Муқаддадар айламас, хуршид субҳ анфосидин кўзгу.*

Тасаввуфга бағишлиланган бир китобда моддий табиати, нафси ва қалбига қараб одамлар уч тоифага ажратилган. Биринчи тоифа, моддий борлигининг талаб ва эҳтиёжлари измида яшаб, еб-ичиш, жинсий лаззатлардан бошқасини

ўйламайдиган ҳайвонтабиат кимсалар. Иккинчи тоифа, нафс измидан чиқолмай, манлик ишқи ва бошқарувидан туғилган хирс, ҳавас, мавқе-марtabани севадиган кишилар тоифаси. Учинчиси күнгүл шарофати или башарий ўзликтан озод бўлган ва «қалб шуури»га эга тоифадирки, булар ҳам ақлан, ҳам қалбан уйғонган, ҳакиқатни танишга кодир комил зотлардир. Навоий мунааввар рух, равshan қалб билан танишга чорлаётган «сидқ ахли» ҳам чинакам ҳақшунослардир. Камолот касб этишда уларга эргашилса, зарра қадар бўлсин, зиён кўрилмайди. Зеро, куёш субҳ нафасидан кўзгуга ҳеч қандай хирагат етказмайди. Бунинг бошқа бир ёркин исботи эса бутун борлигини Оллоҳ ишқига бағишилаган ахли сафонинг хаёл ва тасаввурини гул юзли санамларнинг ўзгартиромаслигидир. Ахир, гул акси тушиши билан сув ҳеч вақт гулранг бўлиб қолмайди-ку!

*Сафо ахлига гулрухлар хаёлидин тагайюр йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлгай су.*

Комиллик йўли – ранжу азоблари қўп ва бағоят машиқватли йўл. Бу йўлга кирган ёки киришни истаганлар қанча қўп бўлмасин, асосий мақсад манзилини ишғол этганлар жуда оз. Аммо шулар ҳам комиллик даъвосидан йирок бўлишган. «Инсони комил» китобининг муаллифи Азизиддин Насафийнинг ёзишича, «Ваҳдат ахлиниң нуқтаи назарида инсонликнинг камоли, деган бир нима йўқдир. Инсон нақадар камолотга эришса эришсин, ўзининг истеъдоди или Оллоҳнинг илми ва ҳикматига нисбатан барибир ноқис эрур. Бу ҳолда, у ё бу инсонни комил дейиш, албатта нисбийдир».

Мана шунга кўра, Шарқнинг машхур мутасаввиф ва мутафаккирлари комиллик ўз ноқислигингни кўриш ҳамда уни исботлай олиш, деган холосага келишган. Алишер Навоий ҳам айнан шундай қараш ва «тажриба» тарафдори эди. Бу ҳақдаги фикрларини «Лисон ут-тайр» достонида шундай баён этган:

*Ноқис улдурким, ўзин комил дегай,
Комил улким, нуқсин исбот айлагай.*

*Ўз камолидин демас аҳли камол,
Аҳли нуқсон ичрадур бу қишу қол...*

*Ким ўзин комил кўрар, ноқисдур ул,
Нуқс бермайдур, камоли сори йўл.*

Инсон вужуди фазилат, хислат ва ҳикмат маскани бўлганидек, ёмонлик, чиркинлик ва нуқсон қароргоҳи ҳам дейилади. Аммо нуқсонлардан бири ғафлат, яъни ғофилликдир. Шоирнинг эътирофи бўйича, огоҳ зотларнинг туйғу ва тушунчаларидан ибратланиб, ғафлатни қувишга бел боғлаш мақбул иш. Бундан сўз юритиш эса ғофил элнинг уйқусини камайтиради:

*Тиларсен ғафлатингни рафъ этиб огоҳлар нақлин
Ки, ғофил элга ул афсоналардин кам бўлур уйқу.*

Одам боласи ҳар қанча доно бўлиб, ҳар қанча уринмасин, ғафлатдан тўлиқ ва бутунлай қутулмоғи қийин. Унинг умри маълумдан кўпроқ номаълумлик ичида ўтади. Тақдир сирларини у аниқ англай билмаганидек, ҳаётининг ниҳоясини ҳам аниқ билолмайди. Бас, шундай экан, умрни ҳорислик билан мол-мулк ва бойлик йиғишишга сарфлаш ҳам ақлдан эмас:

*Бақо нақди ҳаётингга чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдига умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.*

Рухи эркин, кўнгли озод кишига ҳар қанча зулм қилинмасин, уни муте бир маҳлукқа айлантириб бўлмайди. Қанақадир бир ғоя, тушунча ва ақида куллари эса ҳеч пайт на руҳан, на фикран эркинликка эришолмайди. Тазодли бу ҳолатни, айниқса, ошиқ ва зоҳид орасида кўпроқ кузатган ўтмиш шоирлари ўтқир хуолосалар чиқаришган. Жунун во-

дийси – ҳакиқий ишқ водийси. Жунун – ошикнинг эрки, ишқдаги саодати. Ҳийлагар зоҳид буни англай оладими? Англаганида шер олдидаги тулкига ўхшаб кўзга ташланмас эди.

*Жунун занжирода ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлагай шер олида тулку.*

Кейинги байт алоҳида эътиборга молик байт бўлиб, ундаги фикр – орифнинг фикри. Оллоҳ, олам ва одамни бирликда танишда ориф жуда илгарилаб кетган. Унингча, Ёри азалнинг жойи кўнгул. У кўнгул миръотида жамол кўрсатади. Шунинг учун ҳажрдан сиқиниб, торикиб, ёр мендан йирокда, деб ўйламаслик керак:

*Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен гофил,
Ториқма, ҳажридин кўпким эмассен, ёрдин айру.*

Ҳажрнинг зидди – васл бўлиб, васл етишиш, эришиш демакдир. Васл ва вуслат тасаввуфий ҳаётдаги йўлчиликнинг ниҳоясини ифодалайди. Яхё бин Муозга кўра, «Тоиб (тавба қилган) хавф ила пардаланган, зоҳид севги ила пардаланган, муштоқ яшаётган маънавий ҳоли ила пардаланган. Восил эса Ҳақдан бошқа ҳеч нарса билан пардаланмагай». Фанофилоҳ мақомига юксалиш, яъни ишқи илоҳийга ғарқ бўлиш тариқи ана шудир.

*Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушибудур, ушибу.*

Бақо ва фано нималигини вуслат соҳиби билмайди. Мабодо хотирда булардан бирор белги қолган бўлса, ишқ бодаси уни ҳам бартараф қиласди.

*Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмагай боқий,
Фанодин бал, бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.*

Тасаввуфий тушунчада, яшашдан мақсад бир Гўзаллик излашдир. Жамоли мутлаққа восил бўлиш – ишқ ва ошиқликнинг сўнгги ҳадафи. Оллоҳни вужуди мутлак, соқийи азал, шоҳи олам, дея тасаввур килган ошиклар Ундан турли зайлда мадад ва илтифотлар кутишган. Навоий ҳам мана бундай умид билан ғазалга нукта қўйган:

*Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ андин
Ўтарда тутқуси, албатта, бир согар чиқиб ўтру.*

Шоир назарда тутган «согар»ни муршиди комилнинг кўнгли дея ўйлаш мумкин. Лекин ундаги «май» инсонни Оллоҳга йўналтирувчи ва Унинг розилигига етказувчи майдир.

«ИШҚ АРО ДУШВОРДУР БЎЛМОҚ...»

* * *

*Ишқ аро душвордор бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун де олмас дардини бир йил югурса додхоҳ.*

*Шоҳ додимга нетиб етсунки, мулки ишқ аро,
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ.*

*Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ ўлса, тонг эмас
Ким, балокашилик менинг хўйимдур, анинг иззу жоҳ.*

*Шоҳликнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат кўйида
Ким, керак анда сариг юз, лаългун ашқ, ўтлуг оҳ.*

*Шоҳким, матлубига қуллуқ буюргай, ишқ эмас,
Кимки ошиқдур анга зору забунлугдур гувоҳ.*

*Сарв ила хошок агар гул ошиқидур фарқи бор,
Сарвга то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гиёҳ.*

*Эй Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту можин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Ишқ ва ошиқлик тарихи жуда қадимийдир. Ишқ дастлаб, яъни коинот яратилган пайтдаёк ўзини намоён этган. Борлиқни бор айлаган шу ишқ эди. Унга илк кувват дейилган. Бу кувват жонли ва жонсиз мавжудот ҳалқаларидан ўтиб, инсонга етгач айнан унда ўзини таниб, оламшумул шуур касб этган. Ишқ сир-асорини тўлиқ кашф этиб бўлмаганидек, дунёда ишқ салтанатига тенг келадиган салтанат ҳам йўқдир. Кўхна Шарқда шоҳликка қараганда ошиқлик мақомини юксак деб қаралган. Эрк ва ҳуррият подшоҳлик фуқаросида эмас, ишқ фуқаросида, деб англанган. Хуллас, ишқ, ошиқ ва маъшуклик маълум маънода шоҳ ва шоҳликка тескари қўйилганки, Навоийнинг ғазалида ҳам бу тазодий тамойил осон англашилади.

*Ишқ аро душвордур, бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун де олмас, дардини бир йил югурса доддоҳ.*

Мумтоз адабиётимизнинг қўп асарларида ошиқнинг дил дарди, маънавий-рухий ҳоли, орзу ва армонлари тасвири кенг ўрин эгаллайди. Ошиқлик фавқулодда самимият, тўғрилик, сидқ ва очиқликни талаб қиласди. Ошиқ кўнглига йўл топишнинг бирдан-бир чораси – ошиқлик. Шу маънода шоҳ ва ошиқ бошқа-бошқа одам. Биринчиси борлигини бағишлиган нарсани иккинчиси умуман назарга илмайди. Бири интилганидан иккинчиси қочади. Шунинг учун ишқ дунёсида шоҳ билан ҳамдард бўлиш қийин. Йиллар мобайнида югуриб-елиб унга дардидилни изҳор этолмаслик ҳам одатий ҳодиса. Бундан ташқари, шоҳ ошиққа қандай килиб мадад бериши ёки ёрдам қўлинин чўзиши мумкин? Ишқ мулкида шоҳу гадо деган тафовут йўқ – ҳамма бир хил:

*Шоҳ додимга нетиб етсунки мулки, ишқ аро,
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадоий хоки роҳ.*

Ишқда ижтимоий ва иқтисодий тенгсизлик йўқ. Лекин севги ва садоқатда фарқлар бор. Чинакам ошиқ дарду бало одами. Қанча ғам ва изтироб чекса, унга шунча яхши. Агар азоб, алам ва андуҳ бўлмаса, ошиқда ҳаракат бўлмайди. Демак, у ўзидан-ўзи йироклашиб, ҳатто ажралиб қолади. Подшоҳ-чи? Ҳеч пайт у иззату мартабадан кўнгил узолмайди. Чунки тожу тахтнинг ҳам ўз сехри, нафсга ором бағишловчи алоҳида жозибаси бўлади:

*Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ ўлса, тонг эмас,
Ким, балокашлик менинг хўйимдур, анинг иззу жоҳ.*

Шарқлик ошиқнинг ташқи қиёфасини кўз олдингизга келтирсангиз, юзи «хазон яфроғи»дай сариф, кўзи ёшли, оҳвоҳлари ўтли, қадди эгик бир одам намоён бўлади. Унинг ҳолидаги маъюслик ва маҳзунликка-ку чидаш қийин. Аммо булар ишқ ахлига хос хусусият, яъни ошиқлик, вафо ва садоқат белгилари.

*Шоҳликнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат кўйида
Ким, керак анда сариг юз, лаългун ашқ, ўтлуғ оҳ.*

Подшоҳлик мартабаси – ҳукм юритиш, фармойиш бериш ва тебе айлаш демак. Аслида севги-муҳаббати ғалаба қилган ҳукмдор Бобур мирзога ўхшаб маъшуқасига: «Шоҳмен элга, vale сенга қулдурмэн», дейиши лозим. Аммо умумий таомилга кўра, шоҳу сultonларнинг суюкли ёрлари ҳам уларга бўйин эгиш, қуллук қилишга мажбурдир. Ваҳоланки, зориқиш, мағлуб бўлиш ва таслимиятга розилик ишқнинг шартларидандир:

*Шоҳким, матлубига қуллук буюргай, ишқ эмас,
Кимки ошиқдур анга зору забунлугдур гувоҳ.*

Етти байтли ғазалнинг беш байтида шоҳ ва ошиқ, ошиқ ва шоҳ ўртасидаги фарқлар ҳакида сўз боради. Олтинчи

байтда эса олдин айтилганлар гүё мажоз тили билан далилланган. Яъни: сарв билан гиёх (ёки хошок) гулга ошик бўлтани билан орада жиддий фарқ бор. Мабодо кутилмагандага олов бош кўтарса, сарвга туташгунича «юз минг гиёҳ» кулга айланиб бўлади:

*Сарв ила хошок агар гул ошиқидур фарқи бор,
Сарвга то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гиёҳ.*

Шоир сарв воситасида ошик қадри ва толеи баландлигини таъкидлар экан, ишқда сидқу сафони ҳамма нарсадан устун кўяди. Ва уни тожу тахт билан алмаштириб бўлмайдиган бекиёс давлат ўлароқ улуғлайди:

*Эй Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Бундай ишқда гадолик имтиёзи подшоҳликдан афзал ва юқори кўрилаётган бўлса-да, ҳаётини тожу тахтга тикиш сўнмас истак ва иштиёқлигини ҳам унутмаслик лозим.

«КЎНГУЛ ИЧРА ГАМ КАМЛИГИ...»

* * *

*Кўнгул ичра гам камлиги асру гамдур,
Алам йўқлуғи даги қаттиқ аламдур.*

*Ема дарду андуҳдин гамки, истаб
Топилмас бу давр бўлса бу мугтанамдур.*

*Хуш ул дардким, юзланур лаҳза-лаҳза,
Хуш ул гамки, хотир аро дам-бадамдур.*

*Жаҳон ичра ҳамдард кам бўлса, тонг йўқ
Ки, бедард кўп, лек дард аҳли камдур.*

*Манга ишқ дарди эмас муҳлику бас
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдур.*

*Харобот аро, эй хуш, ул ринди сармасст
Ки, оллинда олам вужуди адамдур.*

*Мақом этса туфроқ уза – тахти Жамшид,
Сафолики ул май ичар жоми Жамдур.*

*Қадаҳ важҳи гар шайхдин ҳосил эрмас,
Не гам дайр пири чу соҳибкарамдур.*

*Навоий ичар бода ул шўх тутқач,
Неча гарчи тақво била муттаҳамдур.*

Дарду ғам, ҳасрату андух, ғуссаю изтиробни Шарқ мумтоз шеъриятининг жон томири, деса хато бўлмайди. Чунки бу шеъриятда ҳар бир маҳоратли шоир ўзини дард, ғам сultonи ўлароқ ҳис этган. Аммо кўнгилларини нурлантириб, ҳис-туйғуларини янгилаб берган дард – ишқ ва муҳаббат дарди, айрилиқ ва ҳижрон аламидир. Зоро, «Лисон ут-тайр» достонида таъкидланганидек:

*Ишқ аро дарду балодин ўзга йўқ,
Зулму бедоду жафодин ўзга йўқ.*

Дард устига дард, бало устига бало ёғилиши ошиқнинг асл матлабидир. Қолаверса, изтироб ундаги қалб борлигининг илк белгиси ва уни дўст каби кутиб олиш кўнгилнинг шодлигидир. Ғам ва изтиробга муштоқлик шундан. Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидаги 134-ғазални:

*Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлуғи даги қаттиқ аламдур, –*

деган бир зътироф билан бошлашига ҳам асосий сабаб ана шу. Ишқ, маърифат ва ҳақиқат муҳитида инсонни бир чироқ ўрнида тасаввур қилинадиган бўлса, унинг нури ғам ва қадардир. Бироқ «дарду андуҳдин ғам» емаслик керак, давр ва замон қўзгусидан қаралса, уларнинг ғаниматлиги дарров равшанлашади:

*Ема дарду андуҳдин ғамки, истаб
Топилмас, бу давр бўлса бу мугтранамдур.*

Инсон ўзининг ички оламини чуқур билмагани боис ўзлиги билан юзлашишдан қўрқади ва ҳаётининг ҳар бир босқичида ўзидан қочади. Чинакам изтироб биздан яширинган «мен»ни ўртага олиб чиқади, ўткинчи лаззатлар ва бегона қувватлар орқали билинадиган ҳолдаги иродамиз билан қаршилантиради. Мана шунда дарду ғамнинг қадр-киммати қанча кучайса, ҳаракат тарзи ҳам ўшанча теран маъно касб этади:

*Хуш ул дардким, юзланур лаҳза-лаҳза,
Хуш ул ғамки, хотир аро дам-бадамдур.*

Дунёга дард ниғоҳи билан қараб, ҳаётни ғам йўли ила идрок киладиган кишининг наинки қараши, балки феълатворида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Биринчидан, у ўзини ич-ичидан ёлғиз сеза бошлайди. Иккинчидан, ҳамдард ахтаргани сайин бедардлик чўнг қулфат эканини чуқур тушишиб этади:

*Жаҳон ичра ҳамдард кам бўлса, тонг йўқ
Ки, бедард кўп, лек дард аҳли камдур.*

Бедардлик, маълум маънода бағритошлиқ, гумроҳлик, зулмкорлик дегани. Бедард кимса қанчадан-қанча инсонлар қалбида азоб ортидан азоб, ғусса изидан ғусса қўзғашини ҳеч қачон тўғри англолмайди. Ҳар қандай шароит ва ва-

зиятда ишқ дардига чидаш, ҳатто ундан роҳатланиш мумкин. Бироқ замон дарди ва аҳли замон кулфатига тоқатқилиш мушкул:

*Манга ишқ дарди эмас муҳлику бас
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдур.*

Дард ва ғам ҳақиқат хабарчиси бўлганидек, умидбахш ҳаётий ҳодисалар ташвиқотчиси ҳамдир. Акс ҳолда, ошик оламни назарга илмаган ринди сармастни ибрат тимсоли деб билмасди:

*Харобот аро, эй хуш, ул ринди сармаст
Ки, оллинда олам вужуди адамдур.*

Бирор-бир нарсанинг дарду аламини бошидан кечирмаган кимса уни на танийди, на севади. Севги-муҳаббат сингари англаш завқи ҳам май ва майхўрликда очилади. Ринд – дунёнинг эркин одами. Унинг мастилиги унтиши, ё йўқотиш эмас, эришиш. Эришилиши зарур бўлган асосий нарса учун хотирлашга арзимайдиган ҳамма нарсани унутади. Натижада ўша сармаст ринд маънавий-рухий хукмронликнинг бетакор бир мақомига кўтариладики, уни «тахти Жамшид»дан, май ичадиган сафол идишини Жамшиднинг сеҳрли жомидан асло кам кўрмайди:

*Мақом этса туфроқ уза – тахти Жамшид,
Сафолики ул май ичар жоми Жамдур.*

Ушбу ғазалда ғам, алам, дард ва андуҳ сўzlари ўрин алмасиб, такрорланиб келса ҳам, ҳаммаси бир мақсад – турғунлашувга кўникаёзган, демакки, фикрлашда тўхташга мойил ўзликни ҳаракатга чорлашга сафарбар этилган. Шу боис ғазал қаҳрамони ишонч-эътиқодда эркин – бир даргоҳдан топмаганини иккинчи биридан топишига асло шубҳаланмайди. Чунончи, комиллик файзи тариқат шайхи-

дан етмаса, соҳибкарам бошқа бир пир буни албатта уддалайди:

*Қадаҳ важҳи гар шайхдин ҳосил эрмас,
Не гам дайр пири чу соҳибкарамдур.*

Қадаҳ, дайр пири, бода каби сўз ва ибораларни ўқиган ўқувчи ўзгача фикр ё хаёлга бориши эҳтимолдан йироқ эмас. Аммо тасаввуфий истилоҳда уларнинг исломга қарши ҳеч қандай маънога эга эмаслиги инобатга олинса, иккиланиш ўз-ўзидан барҳам топади. Ғазал мақтасида айтилган фикр ҳам ҳақиқий ишқ завқи ва машуқи азалга тегишли:

*Навоий ичар бода ул шўх тутқач,
Неча гарчи тақво била муттаҳамдур.*

Қадимда ишқ бир қанча турларга ажратилиб, таъриф ва тавсиф этилган бўлса ҳамки, илохий ишқ билан мажозий ишқ орасида зидлашиш, бир-бирига тубдан қаршилик йўқдур. Ҳақни севган одамгина ҳалқни севади. Ҳалққа кўнгил боғлаган эса ўзини Холикдан айру тасаввур этолмайди. Айнан мана шу ҳолатда у илохий ишқ ҳолининг тасаввур этиб бўлмас даражада юксалишига бутун борлиғи билан иқрор бўлади. Мавлоно Жалолиддин Румий «Маснавий»да Худо ишқидан маст бўлғанлардан бошқалари гўдакдурларки, кибуру ҳаводан ўзга фазилат йўқдур уларда, дейди:

*Ҳалқ атфоланд жуз масти Худо,
Нест болиг жуз роҳида аз ҳаво.*

Инсон рухи ўз-ўзидан илохий чексизликка интилмайди. Рухнинг қаноти – илохий ишқ. Оллоҳга муҳаббат. Бу ишқ, бу муҳаббат билан тенглашадиган ва ошиқ қалбини у қадар поклайдиган бошқа бир нима йўқ. Шунинг учун биз Навоий ғазалларини билиб, англаб, кенг мушоҳада қилиб қанча кўп ўқисак, ўзимизнинг илохий моҳиятимиз ва ҳурриятимизни

ҳам ўшанча ёрқинроқ тасаввур этамиз. Сўзда ўзлигимизни кўрамиз. Дарвоқе, Ғарб шарқшуносларидан бири топиб айтганидек, «Ошиқларнинг ғам-алами заиф инсон характерини тоблайди, Фоний дунёга боғланганларни ўзидан озод этади».

«ЁРДИН АЙРУ КЎНГУЛ...»

* * *

*Ёрдин айру кўнгул мулкедуур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедуурким, жони йўқ.*

*Жисмдин жонсиз, не ҳосил, эй мусулмонларким, ул
Бир қора туфрогдекдурким, гулу райҳони йўқ.*

*Бир қора туфрогким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қоронгу кечадекдурким, маҳи тобони йўқ.*

*Ул қоронгу кечаким йўқтур маҳи тобон анга,
Зулматедурким, анинг сарчаашмаи ҳайвони йўқ.*

*Зулматеким, чашмайи ҳайвони онинг бўлмагай
Дўзахедурким, ёнида равзайи ризвони йўқ.*

*Дўзахеким равзайи ризвондин ўлгай ноумид,
Бир хуморедурки, анда мастилиг имкони йўқ.*

*Эй Навоий, бор анга мундоқ уқубатларки, бор
Ҳажрдин дарди-ю, лекин васлдин дармони йўқ.*

Ғазал – Шарқ шеъриятидаги гўзал бир жанр. Ғазал матнига ҳар жихатдан теран ёндашиб, уни мукаммал тарзда таҳлил ё талқин қилиш осон иш эмас. Шунинг учун, у ёки бу шоирнинг ғазалидан баҳс юритганда, бирор ундаги ғоя ва мазмунни биринчи ўринга кўяди, кимдир ахлоқий-тарбиявий асосга

суяниб сўз айтади, яна қайсиdir тадқиқотчи ўзича тасвир ва бадийлик хусусиятларига эътиборни қаратади. Шунингдек, ғазалда диний ва фалсафий тушунчалардан бошқасини мухим хисобламайдиганлар бўлганидек, унинг гўзаллик сифатларини хиралаштирувчилар ҳам топилади. Бу навоийшуносликка ҳам бевосита тегишли. Тил, тарих, бадий ижод сирларини бир қадар яхши билган олим дин, тасаввуф ва қадим шарқ фалсафасини пухта билмайди, буларни билишни улдалаганларда дид ва савия чатоқ ва ҳоказолар. Шунинг учун мутафаккир шоир ғазалиёти тадқик ва талқинида зे-рикарли даражада жўнлик ҳамда бирхилликка эрк берилган. Ваҳоланки, Навоий девонларида туйғу, тушунча ва тасвир эътибори билан бири иккинчисига ўхшамайдиган ғазаллар жуда кўп. Юкоридаги ғазал ана ўшалардан бири. Дастрлаб у «Бадойиъ ул бидоя» девонидан ўрин олган, кейин «Ғаройиб ус-сигар»га киритилган¹.

Устод Мақсад Шайхзоданинг шарҳига кўра, мазкур ғазал «бошдан оёқ ташбиҳ (ўхшатиш) приёми асосида қурилган. Шоирнинг бадий муддаоси қаноатланмаган ёхуд жавобсиз севги дардини ифода қилишдир. Ўзининг бу ҳолатини у етти ташбиҳ билан қаторма-қатор, эмоционал лавҳалар билан, борган сайин таассуротни кескинлаштириб баён қиласди»².

Дарҳақиқат, ғазалда орзу-умидига эришолмаган ошикнинг ҳоли хотирдан чиқмайдиган усул ва гўзал таъкидларда тасвирланган. Лекин ғазал маъноси икки «қатлам»дан таркиб топган. Булардан биринчisi, ишқий, иккинчisi, таъбир жоиз бўлса, ижтимоий-сиёсий қатлам. Шоир учун мухими, ҳатто айтиш мумкинки, шеърнинг ёзилишига сабаб бўлгани кейинги маъно. Ёрдан жудо кўнгил аҳволи мумтоз шеъриядда жуда кўп нарса ва ҳодисаларга ўхшатилган. Масалан, ой-

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1987. 270–271-бетлар.; Ўша манба. 3-жилд. – Тошкент, 1988. – 252-253-бетлар.

² Мақсад Шайхзода. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. «Ўзбек адабиёти масалалари». – Тошкент, 1959. 242-бет.

сиз тун, күёшсиз кун, гулор сиз булбул, шамдан йироқ парвона, денгизи йўқ қайиқ ва ҳоказолар.

Навоий бу гал шеърни бир қадар ноанъанавий ташбих билан бошлайди:

*Ёрдин айру кўнгул, мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмединурким, жони йўқ.*

Ёрдан айру кўнгулни султони ёки подшоҳи йўқ салтнат ёхуд мамлакатга қиёсланишида ҳеч қандай жўнлик сезилмайди. Аксинча, ошик кўнглиниңг султони маъшука бўлмасдан ким, деган фикр хотира да янада қатъийлашади.

Мулкким, султони йўқ, жисмединурким, жони йўқ.

Бу ўкувчидан жиддийроқ мулоҳаза юритишни талаб қиласди. Чунки ёрсиз кўнгилни подшоҳсиз қолган мамлакат тақдирига қиёслаш мувоғиклаштириб бўлмас бир ишдир. Ҳар қанча қийналиб, азоб чекса-да, ошик бутун бошли эгасиз мулк фуқароларига тенглашолмайди ва орадаги фожия ёки кулфат миқёсини аниқлашга уриниш умуман ақлга сиғмайди. Дейликки, ҳижрон қафасида ошик жон қушини курбон қилган. Аммо у битта жон, битта қурбонлик. Энди султон ёки ҳоқонсиз мамлакатни жони йўқ жисм ўрнида кўринг. Бу – ўша жой ёки юртда ҳаёт тўхтаб, ҳаракат издан чиқди, дегани эмасми? Ҳўш, бундай бўлмаган, бўлмайди ҳам дейлик. Унда Алишер Навоий айнан шу масалага («Мулкким султони йўқ, жисмединурким, жони йўқ») нима учун диққатни қаратган?

Хорижлик олимлардан Мажид Фахрийнинг ёзишича, давлатчилик илми асосининг бошланғич нуктаси Арас-тунинг, инсон туғилишданоқ сиёсатчи маҳлукдир, деган тушунчасига бориб тақалади. Чунки у ҳамжинслари ёрдамишиз ўзининг моддий эҳтиёжларини таъминлай олмаганидек, зўравонлик ва тажовузлардан ҳам ўзини муҳофаза этолмайди. Зоро, фақат сиёсий бирлик тажовузга мойил

кишиларнинг, ўзгалар ишонч-эътиқодига қарши борадиган кучларнинг йўлини тўсишга қодир бир ҳукмдор бўлишини талаб қиласди. Худди ана шу зарурият табиий бир муассаса бўлмиш ҳукмдорлик муассасасининг пайдо бўлишига йўл очган. Бундан олдин нубувват, яъни пайғамбарлик муассасаси бўлса-да, давлат бошқарувининг мукаммаллашувига ҳеч қандай монелик кўрсатмайди¹. Алишер Навоий ана шу хақиқатни теран тушунгани боис ҳам давлатнинг ҳукмдорсиз қолишини фожианинг энг сўнгги нуқтаси сифатида баҳолаган.

Давлат ва давлатчилик жорий этилгандан кейин мулкнинг подшоҳсиз қолиш ҳодисаси тарихда жуда кўп такрорланган бўлишига қарамай, ғазал учун мавзу ва таассуротни Навоий ўзи мансуб давр ҳамда замондан олган. Чунки подшоҳсиз қолган юрт кулфатига мутафаккир шоир бир неча бора гувоҳ бўлган эди.

Тарихдан маълумки, 1447 йили Хуросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзо вафот этгач, ўғил ва неваралари ўртасида таҳт-салтанат талашувлари бошланиб кетган эди. Жанг ва босқинлар таҳликали тус олиб, халқ кимга ишониш ва нимага суюнишни билмай қолган. Натижада, гоҳ у, гоҳ бу шаҳзода ёки Мирзо қўлига ўта бошлаган Ҳиротда кун кечириш қийинлашади. Навоийнинг отаси Фиёсиддин Баҳодир шу боис юртни тарқ этиб, оиласи билан Ирокқа кўчиб кетади. Ўшанда ҳали етти ёшга ҳам қадам қўймаган Алишернинг хотирасига эгасиз бир мамлакатда рўй берган бошбошдоқлик, зўравонлик ва ноҷорлик фожиалари илк маротаба чуқур ўрнашиб қолган ва бирмунча вақт ўтгач, ўспирин шоир:

*Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким, жони йўқ, –*

деб ёзган эди. Лекин ушбу фикр факат болаликдаги эмас, шоирнинг ёшлиқ пайтларидағи кечинма ва таассуротларига ҳам дахлдор. Чунки Алишер 1457 йил Абулқосим Бобур

¹ Фахрий М. Ислом фалсафаси тарихи. – Истанбул, 1989. 407-бет.

ўлимидан кейин тахтпастлик даъволаридаң қўзғалган галаёнлар мисолида ҳам подшоҳсиз мамлакатнинг жонсиз жисмга менгзаб қолишига тўла инонган эди.

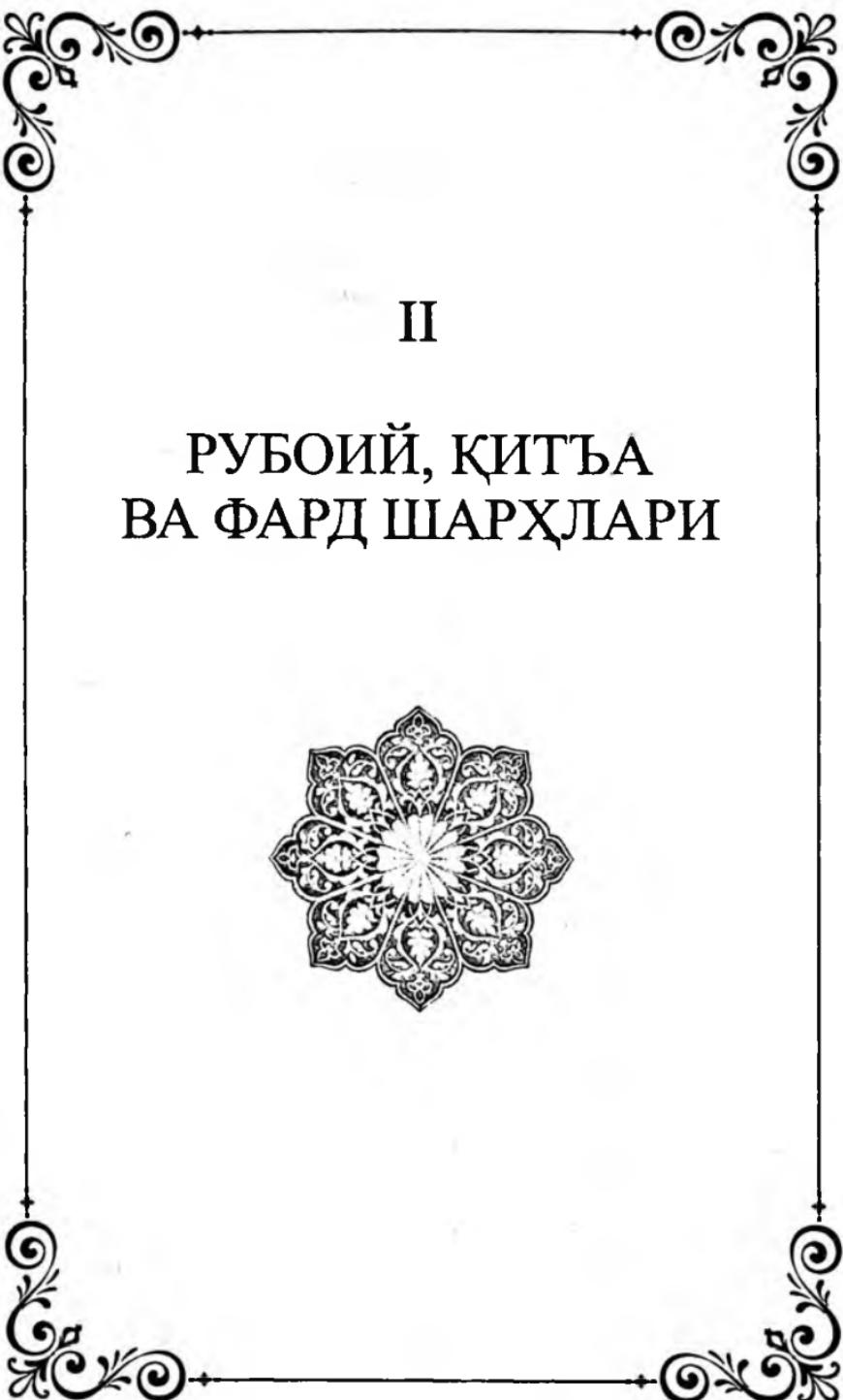
Ғазалнинг навбатдаги байтларида жонсиз вужуднинг «гулу райҳони йўқ» бир қора туфроққа, бундай туфроқнинг моҳи тобонсиз коронғу тунга, ойсиз кечани хаёт сувидан маҳрум «зулмат»га, «чашмаи ҳайвони йўқ» коронғуликни равзайи ризvonсиз дўзахга қиёсланиши ёрсиз кўнгил ҳолатидан кўра султони йўқ давлат тақдирини кенг ва теранроқ акс эттиради. Кейинги икки байт ҳам ўз-ўзидан умумий ижтимоий-сиёсий фожианинг шархи ўлароқ қабул килинади. Дарҳақиқат, 1457 йил февралидан кейин Абулқосим Бобурнинг ўғли Шоҳ Маҳмуд, Алоуддавланинг ўғли Мирзо Иброҳим, Султон Абусаид ўртасида кечган ғавғо ва қирғинлар бошсиз қолган улкан мамлакатнинг парчаланишидан бошқа бир манзарани акс эттирасди. Ғазал яратилган вақт эътиборга олинса, Навоийнинг:

*Видо этмиш бу кишвардин омонлиг,
Омонлиг ўрнига келмиш ёмонлиг, –*

деган сўзлари ўша давр Хуросон ахволини багоят аниқ ифодалайди, деб ўйлаймиз. Улкан ва бағоят долзарб сиёсий масалани ошиқона оҳанг ҳамда «клибосда» тасвиirlаб бериш алоҳида маҳоратни талаб этади. Давлатнинг жисмига жон бўладиган ҳукмдор деганда, Навоий албатта, жаҳонгир Амир Темур, Шоҳруҳ Мирзо, Султон Улугбек каби подшоҳларни назарда тутганлигини изоҳлашга ҳам ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз.

II

РУБОЙ, ҚИТЬА
ВА ФАРД ШАРҲЛАРИ

ҒАМУ ДАРД – ИШҚ ШАВҚИ

* * *

*Күнглумни ғаму дард ила қон айлади ишқ,
Күз йўлидин ул қонни равон айлади ишқ.
Ҳар қатрани билмадим қаён айлади ишқ,
Бедил эканим буйла аён айлади ишқ.*

Ўтмишда орифлардан бири: «Кўнгил бўлмаса, ишқ қаерни ватан айлар? Ишқ бўлмаса, кўнгил нима ишга ярап?» деган экан. Шунинг учун кўнгил ҳаётини ишқсиз, ишқ камолини кўнгилсиз тасаввур этиб бўлмайди. Булар бир-бирига шу қадар якин, бир-бирига ҳамнафас ва ҳамқадам. Фақат ишқ – ҳоким, кўнгил – тобеликка маҳкум, ишқ – ўт-аланга ёқар, кўнгил – шу оловда ёнар. Унинг толеи шу: ёниш, лекин кулга айланмаслик, дард, алам ва ҳасрат оташида тинимсиз тобланиш ва завқ-шавқдан тонмасликдир. Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонига мансуб ушбу рубоийси ҳам ишқ ва кўнгил ҳақидаги митти бир шеърий «ҳикоят»дир. Ундаги «бош қаҳрамон» – Ишқ. Чунки ошиқ кўнглини «ғаму дард ила қон» айлаган, «ул қонни» кўз йўлидан равон оқизган, «ҳар қатрани» беиз қаёнларгadir пинҳон этган ва ниҳоят «бедил»ликни аён этган шу раҳмисиз Ишқдир. «Қон», «равон» сўзлари кўнгил ва кўз аҳволини аниқ гавдалантиради. «Бедил»ликка тегишли эътироф эса ўқувчидаги фикр кўзғайди. Табиийки, бу фикр-мулоҳазалар факат кўнгилга эмас, ишққа ҳам дахлдор бўлади.

Умуман олганда, ишқ Навоий шеъриятидаги жуда мурракаб, мунозарали ва серқирра мавзулардан биридир. Уни англаш ва ҳал қилиш осонга ўхшаб кўринса-да, моҳиятига этиб бориш осон эмас. Шунинг учун юкоридаги рубоийга ўхшаш шеърларни тадқиқ ёки таҳлил қилганда, уларнинг мазмун-моҳиятига имкон қадар кенгроқ ёндашиш, ишқ турлари (мажозий, руҳоний, илохий ишқ)ни эътиборга олган

холда мулоҳаза юритиш керак бўлади. Чунки ишқ қалима-сига асосланиб қайси бир тадқиқотчи Навоийни фақат ма-жозий мұҳаббат қуйчиси ўлароқ танитишга уринса, бошқа бирлари уни сўфий шоирлар даврасига кўшишга рағбат айлаши мумкин. Бундай «мусобақа» кундан-кун ёркинроқ кўзга ташланиб бораётир. Ахвол шунга етдики, ҳатто улуғ шоирнинг оддий бир инсон сифатида қачонлардир қай бир қизни яхши кўрганини инкор этувчи фикрлар ҳам ўртага ташланди. Сўзимиз асоссиз бўлиб қолмаслиги учун бир мисол келтирайлик. Бундан бир неча йил олдинроқ босилган бир рисолада шундай фикрлар ёзилган: ««Лисон ут-тайр» достонидаги бир байт навоийшунослиқда бевосита шоирнинг шахсий ҳаётига боғлаб талқин қилинди. Бу қўш мисрада Навоий ўз ишқини шарҳ айлайдиган бир достон ёзиш нияти борлигини айтган:

*Бир неча кун умрдин топсан омон,
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.*

Байтдаги «ишқим» сўзини олиб айримлар Навоий ҳам бир қизни севган, бу ҳақда ўз таржимаи ҳоли билан боғлиқ достон ёзмоқчи бўлган, бироқ унинг орзуси ушалмай қолган, деган хulosани илгари сурадилар. Фикр фанда қатъйлашди. Уни ҳозирча ҳеч ким рад этган эмас. Илмда рад қилинадиган ва рад қилинмайдиган фикр бор. Агар қайси навоийшунос «ишқим» сўзига асосланган ҳолда Навоий ҳам бир қизни севган, айни Шайх Санъон хикоятининг охирроғида ўзининг ишқ тарихидан хикоя қилувчи бир достон яратишни айтган, деган хulosса чиқарган бўлса, демак, ниҳоятда тўғри хulosани илгари сурган. Чунки Навоий «бир қиз»ни севмаганда, ўша маъшуқанинг ишқи билан куйиб-ёнмаганда, бу қадар хассос ва ҳаётсевар санъаткор мақомига кўтарила олмасди».

Бизнинг бу ҳақиқатта заррача шубҳамиз йўқ. Халқ та-саввурига ҳам тўла ишонамиз. Чунончи, халқ ривоятлари-даги Гули тимсоли осмондан олинмаган, балки маълум бир ҳаётий-тарихий асосларга эга бўлган. Иқтибос келтирилган

фикр муаллифи бунга ҳам қарши чиқади: «Балки Гулининг хаётдаги асли (прототипи) бўлгандир?

Йўқ! Масалага «Лисон ут-тайр»нинг ўзидан келиб чиқиб ёндашсак, аён бўладики, Навоий «ишқим» деганда биз тушунган маънодаги оддий севгини, яъни ўзининг бирон қизга муҳаббатини эмас, аксинча, маънавий, яъни кенг маънодаги ишқни, янада аниқроқ қилиб айтсам, ҳаққа – Тангрига ишқини кўзда тутган».

Биз ҳанузгача, Навоий ишқ ҳақида ёзганда ёлғиз инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатини назарда тутган, Навоий куйлаган ишқ – ҳақиқий ишқ эмас, дунёвий ишқдир, деган бир ёқлама ҳукмлардан кутула олганимиз йўқ. Навоийнинг ишқи фақат ҳаққа – тангрига тегишли дейиш, юмшоқ қилиб айтганда, олдингига нисбатан ҳам ортиқроқ бир ёқламалик ва маҳдудликдир. Қолаверса, Навоийни улуғлаш эмас, кам-ситиш бу! Тўғри, баъзи «радикал» сўфийлар маҳлук (яратилган нарса) муҳаббат Ҳолик ишқига ҳижоблик қиласди, шу боис, фақат Ҳақ ишқига ғарқ бўлиш лозим, деган ақидага таянишган. Аммо тасаввуфнинг туб моҳиятини теран билган, инсоннинг бу дунёдаги ўрни ва мавқеини мукаммал мушпоҳада қилган ҳеч бир тариқат арбоби ёки мутасаввиф ижодкор мажозий ишққа таҳқиқр назари ила қарамаган. Шу маънода жуда характерли бир ҳодисага эътиборни қаратмоқчимиз.

Муҳиддин ибн Арабий ҳаж зиёратига борганда, Макинуддин Исфаҳоний деган бир зот билан танишади. Исфаҳонийнинг Шамсуннизом деган ёш қизи бўлиб, унинг тенгсиз гўзаллиги, ҳаё ва малоҳати Ибн Арабий кўнглига ниҳоятда кучли таъсир ўтказади. Арабий бу бокира дилбарнинг гўзаллигини мадҳ айлаб шеърлар битишдан ўзини тия олмайди. Ниҳоят, ўша шеърлар «Таржимон ул-ашвоқ» номи билан алоҳида тўплам қилинади. Уни ўқиган мухолифлари Шайхи Акбар, яъни Ибн Арабийни ҳақиқий ишқ моҳиятига қарши иш килганликда айблайдилар. У эса бу иддаоларни бутунлай рад этади. Шамсуннизом мадҳ этилган шеърлардаги илохий сирлар, маънавий гўзалликлар ва мислсиз сифат-

ларнинг барчаси рамз ёки тимсоллар эканлигини шархлаб беради.

Шу зайлда «Таржимон ул-ашвоқ» учун ёзилган янги шарҳлар китоби дунёга келади. Ибн Арабий бу ҳақда шундай дейди: ««Таржимон ул-ашвок»даги шеърларни ўқиган Ҳалабнинг айрим олимлари мени қаттиқ танқид қилдилар. Ҳолбуки, Низомийга бағишиланган шеърлар илоҳий файзлар, руҳоний кашфлар, юксак яқинликларга ишорат этар. Мен илоҳий сир, раббоний маърифат, руҳ асрори, ақлий илмлар, шаръий талабларни ғазал ва ташбех тилида ифодалаганман... «қош», «кўз», «киприк», «юз», «янок», «тер» ва аёлнинг бошқа гўзалликларини таърифу тавсифлаган бўлсам, бу билан Ҳақдан етган асрор ва нурларга ишорат этганман, улвий ва қудсий сифатларни тилга олганман». Бошқа бир ўринда Ибн Арабий: «... Хотин-қизларнинг қадрини ва уларнинг сирларини (нозикликларини) англаған кимса, уларни севишда зоҳидлик килмас, билъакс, аёлларни севмак, орифлик камолидандир», – дейди.

Алишер Навоийнинг ҳам ишқ йўли – худди мана шундай йўл: замин гўзалларини севиш, эъзозлаш ва уларнинг ишқига мубтало бўлишни тасвирловчи йўлдир. Навоийнинг турли жанрлардаги минглаб байтларида гўзаллар сочи, қоши, кўзи, юзи, хол ва ёноғи, хат ва лаби, қадди-қомати мадҳ этилган. Масалан, шоир бир рубойисида:

*Кўз бирла қошинг яхши, қабогинг яхши,
Юз бирла сўзинг яхши, дудогинг яхши.
Энг бирла менгинг яхши, сақогинг яхши,
Бир-бир не дейин, боштин аёгинг яхши, –*

дейди. Албатта, бундай мисраларни ўқиш жуда ёқимли ва улар кўз, қош, қабоқ, юз, сўз ёки хол, хат гўзаллигидан бошқа бир нарсани хаёлга келтиришга унчалик имкон бермайди. Бироқ рамз ва тимсол даражасига кўтарилилган ушбу «унсур»ларда бир-бирини инкор этмайдиган икки мақсад акс эттирилган. Биринчиси, гўзаллик ва нафосатда ёрнинг

тенгсизлигини күрсатиш. Иккинчидан, шу гўзаллик ва нафосат, айни пайтда, илохий сифатлар, қудсий файзларга бир мазҳар эканлигини кашф қилиш. Шунинг учун бундай мақсад инсонга қараш ва муносабатни тубдан ўзгартиради, яъни инсонийлик моҳияти – илохийлик моҳиятидан айри эмаслигини, илохий сифатларни зоҳир этиш фақат инсонга ато қилинганини англашга кенг йўл очади. Бунда башар манфаатлариға зид келадиган, уни чеклайдиган ҳеч қандай мантиқ йўқ. Аксинча, соч, қош, кўз, юз кабилар орқали ифодаланган ички маънолардан огоҳ бўлиш ёр гўзалликлариға ишончни мустаҳкамлабгина қолмасдан, тасаввурда янги фикрий ҳаракат ва имкониятлар ҳосил қиласди. Ошиқ учун бу ўзига хос бир эврилиш нуқтасидурки, унга юксалмасдан ҳеч бир ошиқ севгида худбинлик, нафсонийлик ва қўполлик оғатларидан фориғ бўлолмайди.

Тасаввуф ахлининг мажозий севгига, Навоий сўзлари билан айтганда, «жисмоний лаззат ва шахвоний нафс билан чегараланади»ган муҳаббатга паст назар билан қарашларининг бош сабаби ҳам ана шунда. Уларга кўра, мажозий ва табиий деб аталмиш башарий севгида ошиқ маъшуқани фақат ўзининг нафси, худбинлиги, лаззати учун севар ва жисмоний манфаатларга тобе бўлар. Шунинг учун у авом севгисидир. Авом фикри ва ҳаракатларида алоҳида бир ҳосият бўлмаганидек, севгисида ҳам маънавий-рухий хусусият йўқдир. Бундай паст даражадан қутулишнинг бирдан-бир йўли эса руҳоний ишқ мартабасига кўтарилиш эрур.

Шарқшоирлари, жумладан, Алишер Навоийда ҳам: «Ишқ агар комилдуур, ошиқ қилур маъшуқни», деган фикр бор. Бу фикрни қандай маънода қабул қилиш керак? Бунда гап руҳоний севги ҳақида. Руҳоний севги мажозий муҳаббатдан баландга юксалиш ва ҳақиқий ишқка яқинлашиш мартабаси ҳисобланади. Бу мартабага эришган инсон учун асосий муддао маъшуқанинг кўнглини забт айлашдурки, ўртада ҳеч қандай хусусий мақсад қолмади. Чунончи, ошиқ дастлаб бутун борлиғи илиа маъшуқасини севар, унинг кўнглига ўзини таслим этар, охир-оқибатда эса унинг ишқи билан

юзма-юз қолиб, ишққа ўзини бутунлай фоний қилар. Бундай ишқ рухий камолот ва кўнгил поклигининг гаровидир. Мажнуннинг Лайлига ишқи – ана шундай ишқ. «Лайлонинг Мажнуни руҳоний ишқ мақомига етишган. Чунки, у нима тўғрисида гапирмасин, «Лайло, Лайло!», дея фарёд чекарди. Зеро, ўзини Лайло учун фано бўлганлигига инонарди», дейди Ибн Арабий. Бу ишқнинг тамали ҳам, олий чўққиси ҳам поклик, покбозлик ва руҳоний хузур-халоватдир. Демак, Мажнуннинг ишқи – илоҳий эмас, руҳоний ишқ. Оллоҳнинг ердаги халифаси бўлмиш инсонга йўналган ишқдир. Унинг руҳи самовий юксакликларга сайр этаркан, бунинг илҳомчиси, энг аввало, Лайли эрур. Мажнун ишқининг комиллиги туфайли ошиққа хос бир қатор сифат ва фазилатлар Лайлида намоён бўлади. Навоий бир рубоийсида:

*Ё кошифи асрори ниҳон бўлса киши,
Ҳалоли румузи осмон бўлса киши.
Ё ошиқи зору нотавон бўлса киши,
Девонаву расвойи жаҳон бўлса киши, –*

дейди. Мажнун «ошиқи зори нотавон», «девонаву расвойи жаҳон» бўлган киши. Унинг хуррияти ҳам, ибрати ҳам ана шунда. У Ҳаққа фано бўлишни эмас, ишққа фанолик тариқини танлаган. Фақат Мажнунга ўхшашиб, ёки Мажнунга издош ошиқларгина: «Кўнглумни ғаму дард ила қон айлади ишқ...», дейишга ҳақлидир. Чунки уларнинг дили ҳам, дини ҳам, имон-эътиқоди ҳам Ишқ ва Гўзалликдир. Шу боис «бедил»лик уларга қисмат эрур.

«ЙЎҚ ДАҲРДА БИР БЕСАРУ СОМОН МЕНДЕК...»

* * *

*Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштаву ҳайрон мендек.
Ғам кўйида хонумони вайрон мендек,
Яъники, алохону аломон мендек.*

Тасаввуф таълимотида талвин ва тамкин деган истилоҳлар бор. Талвин ҳолдан ҳолга ўтиш, тамкин эса етишган жойга ўрнашиш, муқим ахволни эгаллаш демак. Талвин ҳол соҳибларининг, тамкин ҳақиқат ва камол арбобларининг сифати. Сўфийлардан бири: «Курбнинг (яқинлик), ҳақиқатнинг аломати талвиндир. Чунки талвин қодир Оллоҳ курдатининг зуҳури ва ундан ғайрат топиш ҳодисаси эрур», деган экан. Ишқ ва муҳаббат йўлида сайр эттан киши талвин соҳиби ўлароқ, ҳолдан ҳолга юксалади, сифатдан сифатга янгиланди, манзилдан манзилга парвоз қиласди. Бу ўзига хос ва ҳеч такрорланмас бир қалб саёҳати – маънавий йўлчиликдирки, уни сўз билан англатмоқ душвор.

«Вужуд учун рух нима бўлса, вакт учун ҳол ҳам худди шундайдир. Вакт мутлақо ҳолга боғлиқдир. Чунки вактнинг сафоси ҳол ила бўлур...», – дейди «Кашф ул-маҳжуб» муаллифи. Шунинг учун ахли ишқ маълум бир «манзил»гача ҳолга алоҳида аҳамият беришган, ҳол ҳар кун ўзгарганда: «Кейингиси аввалгисидан кўп гўзал, кўп сафолидир», деган қаноат билан яшашган.

Шаркнинг бирор-бир буюк шоири йўқки, ҳол «водий»-ларига сайр айлаб, ҳол завқи ила кўнгилни поклаб камолга етиширишга интилмаган бўлсин. Ҳол сирларига алоҳида назар ила қаращининг бошқа муҳим жиҳати ҳам бор. Чунки тасаввуфда Ҳаққа борадиган йўл учга ажратилган: биринчisi мақом, иккинчиси ҳол ва учинчиси тамкиндир. Ҳазрати Муҳаммад алайхиссаломгача бўлган барча пайғамбарлар мақом кошифлари ҳисобланган. Расулуллоҳнинг келишлари билан ҳар мақом эгаси учун бир ҳол ҳам пайдо бўлган. Шу боис, мутасаввиф шоирларга ҳол мутлақ тарзда илоҳий моҳият билан боғлиқ ва ажралмас мазмунга эга. Завқ, суур, ғам, хузн, алам – буларнинг ҳаммаси битта сўз билан «ҳол» деб аталган.

Инсон ҳол йўли ила гўзаллик ва юксакликка интилар экан, табиий равишда у руҳини моддий олам таъсиридан муҳофаза айлади, уни шодлантирадиган нағисликни севади. Айни пайтда бу ҳолат уни ёлғизлантиради. Ҳатто ўртacha

фикр тарзи ва савия билан ҳам идрок этиб бўлмайдиган бундай ёлғизлик аслида бирлик ҳиссиётларини ифодалайди. Ана шунда ваҳдат ҳоли заминида ҳеч кимга ўхшамайдиган, ҳеч кимни камситиб ёки таҳқирламайдиган янги «Мен» тузилади. Ишқдан тузилган бу «Мен» ҳақида Жалолиддин Румий ҳазратлари бир рубоийларида шундай деган:

*Ман як жонам, ки сад ҳазораст танам,
Лекин чи кунам, чу банд дорад даҳанам?
Дидам ду ҳазор ҳалқ, к-он ман будам,
З-он жумла надиdam якеро, ки манам.*

Мазмуни: Мен юз минг танаси бор битта жонман. Лекин не қилайки, оғзимда банд бор – боғлиқ у. Икки минг ҳалқни кўрдим, улар мен эдим. Бироқ уларнинг орасида бирортасими ҳам кўрмадимки, у менга ўхшаса.

Алишер Навоийнинг рубоийсида ҳам ҳеч кимга ўхшамайдиган, ботиний ҳаёти бағоят ибратли ана шундай шахснинг кайфият ва ҳолати тасвирланган. Зеро, у ўз ҳолининг ҳайрони. У шу ҳолга етишиб, шу ҳол «мақоми»га кўтарилигунча, қанча риёзат чеккан, қанча машаққат ва савдоларни бошдан ўтказган. Рубоийнинг тўрт мисрасида ҳам шунга ишорат бор. Аммо бу бор-йўғи ишорат. Ҳакиқат эса бошқа. Агар бунда юқорида изоҳи берилган тамкин ҳоли назарга олинмаса, шеър қаҳрамони ўқувчи тасаввурида ниҳоятда ҳазин, кулфат ва ҳасратдан ортиқ даражада эзилган бир кимса қиёфасида гавдаланиши шакшубҳасиздир.

Навоийни «Саргаштаву ҳайрон» этган ҳол оддий нарса эмас: қалб тасфияси, хотир балогати ва маънавий завқдан юзага келган Ҳақ тухфаси ва ҳадясидир. Абдулкарим Қушайрийга кўра, ҳол ошикнинг хоҳиш-иродаси ва интилишига боғлиқ бўлмасдан қалбда туғиладиган нашъа-хузур, ғам-қайғу ва ҳаяжондирки, Алишер Навоийнинг энг гўзал ва таъсирбахш рубоийлари ҳол ҳақиқати ва манзаралари тасвирiga бағишлиланганлиги ҳам тасодиф эмас.

Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек, –

мисрасидаги «даҳр» сўзини кўпчилик дунё, олам, замон ёки давр маъносига англайди. «Бесару сомон» ибораси ҳақида эса бундай деб бўлмайди. Чунки, у паришонлик, кучсизлик, ожизлик, йўқсиллик сингари ҳолатларни акс эттиради. Навоий назарда тутган ҳолат дунёга тобеликдан фориг бўлган ва дунё билан орани бутунлай «очиқ» қилишга эришган ҳур одамнинг ҳолати. У ночорлик ва забунликдан эмас, жунун шавки ила: «Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек», дегандир. Бироқ у бу ўринда даҳрга танкидий муносабатини билдираётгани йўқ. Аксинча, шу даҳр шарофатидан ҳол завқига етишиб, ўз ҳолидан мамнунлигини таъкидламокда:

Ўз ҳолига саргаштаву ҳайрон мендек.

Ваҳдати вужуд маслагидаги кишилар даҳрга таҳқир кўзи билан қарамаганлар. Уларга кўра, Оллоҳ Даҳр номи билан ҳам исмланур. Ибн Арабий ёзади: «Даҳр, борлиғи сўнг бўлмаган нарсадан иборат эрур... азал ва абад даҳрга хосдир. Даҳр бўлган Оллоҳдир. Аммо бу сўздан маъруф (билинган) замон таваххум этилмас».

Агар бу изоҳ инобатга олинса, Фузулий ҳам: «Йўқ даҳрда бир мувофиқи таъби зариф», деганда даҳрнинг илоҳий моҳиятини назардан қочирмагани ўз-ўзидан ойдинлашади. Биз «ғам», «дард», «ҳасрат» сўзларининг мазмунини асосан моддий дунё воқеа-ҳодисалари билан боғлиқликда қабул қилишга ўрганиб қолганмиз. Бундай англаш мазкур сўзларнинг мазмун-моҳиятини жуда торайтириб, уларнинг сарҳадлари қайси жойгача узайишини тасаввур этишга имкон бермайди.

Ҳолбуки, илоҳий идроки шаклланган ҳар бир Шарқ шоири ғам камлигини – энг катта ғам, бедардликни – энг улкан дард ўлароқ талқин этганки, Навоий ҳам: «Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдир», дейди. Шу маънода рубоий қаҳрамони учун «ғам кўйида» хонумондан ажralиш кулфат

ҳам эмас, фожиа ҳам. У «Кимнингки зоҳири обод бўлса, ботини вайрондир», деган ҳақиқатни ниҳоятда теран билади. Ғам уни ишқ асрорига ошно айлаб, барча фоний нарсаларга фано нигоҳи ила бокиб, тавҳид «май»идан сархуш қилмаганда:

*Ғам кўйида хонумони вайрон мендек,
Яъники, алохону аломон мендек,—*

демаган бўлурди. Навоий бошқа бир шеърида: «Хонумон таркин қилиб бечоралиғ қўнглим тилар», дейди. Ишқ аҳли наздида ана шу «бечоралиғ»дан макбулроқ чора йўқ. Рубоийда эса худди шу орзуни қўлга киритган ошиқнинг муҳтасар ҳасби ҳоли тасвиrlанган.

«САБР АРЧИ КИШИГА РАНЖ АФЗУН АЙЛАР...»

* * *

*Сабр арчи кишига ранж афзун айлар,
Охир киши фолини ҳумоюн айлар.
Сабринг нечаким қўнгулни маҳзун айлар,
Ҳам сабр сени зафарга мақрун айлар.*

Ушбу рубоий улуғ шоирнинг «Назм ул- жавоҳир» асаридан ўрин олган. Тўртликда сабр ва унинг хусусияти ҳақида баҳс юритилган. Сабр – чидам, бардош ва тоқат айлаш демак. Тасаввуфий тушунчада, сабр – яхши ва ёмон барча ҳоллар Оллоҳдан эканини англаш ва унга рози бўлишдир. Яхши ҳоллар учун шукр, ёмон ҳоллар учун шикоят қилмаслик сабрнинг шартлариданdir.

Маълумотларга кўра, Оллоҳ таоло Куръони Каримнинг тўқсондан ортиқ ўрнида сабрни зикр этиб, бир қанча ахлоқий фазилат ва хусусиятларни сабрга боғлаган, маънавий рутбалар ва эзгуликларни сабрнинг самараси деб келтирган. Дарҳақиқат, Куръони Каримдаги сабрга доир ҳар бир оят шуларни тўла тасдиқлайди. Энг муҳими эса «Сод»

сурасидаги: «Албатта Оллоҳ собирлар билан биргадир», деган илохий эътирофдир. Шунинг учун ҳам Шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, тасаввуф шеъриятида сабрга алохида аҳамият берилган. Зеро, «...сабр шундай бир кучли нарсадурки, шахватни иффатга, ғазабни шиҷоатга, шиддатни ҳилмга, манманликни тавозеъга, ёмонликни яхшиликка айлантирмакка қуввати етар» (Абдулла Авлоний). Сабрнинг бундай кудрати комил инсонлар томонидан теран идрок этилган. Сабр тўғрисида сўзлаш бошқаю, том маънода собир бўлиш бошқа. Сабрли бўлиш учун аввало ақл ва маърифат зарур. Ақл ва маърифатсиз сабр шунчаки чидаш, иродани синаш ва фикрсизлик кўнимасидан ўзга бир нарса эмас. Шайх Абу Абдуллоҳ Ҳафиғнинг таснифига кўра, сабр қилувчилар уч хилдир: 1. Мутасаббир, яъни зўрма-зўракилик билан сабр этувчи, сабрда бесабрликка ён берувчи. 2. Собир – сабрли, сабрга содик киши. 3. Саббор – кўп сабрли. Алишер Навоий ҳам бошқа бир тўртлигида сабур, яъни саббор ва собирни улуғлаб, ҳар кимки:

*Чун бўлди сабур тенгри додига етар,
Собир киши оқибат муродига етар, –*

дейди. Ҳеч шубҳасизки, собирликда ҳам, сабурликда ҳам ўзига хос ранж, машаққат ва қийинчиликлар бор. Кўнгил маҳзунлиги ва ожизлиқдан қутулиб, зафарга эришмоқ учун собирлар уч нарсани амалга оширганлар. Булар нафс ва худ-парастликни енгиш, қазога ризо, яхшидир – ёмондир, оғирдир – енгилдир, Оллоҳ раво кўрган ҳамма нарсани ишқ ила қабул айлаш. Алишер Навоий: «Сабр арчи кишига ранж афзун айлар», деганида асосан нафсдан юзага келадиган ёки нафси амморага тегишли ранж-азиятларни эътиборда туттан.

«Сабрнинг икки тури борлигини билиш лозим, – дейди Абулкарим Қушайрий, – улардан бири обидлар сабри, иккинчиси, ошиқлар сабри. Обидлар сабрининг энг гўзал ҳолати сабрнинг шикоятдан бутунлай фориг бўлиши. Ошиқларнинг энг гўзал сабри – изтиробдан холилиги». Навоий ҳам ши-

коятдан, ҳам изтиробдан фориғ сабрни ёқлаган. Чунки фақат шундай ҳолга етишган кишидан Тангри мадад ва марҳаматини дариг тутмайди. Фақат шундай кишигина мақсадга эришиб, ўзгаларга намуна бўла олади. Сабр фақат инсонга хос фазилат бўлса ҳам, бу доимо бир-бирига зид ёки муҳолиф кувватлар ғолиблигидан юзага келади. Кулфат ва мусибат асносидағи сабр – бу ироданинг иродасизликдан устун келиши демак. Айрилиқ ва ҳижрондаги сабрда ишқнинг кучи ҳокимдурки, ошикни забунлик ва чорасизликдан муҳофаза қилур. Шу маънода илм ва маърифатта эмас, жаҳолат ва нодонликка, адолат ва диёнатга эмас, зулм ва зўравонликка сабр қилиш энг кечирилмас ожизлик ва гуноҳкорлик саналади.

Биз сабр деганда кўпинча, қийинчилик ва кулфатларга бардошли бўлишни англаймиз. Аслида сабрнинг оғири бой-бадавлатлик, шодлик ва омад келган вактдаги сабр ҳисобланади. Бу ҳақида Имом Газзолий ёзади: «Ҳақиқий ҳунар оғият ва тўқчиликда сабр қилишни билишдир. Бунинг сабри, улардан шодланиб, кўнгил бермаслик. Ҳамма-ҳаммаси кишининг қўлида омонатлигини ва бир онда йўқ бўлишини билмакдир. Шунинг учун фоний дунёning ҳеч бир нарсасига кўнгил бермаслик лозим... Йўқсилликда сабр, бир жиҳатдан мажбурий эрур. Бироқ бой-бадавлатликда сабр тамомила ирова ишидир...». Чунки айнан бой-бадавлат ҳолатида нафс инсонни йўлдан оздириб, ўзига таслим этади. Нажмиддин Кубро ҳазратлари сабрни «нафснинг истаклари-дан бамисоли бир ўлик янглиғ узоқ турмок», дея таърифлаб яна бундай дейдилар: «...сабр...нафсга қарши бориб, унинг талаб ва истакларини бажармаслик, истамайдиганларини эса бажаришдир. Масалан, нафс ваҳдатни истамас, аксинча, касрат ва турланишни талаб айлар. Шунинг учун ахли ҳавоу ҳавас вакиллари бир қиёфада юра олмаслар».

Хўш, Навоий шеърда сабрнинг фойда ва аҳамиятини колдириб, ранж ва кўнгилга маҳзунлик етказишига нега эътибор қаратган? Чунки тасаввуфда сабрнинг тамали нафсга қарши бориш. Нафсга қарши туриш учун нафсни таниш

лозим. Зеро, нафси ёмон кишида инсонни авраш ва йўлдан оздириш имконияти кўп. Уни ҳатто илм билан итоат эттириш жуда қийин кечади. Шунинг учун Атоуллоҳ Искандарий: «Нафсдан норози бўлган жоҳил билан дўстлашувинг нафси-дан рози бўлмиш олим билан дўст бўлишдан кўп карра хайрлидир», дейди. Хуллас, Навоий ахлоқий тушунча ва безавол фазилат ўлароқ сабрнинг назарий аҳамиятидан эмас, амалий натижасидан баҳс юритган. Шоир тасвирида сабракл ва ахлоқ хунаригина эмас, нафс тасфиясининг ҳосиласи бўлмиш бир кўнгил ҳолидир. Демак, сабр зафари оқибатда кўнгул зафари хисобланади. Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» китобида шундай бир ривоят бор: накл этилишича, Сирри Сақатий бир кун муридларига сабр ҳақида сўзлар экан, бир чайён келиб унга ниш санча бошлабди. Айтдиларким: «Нечун уни ўлдирмайсиз?» Айтдиким: «Уялдим, чун сабр хусусида сўзлаётган эдим». Қиссадан ҳисса шулким, сабрда сўз ва амал, ҳол ва ирода заррача бўлсин бир-биридан ажрал маслиги ва йироклашмаслиги зарур. Ана шунда собирлар пайғамбарларга ворислик мақомига етишурлар. Ана шунда:

*Ҳар кимки фалак зулму инодига етар,
Сабр айлаган охир эътиқодига етар.*

«ГАР ҚИЛСА КИШИ ҚИЛИБ ГУНОҲЕ, ТАВБА...»

* * *

*Гар қилса киши қилиб гуноҳе, тавба,
Ул журмга бўлса узроҳи тавба.
Қилмоқ неча гоҳ журму гоҳе тавба
Бу журм ила тавбадин илоҳий тавба.*

Инсон қалби ва рухи ёки хулқидаги бузилиш кўпинча гуноҳ туфайли юзага келади. Гуноҳкорлик виждонни бузадиган бир хастилик. Оллоҳ тақиқлаган ишлар билан машғул бўлиш, юрт, миллат ва шахс манфаатига зид хирсу

ҳавасларга берилиш гунохнинг бош асосидир. Гуноҳ бу – ё шайтонлик, ё ҳайвонликка таслим бўлмоқ, баъзан билиб, баъзан билмай, яъни ғафлатда қолиб разиллик ва риё йўлини тутиш. Шарқ мутафаккирлари гуноҳдан инсон табиатига етадиган заарларга қуидагиларни кўрсатиб ўтишган: 1. Гуноҳ одамни фойдали илмдан маҳрум этади ва у қалбда маърифатдан туғилажак нурнинг заволи эрур. 2. Гуноҳкор кимса таҳлика ичида яшайди. 3. Гуноҳга қул киши қайси ишга кўл урмасин, албатта, иши юришмайди. Лекин у бунга айнан гуноҳ тўсиқ бўлаётганини фаҳмлолмайди. 4. Гуноҳ етган қалбдан доимий равишда бир қоронғулик ва зулмат аримайди. 5. Гуноҳ рух ва имонни заифлаштириб, ақлни ҳам бузади, қашшоклик ва хору зорликка гирифтор айлади.

Нафс мавжуд экан, шак-шубҳасиз, гуноҳ ҳавфи ҳам бўлади. Аммо билиб-билмай, англаб-англанмай қилинган катта-кичик, очик-яширин гуноҳ учун ҳар бир оқил одам ўзига-ўзи ҳисоб бера билиши, қандай бўлмасин, гуноҳ чангалидан кутилиш чорасини ўйлаши шарт. Чораларнинг чораси эса меҳрибон Оллоҳ томонидан белгиланган тавбадир. Тавба сўзи қайтиш, воз кечиш, гуноҳдан покланиб, Ҳаққа юз буриш, йўл қўйилган хато ва ёмон ишлардан пушаймонлик маъносини англаатади. Исёндан итоатга, гуноҳдан савобга, хатодан тўғрига, мунофикликдан ростликка юзланиш тавбанинг асл моҳиятини ифодалайди. Айтайлик, гуноҳ «лаззати»га гарқ бўлган кимсага Оллоҳ марҳаматини аямасдан бир куч бағишиласа-да, гунохини тан олиб у тавба қилса, буни сўз билан тўла-тўкис ёритиб беришнинг ҳеч иложи йўқ. Чунки бу – вужудда томир ёзган ёмон ҳислар, тубан хулқларни таг-туби билан йўқотиш дегани. Ҳамма ҳам бунинг қийноқ ва азобларига бардош беравермайди. Хуллас, тавба-тазарру ботинан покланиш, қай бир тарзда хатто маънан янгидан туғилишга ўхшаш бир ҳодиса. Лекин тавбага яна ёлғон, риё ва макр аралашса-чи? Гуноҳдан тавбага, тавбадан яна гуноҳга қайтилаверса-чи?

Бу ҳолатни кўп кўрган, кузатган Навоийнинг: «Бу журм ила тавбадин илохий тавба» деган фикри чиндан ҳам киши-

ни мулоҳазага ундаиди. Зунун Мисрийнинг таъкидлашича, ҳалқнинг тавбаси айб ва гуноҳдан, авлиёники ғафлатдан, набийларнинг тавбаси ўзгалар қўлга киритган нарсаларга эришмоқдан ожиз эканликларини кўришдан ҳосил бўлар экан. Демак, Навоий рубоийда ҳалойикқа хос тавбани назарда туттган ва айни пайтда уларнинг тавба-тазарруси самимиятдан узоқ бўлиши мумкинлигини ургулаган. Шоир бунда орифларнинг фикрларига ҳам суюнган.

Масалан, машхур шайхлардан бир нечаси: «Тавба, тавбадан тавба айлашдир», дейишган. «Бунинг маъноси, – деди Калободий, – Робианинг мана бу сўзларига мувофиқ келур: «Оллоҳдан афв тилярмен» дейиш самимиятим камлигидан истиғфор айлармен, деганидир». Самимият йўқлиги бир ноқислик бўлганидек, самимиятсизлик ҳам бир гуноҳ. Тилида бошқа, дилида бошқа бир одам, яъни «қўшқиёфали» кимсаларнинг турланиб-тусланишига Навоийнинг тоқати йўқ. Шунинг учун ҳам шоир бошқа рубоийсида гуноҳ ва исёнга мубтало бўлмаслик, нафс ғавғосини чеклаш, кибру риёсиз тоат-ибодат енгил иш эмаслигини дард билан ифодалаб берган:

*Йўқ тоат ила кибру риёниму дейин?
Яхши демак ўзни бу балониму дейин?*

Дарвоқе, ҳавойилик ила «ўзни яхши деб билмак», бегуноҳ ҳисобламак барча гуноҳларнинг сарбони ва посбони эрур.

«Ё РАБКИ, ФАНО БАЗМИДА...»

* * *

*Ё рабки, фано базмида хос айла мени,
Фақр аҳлига соҳиб ихтисос айла мени,
Ё доҳили зумрайи ҳавос айла мени
Ё ранжи авомдин ҳалос айла мени.*

Алишер Навоий девонларига кирган шеърларда фано ва факр деган сўзга қайта-қайта дуч келинади. «Фано» ҳам «факр» ҳам мутафаккир бобомиз учун айтиш ёки ёзиш билан тугатиб бўлмайдиган фикр ва тушунча хазинасига ўхшайди. Навоий факирлик маслагини қанчалик улуғласа, фано ҳолини ўшанча шарафлайди. Бунга асосий сабаб нима?

«Навоий асарлари луғати»да фано йўқ бўлиш; тугалиш; ўлиш, бақосизлик, ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб, илоҳиётга сингиш (тасаввуда) деб изоҳланган бўлса, факр – камбағаллик, йўқсиллик, дунёдан кечиш дея шархланган. Модомики, шундай экан, рубоийнинг илк мисрасидаги «фано базми» иборасини оддий шеърхон «йўқолиш, ўлиш, ўзликдан кутилиш» маъносида тушунади.

Демак, унинг нигоҳида Навоий ўз-ўзидан ўлимни, тирикликнинг бақосизлигини ёкловчи бир шоир қиёфасида гавдаланади. Ёки «Факр аҳлиға соҳиб ихтисос айла мени» фикрини олайлик. Луғатдаги изоҳга асосланилса, «факр аҳли»ни камбағал, қашшок, дунёга кўл силтаган кимсалар гуруҳидан бошқа бир жамоа сифатида тасаввур қилолмайсиз. Наҳотки, Навоий ночор ва йўқсилларнинг энг олдинги қаторида бўлиш ва қашшоқлик билан фаҳрланишни орзу этган бўлса? Камбағаллик ва қашшоқлик инсонни нақадар хору зор айлаб, не-не азобу укубатларга гирифторма айлашини Навоий ҳаммадан кўра яхширок англаған.

Лекин ҳалқ орасидаги авомлик, нодонлик ва гумроҳлик Навоий қалбида дард кўзгаб, уни эзганлиги рост, албатта. Аслини олганда, мазкур рубоийнинг ёзилишига асосий сабаб ҳам ана шу дарддир. Шоир авом ранжидан халос айлаш учун Оллоҳга илтижо қилиб бири иккинчисига йўл очиб, бири бошқасини қўллаб-куватловчи уч тилагини изҳор этади. Булардан биринчisi, фано ҳолида энг баланд даражага кўтарилиб, руҳий шодлик ва фароғатга эришиши: «Ё рабки, фано базмида хос айла мени».

Фано тасаввудаги асосий ва ниҳоятда мураккаб истилоҳлардан бири. Мутасаввиф шоирлар уни бир неча маъноларда қўллаб, бири иккинчисига ўхшамайдиган,

гохида эса кескин фарқланадиган маънони илгари суришган. Қадимги тасаввуфшунос олимлардан Абу Наср Саррожга кўра, фано ва бақо моҳияттан ўзаро боғлиқ истилоҳлардир. У шундай деб келтиради: «Фано ва бақо авом даражасидан хаввос (хос кишилар, маърифат соҳиблари) мартабасига кўтарилишни кўзлаган тавҳид ахлининг сифатига дахлдор икки номдир. Бошланғичда фано ва бақо истилоҳлари шундай тушуниларди: илмнинг ўртага чиқиши – бақо, жаҳолатга барҳам берилиши – фано. Кулнинг ўрганган илми ва маърифат асосида инояти илоҳиятга мушарраф бўлиш туйғусининг воқеланиши – бақо, ўзининг ҳаракатларини кўришдан фоне бўлиш – фано». («ал-Лунъя», 218-бет.)

Демак, Навоий кўзда тутган «фано базми» – бу ҳам хулкий покланиш, ахлоқни сайқаллаш «тажриба»си, ҳам илм ва маърифат чўққисини эгаллаш саодати, ҳам тавҳид ҳоли соҳиби бўлишдир. Яна шоирнинг: **«Факр аҳлига соҳиб ихтисос айла мени»**, деган илтижосига келсак, бунинг замиридаги ҳақиқат яна-да жозибалироқдир. Аммо тасаввуфда бўлганидек, дин ва адабиёт тарихида факр сўзи таърифида хато ва нотўғри талкинларга йўл кўйилганини унутмаслик керак. Умуман, фактда йўқсиллик маъноси бўлса-да, мумтоз шоиримиз уни қашшоқлик, афтодалик тарғиби учун қўлламаган. Факр – дарвешнинг бирон нарсага боғланиб қолмасликка кўтарилиши, Оллоҳдан бошқа ҳеч ким, ҳеч нимага муҳтожлик сезмаслиги, деганидир. Иброҳим бин Аҳмад Хаввос демиш: «Факр – шараф кийими, пайғамбар либоси, солиҳлар ризқи, мутаққийлар тожи, мўминлар зийнати, орифлар давлати, итоаткорлар кўшки, гуноҳкорлар зиндонидир. Гуноҳларга каффорат, савобларга пешводир. Факр – даражаларга юксалтирувчи, мақсадга етиштирувчи эрур. Факр – эзгу амал соҳибларининг шиори, мутаққийларнинг йўли ҳисобланади».

Факрнинг шунча сир-асорини англаған киши факт ахли орасида катта нуфуз қозонишни орзу қилмай нима қиласди? Шу боисдан Шарқ мумтоз шеъриятининг деярли ҳар бир йирик вакилининг кўнглида факт ишқи жўш ур-

ган ва факирликни шахс камолотининг дахлсиз мақоми ўлароқ эъзозланган. Ҳақ ошиклари, дарвеш, ориф, абдол, аҳли факт үтмишда «зумрайи хавос», яъни хос одамлар жамоаси дейилган. Булар ўзларининг гўзал ҳулқ-атвори, илм-маърифати, айниқса, тўғрилиги, файз соҳиблиги билан ҳалқ орасида катта обрў-эътиборга эга бўлишган. Бундай зотларга тенглашиш камдан-кам кишиларга насиб бўлгани учун кўпчилик уларнинг даврасига кўшилиб, сухбатларидан баҳра олишга интилган. Навоий ҳам буни оломондан етадиган азиятдан қутулишнинг бир чораси деб таъкидлаган: «Ё дохили зумрайи хавос айла мени».

Ҳақиқий рубоий – илм ва маърифат, тафаккур ва мушоҳада шеъри. Рубоийни илм ва мушоҳада кишиси бошқа миқёсда тушунади, билими паст, фикр йўли тор кимса ўзга бир тарзда қабул қиласди. Айтайлик, юкорида келтирилган рубоийнинг моҳиятига етиб боролмаган ўқувчи мана бу рунонтиклини маънодаги маънни чақолмайди:

*Бир айбга гарчи ҳалқ қилгай мансуб,
Факр аҳлидан изтироб эмастур маҳсуб.
Сидқ эрса худ этмак керак ўз феълини хуб
Кизб эрса, маломат даги бордур матлуб.*

Бу оламда камчилик ёки нуқсондан бутунлай ҳоли бандани учратиш жуда қийин. Ҳоҳ катта, ҳоҳ кичик бўлсин, ҳар кимда ўзига яраша бир кусур ва нуқсон бўлиши табиий. Лекин кўп ҳолларда буни пайқашмайди. Айримлар эса била туриб айбини яширишга ё тан олмасликка уринади. Охир-окибатда зоҳири билан ботини, сўзи билан амали мувофиқ келмайди. Ахир, касални яшириб бўлмаганидек, ёмон ҳулқ ва нафсоний майлларни ҳам ҳаспўшлашнинг иложи йўқ. Хўш, бундай пайтда нима қилиш лозим? Навоий бу саволга факир мисолида шундай жавоб беради. «Факирлик – менинг фаҳрим эрур». Пайғамбаримизнинг бу сўзларига содик бўла билган ҳар бир факир ақл-идроқи, камтарлик ва хоксорлиги, нафс «жилови»ни кўлга маҳкам ушлай

олганлиги билан алоҳида ажралиб турган. Бирок факр одоби эришилган ахлоқий-маънавий хислатларга бино қўйиш, кўпчилик муносабатини назарга илмасликни мутлақо маъқулламаган. Навоийнинг рубоийсида таъкидланишича, ҳалқу халойик қандайдир айб ёхуд нуқсон юзасидан факр ахлини қоралашса, бундан асло ранжимаслик керак. Факир таъна-маломатдан эмас, мақтовдан чўчиши лозим: «Факр аҳлидан изтироб эмастур маҳсуб».

Агар қўйилган айб тухмат ва бўхтон бўлмаса, сира оғринмай унга тан бериш ва ноқислиқдан кечиш зарур. Мабодо, танқид ёлғон ва асоссиз бўлса-чи? Бунинг ҳам оғринадиган жойи йўқдир. Зоро, «Маломатда саломатлик бор» деб бежиз айтилмаган. Бундан ташқари, факр соҳиблари маънавий салтанатни саховат, вафо, фано ва ризодан айри кўрмайдилар.

«КИМ БЎЛСА БУ МОТАМКАДАДЕК...»

* * *

*Ким бўлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа гамсириштилик одам аро,
Гар одам эрур бўлса керактур гам аро,
Оламда эса, бўлса керак мотам аро.*

Оlam ва одам муносабати дунё адабиётидаги қадимий ва қўйна мавзу. Айниқса, мумтоз Шарқ адабиётида олам ҳақида самимий фикр билдириб, дунёни шарафлаган ижодкор деярли учрамайди. Лекин Шарқ мутасаввиф санъаткорлари наздида ижтимоий тенгсизлик ва иқтисодий начорлик бандани Ҳақдан йироклаштириб, тўғри йўлдан оздирувчи ҳақиқий фожеадир. Дунё ва дунёсеварлик «мафкураси»нинг энг ёмон томони мана шу. Ана шуни деб одамлар икки қутбга ажратилган. Бири – ахли дунё, иккинчиси, охират ахли.

Шўро замонида мумтоз шеъриятимиз намуналаридағи «охират ахли» тушунчасининг мазмун-моҳияти тўғри анг-

ланмай, бузиб кўрсатилгани учун охират ахли дейилганда, кўпчилик бу ҳаётни тарк қилиб, унга таҳқир назари билан қаровчи шуури сўник кимсаларни кўз олдига келтирган. Ваҳоланки, улар дунёга нафс воситаси эмас, маърифат, ҳақиқат асосида муносабат ўрнатиб, вафоси – вафосизлик, ростлиги – риёкорлик, диёнати – диёнатсизликдан покланмаган ахли дунёдан ёвдан қочгандай қочишган. Ҳатто бир шоир ёзганидек:

*Ахли дунё сұхбатинда ичган шароби нобдин,
Ит ялоги ичра ичган қип-қизил қон яхшидир, –*

деб билишған. Сенга ёқадими, йўқми, сенга дўстми, душманми, бундан қатъи назар, элдан қочиб, бекиниб яшашга ҳаққинг йўқ. Нечоғлик ранжу озор, бало ва кулфат етмасин, оламни қоралаш, ундан шафқат тилаш ирода сустлиги ёки мўртлигидан ўзга бир нима эмас. Навоийнинг рубойиси худди шу ҳақда.

Мотамкада – қайғу ва мотам жойи. Навоий оламни мотамхонага қиёслаётир. Унингча, бу оламда кун кечиришнинг энг ўнғай чораси бедардлардан йироклашиш. Зеро, улар ҳам дунё ахлининг типик вакиллари бўлиб, ғам-ғуссадан йирок, «Кўзи ёшлиларнинг ҳоли»ни фаҳмлолмайдиган «ҳайвони нотиқа» сўзлагувчи бир маҳлукдир. Навоий «ғамсириштлик» – дилини эталлаганлар билан ҳамнафас, ҳамдард яшашни етарли ҳисобламайдиган – одам ва ғам, олам ва мотам калималарини шаклдош сўзлар мақомига кўтаради. Йинсон қалбини ғам-ғуссага ғарқ айлаб, оламда ўзини мотамхонада яшаётгандай хис этса, бундай ҳаёт зериктириб ё толиқтириб ташламайдими кишини?

Бу саволга жавоб беришдан аввал, Навоий ижодида ғам, алам тушунчаси нима мақсадни ифодалаган ва у бугунги давр кишиларининг қараашларига қанчалик мос ва мувофиқ келади, дастлаб мана шуни аниқлаштириш керак. Иккинчидан, улуғ шоир маънавий-руҳий ҳаётида нега шодлик ва қувончдан кўра дард, алам ва ғамнинг куч-куватига

ортикроқ суюнганлик сир-синоатини ёритиш лозим. Бу жаҳонда шодлик ва хурсандликни орзу қилган қай бир киши ўз орзусига эришгани ҳакида теранроқ мулоҳаза юритиш керак бўлади.

«ТО ДАШТ БАҲОР БИРЛА РАНГИН БЎЛҒАЙ...»

* * *

*To дашт баҳор бирла рангин бўлғай,
Гулзор нигорхонайи Чин бўлғай.
Дашт узра сенга салтанат ойин бўлғай,
Гулзор аро таҳт устида маскин бўлғай.*

Баҳор фасли ва баҳор гўзалликларидан илҳомланиб шеър ёзмаган шоир топилмаса керак. Фақат борлик ва оламда эмас, балки инсон руҳи ва кўнглида ҳам баҳор кучли ўзгариш ва янгиланиш пайдо қиласди. Баҳор завки, кўклам шавқи юракда қанчадан-қанча безавол туйғулар, ҳаётбахш хисларни жонлантириб юборади. Бу фаслдаги орзикиш ва интилишлар умидбахшdir. Ҳар баҳорда инсон сийратида гўё дарахт гуллайди, гул очилиб, қушлар сайрайди. Баҳор куй-қўшиқлари – бирлик, шукроналик куй-қўшиқлари. Улар караҳтлик ва рухсизликни қувади. Қишининг қаҳри ва совуқ зарбаларидан қутулган кимсасиз саҳрою биёблар ҳам ям-яшил либосларга бурканиб, лолазорларга айланади. Навоийнинг рубойиси билан танишган киши шуларни ўйлайди, ўзига ошно баҳор манзараларини хаёлдан ўтказади.

Дашту саҳролар баҳор ранглари билан чулғанганда, – дейди шоир, – гулзорлар Хитой рассомларининг сувратхоналарига ўхшаб қолади ва ҳар бир гулда, чечакда бир чин маҳваш зеболигини илғашинг мумкин. Эй баҳор ошиғи, кўнгилни дашту биёбон кенгликларига туташтириб, ўша жой, ўша манзилларда яйраб кезиш, қувнаб вакт ўтказишни катта давлат, тириклик салтанати деб билгил. Юракка тас-

кин-тасаллини эса гулзордаги «тахт»да кечган осуда дамларингдан изла:

*Дашт узра сенга салтанат ойин бўлгай,
Гулзор аро тахт устида маскин бўлгай.*

Навоийнинг бошқа бир қатор рубоийлари каби ушбу рубоийсини ҳам сўз ва сўз ранглари билан чизилган бир кўркам суврат деса бўлади. Унда баҳор кучоғидаги дашт, турфа гуллар ғунча ёзган гулзор, баҳор ошиклари кайфияти энг нозик чизгилари ила тасаввурда жонланиб келади.

«ОЛЛИМДА ТАБИБИ ЧОРАСОЗИМ ҲАМ ЙЎҚ...»

* * *

*Оллимда табиби чорасозим ҳам йўқ,
Ёнимда рафиқи дилнавозим ҳам йўқ.
Теграмда аниси жонгуудозим ҳам йўқ,
Бошимда шаҳи банданавозим ҳам йўқ.*

Алишер Навоийнинг элимиз орасида машхур ғазалларидан бири: «Мехр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим», деб бошланади. «Топмадим», – улугъ шоирнинг ҳолати, муносабати ва икрорини акс эттиради. Ошиқ уринмаса, изламаса, ранж чекдим, деёлмайди. Навоий вафо ва садоқатдан сўз очадими, меҳр-шафқатдан баҳс юритадими ёки дўстлик ҳакида гапирадими, кўп ҳолатда «топмадим!» дейди. Юқорида ўқиганимиз рубоийдаги таъкид – «йўқ, йўқ»лардан кўзланган асосий мақсад ҳам «топмадим, топилмади» демокдир.

Кимлигидан қатъи назар, бирорининг олдида дардига дармон бўлгувчи бир табиб, кўнглини кўтара оладиган дўст, атрофида жони ачийдиган меҳрибон сирдош, қошида мард бир муҳофиз топилмаса, унинг қисмати албатта куйиниш ва ачинишга лойиқ. Аввало, шундай кишиларнинг ҳаётда

мавжудлиги, ҳатто кўплигидан кўз юмиб бўлмайди. Демак, ўзининг аҳвол-руҳияси орқали шоир ўзгаларнинг аҳволига ҳам дикқатни тортган. Чунончи, шафқат, мурувват, ҳиммат ва маънавий ҳимояга муҳтож ғарибу ғураболарни ҳеч унуманг демоқчи бўлган. Рубоий қаҳрамонининг нияти аслида бу эмас. Банданинг бандага муҳтожлик «босқич»ларидан у аллақачон ўтиб кетган.

Ўтмиш даврларда Ҳақ йўлчиларига ошиқ, дарвеш, фақир, ориф, мискин, қаландар дейилган. Шулардан бирортаси ҳам дунё ахли ёки «аҳли сурат» сафидан «табиби чорасоз», «рафики дилнавоз», «каниси жонгудоз» ва «шахи банданавоз» топилади ёки топилса эди, деб умид қилмаган. Аксинча, бу каби умидворликларни илдиз-илдизидан куритишга уринишган. Навоийда ҳам шундай.

«МАСЖИДҚА НЕЧА АҲЛИ РИЁДЕК ЕТАЙИН...»

* * *

*Масжидқа неча аҳли риёдек етайнин,
Ё ринд кеби азимати дайр этайнин.
Мақсуд топилса яхши, йўқса нетайнин,
Бошимни олиб қай сари эмди кетайнин.*

Маълумки, масжид мўмин-мусулмон кишиларнинг муқаддас ва муборак саждагоҳидир. Масжидга бориб нағоз ўқиши қалб ва руҳониятда фавқулодда холислик ҳамда покизаликни талаб қиласиди. Лекин масжидга катнашнинг ўзи дил ва ният тозалигига кафолат бўла оладими? Йўқ, албатта. Навоийга кўра, риё энг хавфли иллат. Шу боисдан улуғ шоир рубоийни риё ва риёкорлик ҳакиқатини билишга бағишлигар. Бундоқ қаралганда, шеърда аҳли риё тўғридан-тўғри қораланаётгани йўқ: «**Масжидқа неча аҳли риёдек етайнин**». Бу – ботиндаги ҳийла ва риёни сезиб-сезмай, қачонгача масжидга бориб келайин, дегани бўлади. Одатда, ҳолат зиддияти ҳам кишини йўл излашга ундейди.

Иккинчи бир ният шундан туғилган: «Ё ринд кеби азимати дайр этайин». Ринд – дунёни севадиган, ҳаёт завқ-шавқига күнгил боғлаган киши. Қалбаги «бўйшлиқ»ни у май ва шароб билан тўлдиришни истайди. Дайр – калисо, бутхона демак. Бу сўз мажозан «майхона» ўрнида кўлланилган. Аммо зинҳор-базинҳор риндни арокхўр, дайрни ароқхона деб ўйламаслик керак. Чунки Навоий бундай нарсани хаёлга ҳам келтирган эмас. Дайрдан мурод – ҳақ ошикларининг кўнгли. Риндлар қониб-қониб ичадиган «май» эса илоҳий ишқ. Рубоий қаҳрамони бир жамоадан ажралиб, иккинчи тоифа – маъно ахли сафига қўшилмоқчи. Шу тарзда асл мақсадга Эришилса-ку, яхши. Эришилмаса-чи? Унда нима бўлади? Бу саволларга очик-ойдин жавоб беришнинг иложи йўқлиги сўнгти мисраларни ўқиганда равшанлашади:

*Мақсад топилса яхши, йўқса нетайин,
Бошимни олиб қай сари эмди кетайин.*

Инсон қисматига дахлдор шундоқ чигаллик ва мушкулотлар борки, на дин, на тариқат, на илм-фан уларни тўла-тўқис ҳал этиб беролмайди. Айникса, фикр одами ўзини ўзи чуқур англашга киришганда, иккиланиш, изтироб, ўз шахсидан қаноатланмасликдан бўлак бир қаноат тополмайди. «Бошимни олиб қай сари... кетайин», деган мазмундаги бир туйғу унинг қалбида ҳамиша қалқиб туради. Фикр тургунлиги ва маҳдудлигидан кутулишга уринишнинг асосий чораси ҳам мана шу.

«РИЁЙ КАЪБАДИН ДАЙРИ ФАНОГА...»

* * *

*Риёй Каъбадин дайри фанога
Кириб, гар бутқа зоҳир қилдим имон.
Мени ёзгурма, эй шайхи риёй,
Мен гар кофир эдим, бўлдим мусулмон.*

Алишер Навоий «Бадоэъ ул-васат» девонига киритилган бу қитъани қарилек чоғларида ёзган. Амалга ошириладиган ишда маълум бир мақсад бўлганидек, шеър ёзишда ҳам мақсад бўлади. Мақсад қанча аниқ, қанча теран шаклланса, шеърнинг таъсир куввати ўшанча баланд ва фойдали бўлади. Бу қитъани ёзишдан кўзланган ният – риёни қоралаш, риё аҳлига муносабат билдириш.

Риё – иккюзламачилик, ёлғонни рост кўрсатишга уриниш, носамимийлик, у ёки бу моддий манфаат учун маккорлик қилиш. Риё барча яхши ва гўзал фазилатларнинг кушандасидир. Риё жой олган қалбда албатта ҳasad ва хусумат бўлади. Риё ҳар қандай одамни мунофиликка ён беришга, тўғриликдан йироқлашиб, алдов ва мунофилик йўлига киришга мажбур этади. Оллоҳнинг Расули риёни «яширин ширк» деб таърифлаган эканлар. Зеро, риё ва дин, риё ва имон бир-бирига мутлақо зид тушунчалардир. Сўзи, амали ва ҳолига риё аралашган кимсаларнинг тили дилига, зоҳири ботинига мувофиқ келмайди. Шунинг учун маломатийлар ибодатни, зухд ва тақвони ёки бошқа ҳолларни кўз-кўз килмасдан риёни билиш ва риёга қарши курашишга даъват этганлар. Уларга кўра, инсон риёнинг ҳар қандай турини томиридан қуритиб, ихлос соҳиби мақомига кўтарилимагунча ҳаётда ҳеч нарсага эриша олмайди. Эришганда ҳам маҳдудлик ва зоҳирпастликдан нарига ўтмайди.

Илк дафъа сўфий лақаби билан танилган Абу Ҳошим Сўфийнинг нуқтai назари бўйича, ихлосга эришишдан кўра риёдан кутулиш кўп мушкул. У риёни шу қадар чуқур тадқиқ қилганки, тасаввуф ахли орасида: «Абу Ҳошим бўлмаса эди, риёнинг яширин сирлари очилмасди», деган эътироф кенг тарқалган.

Дарҳақиқат, сўфийлар ҳам, маломатийлар ҳам риё ҳакида баҳс-мунозара юритганда Куръони Каримнинг кўрсатмаларга асосланганлар. «Бакара» сурасининг 264-оятида шундай марҳамат қилинган: «Эй мўминлар, молини одамларга кўрсатиш учун берадиган, Оллоҳга ва охират кунига ишонмайдиган кимсага ўхшаб, бер-

ган садақаларингизни миннат ва озор билан йўқка чиқарманг! Зеро, унинг (риёкорнинг) мисоли худди бир устини чанг-тупроқ қоплаб олган силлиқ тошга ўхшайдики, унга шаррос қуйган ёмғир текканда қаттиқ-силлиқ тошлигича қолдирган. (Ундан риёкор) мунофиқлар яхши амаллар қилдик, деб ҳисоблайдилар, аммо қиёмат кунида топган ва сарфлаган дунёларидан ҳеч нарсага эга бўлмайдилар. Оллоҳ коғирларни хидоят қилмайди».

Бу ояти каримада риёкорнинг «устини чанг-тупроқ қоплаб олган силлиқ тошга» қиёсланиши бежиз эмас. Чунки силликлик ва тилёғламалик риёнинг биринчи шаклидир. Бундан ташқари, риёда хилм ўрнини қаттиқлик эгаллайди. Аҳмад Яссавий: «Кўнгли қаттиқ ҳалойиқдин қочдим мано», деганда куфр ва риё ахлини назарда тутган.

Навоий қитъасининг «Риёй Каъбадин...» деб бошлини дастлаб бир қадар ғалати эши билади. Чунки Каъба муқаддас даргоҳ. Қуръони Каримда айтилганидек, «Албатта одамлар ибодат қилишлари учун қурилган биринчи уй Маккадаги Муборак ва бутун оламлар учун хидоят (маёғи) бўлган Каъбадурки, унда мақоми Иброҳим (яъни, Каъбани қуришда Иброҳим алайҳиссалом оёқлари остида бўлган харсанг тош, у тошдан ҳанузгача Иброҳим пайғамбарнинг оёқ излари кетмаган) ва унга кирган одам ҳар қандай хавф-хатардан омон бўлиши (каби) очиқ оят-аломатлар бордир...» (Ол-и Имрон сураси, 96–97-оятлар).

Риё ва риёкорлик сидқ ва ихлосни очиқ инкор этмайди. Аксинча, энг муқаддас туйғу ва тушунчалар номи илиш юритади. Чин мусулмонга нисбатан риё ахлининг Каъба зиёратига интилиши балки устунроқ бўлиши ҳам мумкин. Бироқ бундан ҳеч фойда чиқмайди. Навоий худди шу ҳолатни инобатта олиб, шундай тоифадаги кимсаларга қарата «Риёй Каъбадин» кочиб «дайри фаноға» кириб «бут»га сиғинганлигини сўзлади. Хўш, буни қандай қабул этиш керак: бутпараматлик маъносидами? Йўқ, албатта.

Дайр сўзи бир неча маънони билдиради. Булар: бутхона, майхона, зовия, инсонлик олами; ориф ва авлиёлар тўпланадиган жой. «Дайри фано» – ўзликдан кечганлар олами. Унда «бут»дан мурод нима? Бут сўзининг луғавий маъноси – санам. Бу сўз севгили, маъшуқ, матлуб мазмунидаги ҳам қўлланилиб, футувват аҳли «фато» (йигит)ни бутчирок, ишқ жамоаси ошиқни бутпараст ўлароқ қабул этганлар. Тасаввуфда эса бут, бу – ваҳдат, илми илоҳийга ортиқ даражада иштиёқ сезган орифнинг кўнгли демак. Шундай қилиб, Навоий риёдан дин ва иймонни ажратада олмаганларга комил орифнинг маърифатини қарши қўймокда. Шоирнинг ишонч-эътирофига кўра, агар инсон орифлик йўлини танласа, орифи комилнинг кўнгил нуридан файз олса, гарчи кофир эса-да, у мусулмон бўлиши шубҳасизdir. Бундай ҳолатда ҳатто риёкор шайхнинг ёзғиришидан ҳам ҳеч қандай зиён етмайди:

*Мени ёзгурма, эй шайхи риёий,
Мен гар кофир эдим, бўлдим мусулмон.*

Риё аралашган амалда холислик бўлмайди. Риё дунё ишларини чигаллаштиради, одамларни бир-бирига ёлғон сўзлашга, бир-бирини алдашга илҳомлантиради. Шунинг учун ҳам риёning шакл-шамойили ва сирларини билиш, энг хавфли душман сифатида ҳар ким унга қарши курашмоғи керак. Маломатийлар ўзининг қилган ишларига эътиборни тортган кимсани ғофил, қилган ишларидан қаноатланган ёки қувонганни риёкор, деб баҳолашган. Шу боис Боязид Бистомий: «Инсонлар ичida Оллоҳ ила орасида энг қалин парда тортилган кимсалар учdir: илми туфайли олим, ибодати боис обид, зухди туфайли зоҳид даъвосида бўлгандар», – дейди.

«ЧУ РАЗЛ ҲАВСАЛАСИЗДУР...»

* * *

*Чу разл ҳавсаласиздур, не тонг, агар ногаҳ,
Етишса мукнат анга, аржуманд тутқай ўзин.
Чу сукр боиси нисён эрур, ажаб эрмас
Ки, жоҳ ани масть айлагай, унутгай ўзин.*

Инсон хулқ-авторини чукур билиш унинг ҳолини ва ундағи ўзгаришларни яхши англаш билан бевосита боғлиқдир. Алишер Навоий кітба жанридаги шеърларида ахлоқ-одоб ва таълим-тарбия масалаларига дикқатни жалб этса-да, аслида уларнинг аксариятида ҳолнинг сирлари, ижобий ёки салбий ҳолларнинг ақл ва ахлоққа күрсатған таъсирлари ҳам тадқиқ этилади. Разл – паст, тубан, ярамас табиатли кимса дегани. Разолатта ўч, разиллик йўлидан юрган одамда ҳеч вақт очиқ ва мардона бир ҳаракат бўлмайди. У ниятини яшириш, пайт пойлаб кун ўтказишга маҳкум. Ана шу сабабларга кўра ҳам Навоий разлни ҳавсаласиз дея таърифлайди. Лекин бу алдамчи ҳавсаласизликдир. Тасаввур килинг, бир пасткаш баландроқ бир амал ёки мартабага эришди. Нима бўлади? Унда биринчи кўзга ташланадиган кайфият иззатталаблик бўлади. Яъни, Навоий айтмоқчи ўзни «аржуманд» тутади.

Одамлар орасида «Амал ҳар қандай кишини ўзgartиради», деган қараш бор. Аслида эса бу саёзлик, ожизлик, ҳавойилик, хусусан, разилликнинг юзага қалқишидирки, бунда амални айлаш ўзини унча оқламайди.

ФИСҚ – КУФРИ НИҲОНИЙ ДЕМАК

* * *

*Фосиқ мену кофири ниҳони,
Каъба сафари эрур манга ҳайф.
Ўзни буки яхши кўргузурмен,
Биллаҳки, менга калисо ҳайф.*

Алишер Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидан ўрин олган қитъа жанрига мансуб бу тўртлигига шундай сарлавҳа кўйилган: «Ўзининг куфри ниҳонийсин ошкоро ва фисқи пинҳонийсин пайдо қилғани». Демак, бу шеър яширинни ошкор қилиш, ошкор қилинганни эса эътироф этиш эҳтиёжидан туғилган. Гап шундаки, бундай ошкораликка юз буриш ва фавқулодда мардоналик билан ўзининг сийратига назар ташлаш ёки ўзининг устидан ўзи хукм чиқариш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Шунинг учун шеърнинг илк сатридаги «Фосиқ мену кофири ниҳони», деган сўзлар билан танишган ўкувчидаги бир қадар ғолати ҳолат пайдо бўлиши мумкин. Чунки инсон табиатида ўзининг айб ва камчиликларига иқрор бўлишдан кўра, уларни яшириш, қандай қилиб бўлса ҳам ҳаспўшлаш истаги доимо устунлик килади. Шеърнинг умумий мантиғи ана шу истакни тубдан инкор этади. Чунончи, унда энг аввало фисқ қораланганди. Фисқу фужурга кўнгилдан ўрин берган кимсаларга фосиқ дейилади.

Навоийнинг эътирофи бўйича, фисқ ҳам куфр, фосиқ эса уни ниҳон саклагувчи кимса. Бундай ҳолатда ҳатто «Қаъба сафари»дан ҳам фойда етмайди. Шарқда маломатийлик деб ном олган маслак вакиллари қандай фазилатларга соҳиб бўлиши ҳакида эмас, асосан қайси қусур ва ноқисликлардан халос бўлиш хусусида баҳс юритишган. Бироқ бу масала инсон тақдирига жуда теран қараш, яхши фазилатларнинг равнаки бевосита ёмон ахлоқни танишга боғлиқ, деган эҳтиёж билан амалга оширилган. Шу маънода Навоий қитъасидаги лирик қаҳрамон бир маломатий қиёфасида қўзга ташланади ва фосиқлик илдизини «ўзни яхши кўргазмоқ», яъни худпрастликда, дея таъкидлайди:

*Ўзни буки яхши кўргузурмен,
Биллаҳки, менга калисо ҳайф.*

Сиртдан қаралганда, ўзни яхши кўрсатиш оддий ҳаракат ёхуд табиий интилишга ўхшаб туюлиши мумкин. Лекин у кўпинча ва кўп вазиятларда ужб ва риёдан юзага келади. Риё жой топган кўнгил борки, ҳеч истисносиз барчаси диний туйғу ва соғлом эътиқоддан йироқлашади. Акс ҳолда Навоий ҳазратлари: «**Биллаҳки, менга калисо ҳайф**», деб ёзмасди.

Диний ҳаёт талаблари осонлик билан амалга ошириладиган талаблар эмас. Диний ҳиссиёт камоли учун кўп ранж чекиш лозим. Ҳақиқий диндор ўзлигини таний олган, раҳмоний хислатлар ва нафсоний хусусиятларни бехато фарқлайдиган ва тоат-ибодатидан ортиқча мамнуниятга берилмайдиган кишидир. Инсон фарзанди сўз, амал ва ҳолда риёдан кутулганида олам аллақачон гулистонга айланган бўларди. Бироқ ҳеч қачон бунақа бўлмаган, бўлиши ҳам душвор. Негаки, уни доимий равиша ғафлат ва ҳавоу ҳавас таъқиб этади, яъни у маънодан кўра даъвога таслим. Навоийнинг қитъаси ана шулар ҳақида жиддий фикр юритишига чорлайди. Бундай мушоҳада бугун ҳар қачонгидан кўра зарур ва ниҳоятда аҳамиятлидир.

«ВАЖҲИ МАОШ УЧУН...»

* * *

*Важҳи маош учун кишиким деса, фикр этай,
Қисмат ризосидан анга бегоналиқ керак.*

*Кунжи қаноат арчи эрур салтанат ва лек,
Элдин тамаъни узгали мардоналиқ керак.*

*Ким ишқ асир иўлсаки, мумкин эмас висол,
Дарду балога ҳамдаму ҳамхоналиқ керак.*

*Лаззоти нафс тарки самари оғият берур,
Лек, ул шажарни эккали фарzonалиқ керак.*

*Тажрид нуридин киши күз ёрутай деса,
Ахбоб ҳажри шамъига парвоналиқ керак.*

*Гар анжуманни деса, муриду мутың этай,
Күп нұктаву фасонада афсоналиқ керак.*

*Ботин ҳаримида тиласа маңзани ҳұзур,
Зоҳир уйи асосига вайроналиқ керак.*

*Зоҳир юзидин ар тиласа тоғжу иззу жоҳ,
Дарду бало мұхитига дурдоналиқ керак.*

*Десанг, халос үлай, борисидин Навоийдек,
Бехудлуғу май ичмагу девоналиқ керак.*

Бу қитъа Мир Алишер Навоийнинг фалсафий-ирфоний мазмундаги шеърларидан бири. Дастрабки байтдаги маъно мана бундай: «Қайси инсон «важхи маош» – ҳаёт, тирикчилик ташвишлари түғрисида фикр юритай деса, у қисмат ҳукмидин йироклашиши керак». Бу сүзлари билан шоир: «Эй одам, тақдир сир-асоридан огоҳ бўлишга урин, фикрсизлик чоҳига кулама!» демокчи бўлган.

Шарқ мутафаккирлари эътирофига кўра, қаноат – тенгсиз бир маънавий бойлик. Қаноатли киши ҳеч кимга мухтожлик сезмайди. Шунинг учун бундай шахсларни манфаат ёки тама тузогига тушириш мумкин эмас. Зоро, улар инсоний қадр-кимматни ҳар нарсадан устун кўядилар. Қаноатли бўлиш аввало, руҳан ва маънан озодликка эришишдир. Руҳ эркинлиги эса шундай дахлсиз мавжудликки, унда ғурур шикастланмайди, майда ва ўткинчи ташвишлар кўнгилга малол ҳамда озурдалиқ етказа олмайди. Навоий худди шундай қарашларни янада бойитиб, қаноат хазинаси-

ни бир салтанат сифатида таърифлайди. Лекин унга эгалик қилишнинг муҳим бир шарти – элдан тама этмаслик, элни алдамаслик. Бунда фақат қаноатнинг ўзигагина суюнмоқ киғоя эмас. Шоир таъкидлаганидек: «Элдин тамаъни узгали мардоналиқ керак».

Ишққа асирлик дардга мубталоликдир. Муҳаммад Фузулий сўзига кўра, «азал котиблари» ошиқлар баҳтини қора ёзган. Алишер Навоий гўё шу баҳти кораликнинг туб сабабини очиб берган. Яъни, ишқ дардига мубтало кўнгил висолга интилади. Аммо ошиқ учун висолга етиш мумкин эмас. Ошиқлик аввал-охир «дарду балога ҳамдаму ҳамхоналиқ»ни талаб этади. Бу нима дегани? Ҳайвоний ҳирсу ҳаваслардан покланиш демакдир. Шунинг учун қитъанинг навбатдаги байтида нафсоний лаззатлардан қутулиш зарурлиги хусусида сўз боради:

*Лаззати нафс тарки самари оғият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналиқ керак.*

Демак, нафсоний лаззатларни тарк қилмоқ самараси – ботиний осудалик ва равшанлик. Бироқ бу осудалик дарахтини кўкартириб, вояга етказмоқ учун оқиллик ва заковат лозим. Оқиллик билан фидойилик орасидаги масофа у қадар фарқ қилмайди. «Дунёда жамики нарса инсонга қурбон, фақат инсон ўз-ўзига қурбон», – деган экан Шамсиддин Табризий. Ўзини таниган инсон мана шу қурбонликдан қутулиб, бу дунёга нега келиб-кетишини тўғри ҳал қиласди. Ва ўзининг ёлғизлиги билан юзлашган инсон охир-оқибатда уни юракка яширмоқни истайди. Лекин ёлғизлик хисси қалб қаърига ҳар қанча чукур чўкмасин, дил ундан зарур даражадаги ёругликни топмайди. Тоқлик нурининг манбани Навоий шундай асослаган:

*Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,
Аҳбоб ҳажри шамъига парвоналиқ керак.*

Тасаввұфға бағишлоңған қадимий манбалардан бирида үқиймиз: «Тажриддан мақсад зохирій үларқ дунё борлықларини, ботинан эса ҳам дунёвий, ҳам ухровий зиддиятларни тарк этишdir. Бу гапнинг изохи шундай. Ҳақиқий мужаррад дунёдан юз бургани боис бир қарама-қаршиликка йўлиқмайди. Фақат Оллоҳга яқинлик фикри билан яшайди...» Буни эса ҳаммадан талаб қилиб бўлмайди. Шу боис, ахли дунё билан орада узилиш, ё йироқлашиш муқаррардир. Бундай ҳолатда ҳижрон шамига ўзни парвона, дея тасаввур айлаш зарур. Ёлғизлик нуридан нажот истаган киши учун ҳижрон ҳақиқатда хароратли ва изтироб уйғотувчидир. Бунинг иккинчи жиҳати ҳам бор:

*Гар анжуманни деса муриду мутисъ этай,
Кўп нуктаву фасонада афсоналиқ керак.*

Мазмуни: ҳалқни ўзига ром этишни истаган киши кўп маъно, ҳақиқатларни билиши, саргузаштларда достон бўлмоғи керак. Шу «афсоналиқ»лардан бири – «ботин ҳарими» дил кошонасини маънавий бойликлари билан тўлдириб, «Зохир уйи» ташқи истакларнинг асосларини вайрон этишdir:

*Ботин ҳаримида тиласа маҳзани ҳузур,
Зохир уйи асосига вайроналиқ керак.*

«Зохир уйи асоси» дейилганда инсондаги моддий ва жисмоний әхтиёжларга тегишли нарсаларни тушунмоқ керак. Бойлик, мансаб, молу дунёдан мағрурланиш – булар ўша «зохир уйи»нинг пойdevори ёки безакларидир. Агар «зохир юзидан» кимки тож, иззат ва мартаба тиласа, унга: «Дарду бало мұхитига дурдоалиғ керак».

Бироқ шуни эсдан чиқармаслик лозимки, ишқ туфайли «дарду балога ҳамхоналиқ» билан тож-у давлат, иззат-у шухрат ҳирсида «дарду бало мұхити»даги «дурдоалиқ»

ўртасида катта фарқ бор. қитъа охиридаги «бехудлуғ», «майхўрлик» ва «девоналиқ» қай мақсадда қўлланганини тўғри тушуниб олиш зарур, албатта. «Бехудлуғ»— ақл имтиёзларидан баланд руҳий қувватдир. Май – маърифат нури ва руҳоният бодаси. Бу майдан қониб, ўзини унугтан киши дунёга хушёр ва теран нигоҳ билан қаровчи донишманд зотдир.

«ЧУН МАНГА ЛУТФ ЭТТИ ШОХ...»

* * *

*Чун манга лутф этти шоҳ девонда муҳр,
Бу эди, элдин қуи муҳр урмогим.*

*Ким, эрур нафси саркаш манъига,
Барчадин бўлгай қуи ўлтурмогим.*

*Чун шикасти нафс ҳосил бўлмади,
Мундин ўлди муҳрни синдурмогим.*

Тарихчи Мирхонд «Равзат-ус-сафо» китобида Ҳазрат Алишер Навоийга муҳрдорлик мансаби берилгани ҳақида ёзади: «Хайру эҳсон, латофат ва кўнгил зарофати бобида амир Алишернинг тенги йўқлигидан жаҳонгир подшоҳнинг (Ҳусайн Бойқаро назарда тутилган – И. Ҳ.) хотири ҳамма вакт унга мойил бўлиб, улуғ вазирлик ва амирлик мартабасини унга инъом этди. Сўзнинг қискаси шулки, аввал ул ҳазрат улуғ муҳрни амир Алишернинг кўлига тутқазди ва ул амир бир неча вакт муҳрдорлик ла-возимида қойим туриб, хизматкорлик поясини юқори осмондан ҳам ўтказди».

Орадан анча вакт ўтгач, шоир бу мансабни топшириш мақсадини подшоҳга билдирганида илтимоси қабул қилинади. Лекин Ҳусайн Бойқаро Навоийни янада

юқоририк мартаба – девони олий амирга тайинламоқчи бўлади. Шоирнинг қаршилигига қарамасдан, бу иш амалга оширилади. Бойқаро «маълум соатда муҳр босиши» учун рухсат берганда, Навоий «нишоннинг шундай жойига муҳр босадики, ундан пастроққа муҳр босишга» жой қолмайди.

Ушбу қитъа ана шу воқеалар таъсирида ёзилган. Илк сатрдаги «чун манга лутф этти шоҳ...» деган сўз тарихий ҳакиқатга тўла мос фикр. Кейинги мисрадаги фикр ҳам тўғри: муҳр энг қуий жойга босилган. Мирхондинг сўзлари бунга гувоҳлик бериб турибди. Унинг эътирофича, «хосу авом»ни ҳайрон қолдирган бу воқеага Алишер Навоийнинг багоят камтарлиги, камсукумлиги, хуллас, нафси синиқлиги сабаб бўлган. Бироқ табиатидаги хоксорлик ва нафс шикастлигидан шоирнинг ўзи қаноатланганми? Барчадин ўзини қуий олиш, сиртдан қаралганда, фавқулодда иш эмас. Аммо ўша ҳолатда Мир Алишер Навоий учун бу жиддий синов эди. Мирхондинг гувоҳлигига кўра, ўшандан кейин Мир Алишер Навоий муҳр босган жой «муҳрга эга бўлган ҳар бир мансабдор орасида талаш» бўлган экан. Навоийдан ибрат олиш мумкин. Бироқ ҳеч бир ишда у билан мусобақа қилиш имкони бўлмаган. Шеърнинг охирги байтидаги гапга дикқат қилинг:

*Чун шикасти нафс ҳосил бўлмади
Мундин ўлди, муҳрни синдиrmогим.*

Албатта, муҳр синдирилмаган. «Шикасти нафс ҳосил» бўлмагач, барибир чора ахтариш керак-ку! Чора топилган. Шунинг учун ҳам улуғ шоир муҳрни хаёлан синдириб ташлаган. Атоқли олим Алибек Рустамов нафснинг ахлоқий жиҳати билан боғлиқ истилоҳий сўз ва бир неча ибора маъноларини изоҳлаб, «нафси мутмаинна»ни бундай шарҳлайди: «Нафси мутмаинна» иборасидаги «мутмаинна» сўзи ишонч

хосил қилган, хотиржам бўлган, деган маънодадир. «Нафси мутмаинна» соҳибларининг нафси батамом жиловланган бўлиб, улар нафс ғалаёнидан қутулган хотиржам кишилардир. Бошқача қилиб айтганда, булар нафс талабларини хаёлга ҳам келтирмайдиган азиз кимсалардир. Буларга энг юксак инсоний хислатлар хосдир». Алишер Навоий муҳр босмоқ маросимида ҳам энг юксак инсоний хислатлар соҳиби эканини намойиш қилган.

«ҚАНОАТ ГЎШАСИН ТУТҚИЛКИ...»

* * *

*Қаноат гўшасин тутқилки, чун анқо бу даъб этти,
Анга қушлар ичинда қурб қофида нишимандур.*

*Чу парвори товугнинг оғзи тинмас тўймадин гарчи,
Үлар охир, анга аввал катак зинدونи маскандур.*

Ҳазрат Навоий «Махбубул қулуб»да: «Қаноат бир қўрғонки, унга кирсанг, нафс ғалвасидан қутуласан», – дейди. Қитъада эса «Қаноат гўшаси»га рағбат уйғотилган бўлсада, аммо бу гўшага чорлашдан ҳам мурод нафс ғалвасидан қутулиб, дўст-душманга муҳтоҷликдан озод, хоксор яшашга ташвиқ этишдир. Ривоятларга кўра, Анқо – номи бор-у ўзи йўқ афсонавий қуш. У гўё қушларнинг шоҳи бўлиб, Қоф тоғида яшармиш. Қитъада акс эттирилган мантиққа биноан, Анқонинг Кўхи Қофда муқим туриши гўёки қаноат гўшасига содиклик белгисидир. Айни шу хислати туфайли унинг қисматида барча қушлар билан яқинлик битилган. Унинг уяси ҳам «қурб қофи» – яқинлик тоғида. Бу Анқонинг қушлар шоҳи эканига ишора. Мир Алишер Навоий кўз ўнгидаги қаноатли киши – Анқосифат. Анқо эса қаноатли одам тимсолида гавдаланган.

*Чу парвори товугнинг оғзи тинмас тўймадин гарчи,
Ўлар охир, анга аввал катак зиндан маскандур.*

Ҳазрат Навоийнинг мана шу сўзлари бўлмаганида, эҳтимол, қаноатли одамлар билан тамагир кимсалар ўртасида бу қадар фарқ мавжудлигини аниқ тасаввур қилолмаган бўлармидик. Дарҳақиқат, товукни қанча парвариш қилинса, унинг оғзи ўшанча тинмайди. Аммо у шўрликни тамиа ҳирси шу даражада мағлуб қиласиди, ҳурлигини бутунлай унтулади. У қамалган катак ҳурлик маскани эмас, балки зиндан. Тамиа ҳиссининг ўзи ҳам бир зиндандир. Бу тасвиридан сўнг ўкувчи тамагир зотларни катақдаги товуқ қиёфасида кўргандай бўлади.

«БОРДИЛАР, ЁМГУР ДУОСИН ҚИЛҒАЛИ АХЛИ РИЁ...»

* * *

*Бордилар ёмгур дуосин қилгали аҳли риё,
Мен ниёз аҳли эдим, даъви камитин сўрмадим.*

*Ёмгур иккидур: бири маъҳуду ул бир кўз ёшим,
Кўз ёшим йўқ эрди, то ул ойга кўз олдурмадим.*

*Тенгри ёмгур бермадиким, сўзсиз эрди талаб,
Манга кулгу келди, ашким ёмгурин ёгдирмадим.*

Ўзбек халки қадимдан дехқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келган. Чорвадор учун ҳам, дехқон учун ҳам сув бир хилда зарур бўлган. Табиат эса ҳар йили ҳам дехқон ва чорвадорга сувни етарли даражада инъом этавермаган. Тез-тез курсоқчилик юз бериб турган. Лекин илгари курсоқчиликка қарши курашмок учун бугунгидек имкониятлар бўлмаган. Улар кўқдан нажот исташган. «Ёмғир ёғдир,

султоним», – дея тангрига илтижолар қилишган. Ўтмиш замонларда ўзбек халқида ҳам ёмғир чақириш маросимларининг ўзига хос кўриниш, усул ва воситалари бўлган. Масалан, туркий халқлар яшайдиган ўлкаларда яда тошидан фойдаланиб ёмғир чақириш одати кенг тарқалган. Буюк тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий бу тұғрида: «Ат – ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун маҳсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш одатидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалган. Мен буни яғмолар шахрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнгинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнгинни сўндириди», – деб келтиради. Мир Алишер Навоийнинг фардларидан бирида бундай дейилган:

*Қотиқ кўнглунгдин оқти ҳақ ёши,
Ки, ёвгур боисидур ёда тоши.*

Байтдаги «ёда тош» – поэтик образ. Унинг маъно ва мундарижасини англаш учун Маҳмуд Кошғарий шарҳлаган яда тош воситасида ёмғир талаб қилиш одати ҳисобга олиниши шарт. Ёмғир чақириш одатлари асосида маросим фольклори ҳам вужудга келган. Ана шундай намуналардан бири – «Суст хотин» деб аталган маросим қўшиғидир. «Суст хотин»нинг пайдо бўлиши, уни ўтказищдан кўзда тутилган мақсад, ижро шакли ва боскичлари, унда айтиладиган қўшиқларнинг гоявий-бадиий хусусиятларини тадқиқ этган олим Баҳодир Саримсоқов бундай мисол келтиради:

*Ҳаволарни ёғдиргин, суст хотин,
Бугдоиларни бўлдиргин, суст хотин.
Осмондан томчи ташлаб, суст хотин,
Элу юртни тўйдиргин, суст хотин.*

Б. Саримсоқовнинг ёзишича, «Суст хотин» маросими Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақайларда асосан

куёш ботиши билан қуйидаги тартибда амалга оширилган: «Белгиланган куни кечки пайт 15 – 20 киши (асосан эркаклар) түпланиб, ярим яланғоч икки кишини эшакка бир-бирига қаратиб миндирилади ва иккови ўртасига икки тошбақаны оёғидан боғлаб, эшакнинг икки томонига осилтириб қўйилади. Эшакка минганлардан бирининг қўлига ярим қилиб сув солинган қовоқ тутқазиб қўядилар. Иккинчи киши эса бир-бирига боғланган икки қамиш найдани қовокқа солиб, қўли билан эшиб айлантираверади. Қамиш найдалар сув куйилган қовоқ ичидаги ғувиллаб овоз бериб айланади». Бу ҳалиги икки тошбақанинг қийналиб овоз чиқаришига таклид экан. Эшакка минганлар ортидан эргашувчилар қишлоқ хонадонларига бориб «Суст хотин» қўшиғини куйлашар, «кўй эгаси эса эшакка минган кишилар устидан сув сепар» ва маросим иштирокчилари талаб қилган, донми, нонми, улоқ ёки кўйми, хуллас, нима нарса бўлмасин, уларга ҳадя этар экан.

Мир Алишер Навоийнинг «Бордилар, ёмғур дуосин қилғали» деган сўзлари айнан юқоридаги ҳолат ва усулларда ёмғир чақириш билан машғул бўлган кимсаларга қаратилмаган. Лекин шоирнинг «ёмғур дуоси» бирла ёғин ёғдиришга бел боғлаганларни «ахли риё» деб билганлиги шубҳасиздир. Китъанинг иккинчи қаторида таъкидланишича, шоирнинг ўзи ҳам «ниёз ахли», яъни сигинувчи ва ёлворувчилар тоифасидан. Шунинг учун у ёмғир дуосини ўқувчиларнинг даъво сабабларини тафтиш қилиб ўтирумайди-ю, «ёмғур иккидур», дейди. Бири – «маъхуд», одатий, табиий ёмғир. Иккинчиси, «кўз ёши».

Кўз ёшим йўқ эрди, то ул ойга кўз олдурмадим.

Бу сатр иккинчи «ёмғир»нинг қандай воқе бўлишини шарҳлайди. «Ул ойга кўз олдирмоқ» – кўнгилнинг дардга чўмиши. Бу – сўзонлик. Мана шу ёниш бўлмаса, курук дуогўйлик ва ёлворишдан фойда йўқ. Олов-оташсиз талабдан ҳеч нарса содир бўлмайди. Жумладан, ёмғир ҳам:

*Тенгри ёмғир бермадиким, сұзсиз эрди талаб,
Манга кулгу келди, ашким ёмғуриң ёғдурмадим.*

«Сұзсиз эрди талаб»даги «сұзсиз» – ҳароратсиз, совук мазмунига эга. Күр-қўроналик ва юзакилик албатта, кишида кулгу қўзғайди. Бунда ҳатто шоир эътироф этмоқчи, ашк ёмғири ҳам тўкилмайди.

«ТАВОЗЕЙ ЯХШИ, АММО...»

* * *

*Тавозеъ яхши, аммо яхшироқдур
Агар, даъб этса они аҳли давлат.*

*Эрур ҳам афв хўб-у хўброқ ул,
Ки зоҳир бўлгой эл топқонда қудрат.*

*Ато ҳам турфа ишдур, турфароқ бил,
Агар, йўқдур онинг ёнида миннат.*

*Ҳаким инсонни комил дебтур, они
Ки зотида бўлгай бу неча хислат.*

Ривоят этилишича, бир ов пайтида Хусрав Парвезнинг тожидаги битта гавҳар йўқолибди. Лекин ов вақти буни ҳеч ким пайқамабди. Шоҳ шаҳарга қайтгачгина сезибди-ю, ғала-ғовур бошланибди. Чунки ўша гавҳар шунчалик қимматбаҳо эканки, унинг нархи бутун мамлакатнинг бир йиллик хирожига teng экан. Шунинг учун уни топиб келтирган кишига катта мукофот ваъда қилинибди. Бир гурух ҳалойик гавҳар ахтаришга дашту биёбонга чиқибди. Иттифоко, улар икки одамга дуч келишибди. Бири – гофил, иккинчиси – огоҳ киши экан. Бири Мудбир, иккинчиси Муқбил экан. Улар шу биёбондан ўтиб шаҳар томон бо-

раётган эди. Гавҳар излаётганлар олдидан Мудбир саломалик қилмай гердайганча ўтиб кетади. Муқбил одоб билан бош эгиб салом беради. Шу пайтда оёғи тагидаги гавҳарни кўриб, гавҳар изловчиларга олиб узатади. Ваъда этилган мукофот Муқбилга берилиб, шоҳнинг назарига тушади. Мудбир нимага эришади? У шаҳар ҳаммомига гўлаҳ бўлади. Бу ривоят тавозеънинг хосияти ва шарофати хусусида. Ҳазрат Навоий «Тавозеъ – кишига халқ муҳаббатини жалб қиласди», тавозели одамларга «ҳамма таъзим қиласди ва ҳурмат билдиради», деган фикрини ана шу ривоят орқали тасдиклайди. Тавозе нима? Бу саволга ҳам ривоятда жавоб бор. Тавозеъ инсоний хислатларнинг қимматбаҳо гавҳари, хулқ ва одоб безаги. У хоксорлик инжуси. Мақсад гавҳарлари тавозеъли кишилар оёғи остидадур. Шунинг учун Мир Алишер Навоий қитъада тавозеънинг яхшилигини маълум қилиш билан кифояланмасдан, уни одатга айлантироқка унданаган. Лекин бу кўпроқ «ахли давлат»га карата айтилган. Чунки уларнинг аксариятида тавозеъ етишмайди. Афв этиш – кечириш. Кечиримли бўлмоқ – кудрат касб этмоқ. Ҳазрат Навоий одамийлик кудрати туфайли амалга ошириладиган афвни юксак баҳолайди:

*Эрур ҳам афв ҳўбу ҳўброқ ул,
Ки зоҳир бўлгой эл топқонда қудрат.*

Ато сўзининг иккинчи маъноси мурувват қилмоқ, инъом-эҳсон бермоқ. Лекин мурувват ва ҳиммат ёнида миннат сезилса, бу мурувватизлиқдан ҳам ёмондир. Шунинг учун Мир Алишер Навоий:

*Ато ҳам турфа ишдур, турфароқ бил,
Агар йўқтур онинг ёнида миннат, –*

деб насиҳат қилганлар.

Қайд этилган «бу неча хислат» одамийлик учун зарур фазилатлардир. Кимнинг зоти шу фазилатлардан марҳум эмас экан, файласуф ҳукмича ўша одам инсони комилдур:

*Ҳаким инсонни комил дебтур они,
Ки зотида бўлгай бу неча хислат.*

«ҒАЗАЛДА УЧ КИШИ...»

* * *

*Ғазалда уч киши тавридурул ул навъ
Ким андин яхши йўқ назм эҳтимоли.*

*Бири муъжиз баёнлиқ соҳири ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.*

*Бири Исо нафаслик, ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи.*

*Бири Қудси асирлик Орифи Жом,
Ки, жоми Жамдуурур сингон сафоли.*

*Навоий назмига боқсанг эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.*

*Ҳамоно кўзгуදурким, акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашинг жамоли.*

Мазкур қитъани ҳазрат Навоий газалчиликдаги устодлари таърифига бағишилаган. Биринчи байтдаги фикр умумий. Унда газалда уч кишининг услугуб ва равиши яхши экани, улардан ўтказиб шеър яратиш мушкул ишлиги таъкидланган. Кейинги икки қатор шу уч ғазал устасининг бири ҳақида:

*Бири мульжиз баёнлик соҳири ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.*

Бу «соҳири ҳинд» – Хусрав Дехлавий. Шу бир байтда Дехлавий истеъоди билан боғлиқ муҳим фазилатлар тилга олинган. Биринчидан, у шеърда ифода сикиғлиги, яъни «мульжиз баёнлик»ка эришган. Шу маҳорати туфайли унинг ўзи соҳир, сўзлари сехрли. Иккинчидан, бу шоирнинг қалби ёлқинли. Рух ва ҳолатларида ҳам сўзонлик акс этадики, булар ишқ аҳлиниң бағрини ўртайди. Навбатдаги сатрларни ўқиймиз:

*Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи.*

Ривоятларга биноан, Исо нафаси билан ўликни ҳам тирилтира биладиган пайгамбар бўлган. Мир Алишер Навоий Исога ўхшатаётган «ринди Шероз» – нафаси ўткир буюк форс шоири Ҳожа Ҳофиз Шерозийдир. У фано майхонасининг ринди. Риндлиги учун ҳам кўнгли фоний дунёning ўткинчи ғам-ташвишларидан фориғ. Ҳофизнинг ғазаллари мурда кўнгилларни ҳам тирилтирувчи оҳанглари, ҳақиқат майи мадҳ этилган маънолари билан ўкувчи қалбини ларзага солади.

*Бири қудси асирилик Орифи Жом,
Ки, жоми Жамдуурур сингон сафоли.*

Бу байт Абдураҳмон Жомий мадҳига бағишиланган. Бунда Жомий поклик (кудси асирилик) тимсоли қилиб кўрсатилган. Иккинчидан, у Жом шаҳридан чиққан ориф, ҳақ илмининг алломаси. Шунинг учун унинг оддийгина сафол идиши (хатто синган сафоли) шоҳ Жамшиднинг машхур Жоми билан тенгдир. Бу образли фикр бевосита Жомийнинг ижодига ҳам тегишлидирки, унинг «сингон сафоли»дан завқ ва маъ-

рифат симирган кишиларнинг орифга айланмаслиги мумкин эмас.

*Навоий назмига боқсанг, эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.*

Демак, Ҳазрат Навоий шеъриятига назар ташлаган киши «бу учнинг», яъни Ҳусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийнинг таъсирини билади. Бобомиз қитъа охирида ўз шеъриятини кўзгуга, устозларини эса шу маънавий кўзгуда жамоли акс этган уч «маҳваш»га нисбат берган:

*Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.*

Бу қитъа фақат устозларга ҳурмат-эҳтиром маъносидаги-на эмас, дўстликни улуғлаш жиҳатидан ҳам ибратли. Ахир, унда таърифлари битилган уч шоир ҳам форсий адабиётнинг йирик вакиллариридир.

«ТУҲФАЛАРКИМ ЮБОРДИ ҚАЙСАРИ РУМ...»

* * *

*Туҳфаларким юборди қайсари Рум,
Бурса жинси фаранг дебоси.*

*Турфа кўргилки зумраи Ислом,
Анга солди фаранг яғмоси.*

Замондошларидан бири Хитой файласуфи Лао Эрни «Қанотли арслон», деб таърифлаган экан. Чиндан ҳам унинг эркинлиги жасурлигидан, шиҷоати илми ва ҳурлигидан юқори бўлган. «Файласуфлар бир-бирини севиш учун туғилмайди, чунки бургут биргаликда парвоз қилмайди»,

деган фикр ҳам худди шу файласуфнинг феъл-авторига мувофиқ келади. Кунлардан бир кун йигинда у: «Мени ҳеч ким енголмайди», дебди. Шунда ғаним ва мухолифлар: «Нега енгилмас экан? Ким у? Жавоб берсин!» деб ғавғо бошлишибди. Ҳар қанча талаб қилишса ҳам Лао Эр бир оғиз индамабди. Аммо охири жавоб беришга мажбур бўлгач, ўртага чиқиб: «Мен, ахир, енгилганман...», дебди. Ана шунда аҳли ғаним гап нимадалигини фаҳмлаб, Буюк қудратга таслимлик ва илоҳий иродат куч-куввати тўғрисида бош котиришга мажбур бўлибди. Алишер Навоийнинг руҳида ҳам, дунёқарашида ҳам қадим хитой файласуфиникига бир ўхшашлик бордек. Чунончи, Навоийнинг кўпгина фикр ва қарашларида Ҳакқа содикликдан пайдо бўлган ғолиблик мавжуд.

«Наводир уш-шабоб» девонидан жой олган ушбу китъада ҳам тарихий башорат яширин, десак хато бўлмайди. Унда айтилишича, қайсари Рум, яъни Турк сultonи Ҳиротга, аникроғи, Султон Ҳусайн Бойқаро саройига Бурсада тўқилган нафис ва чиройли фаранг матоларини тухфа қилиб юборади. Ҳар хил мартаба тутган маҳаллий амалдорларни ҳадя этилган матолар қизиқтирган ва бу ҳодиса замирида мусулмонлар жамоасининг «фаранг яғмоси»га гирифткор бўлиши хаёлдан ўтказилган. Бу ҳақиқат тарихчи А. З. Валиди Тўғон томонидан шундай изоҳланган: «Оврупонинг саноат молларига қизиқиш Ўрта Осиёда ўн бешинчи асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Ҳатто Истанбулдан Ҳиротга олиб келинган бундай қимматбаҳо нарсаларнинг кўпи «фаранг шойилари» эди. Алишер Навоий Фотих Султон Махмуд томонидан Ҳиротга жўнатилган фаранг молларидан иборат ҳадя этилган матолар воситасида фарангларнинг ислом оламини яғмо этишга киришганини шоирона усулда ифода килгандир».

Миллат ўзлигини ич-ичидан емирувчи бундай ҳодисаларни туркий халқлар тарихда кўп марта бошдан ўтказган. Алишер Навоийнинг даҳо шоирлиги шундаки, Оврупога

мусулмон дунёсида очилган бу тобеълик «дарча»сини ўз вақтида анлаган ва эл-улусни огохлантирган. Кейинги асрларда рўй берган воқеалар Навоийнинг ҳақлигини тўлаттўкис тасдиқлаган бўлса-да, донишманд шоир ишорат ва огохликка чорловидан керакли хulosа чиқарилмаган. Оқибатда эса ғарбнинг кийим-кечак ва турли жихозларига ошуфталик олдинги замонлардагига нисбатан шиддат илия кучайса кучайганки, асло камаймаган. Балки бу давр ва тараққиёт талабидир. Лекин масаланинг Навоийни ташвишлантирган иккинчи жиҳати мавжудлигини унутмаслик зарур.

«ТИЛИНГНИ АСРАФИЛ...»

* * *

*Навоий, тилинг асрагил зинҳор,
Десангким, емай даҳр ишидин фусус.*

*Назар қилки, ўқ оғзи тилсиз учун,
Қилурлар тоҷварлар била дастбӯс.*

*Неча тоҷварлар кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.*

Қитъанинг биринчи икки қаторида дунё ишларидан афсусга ботмайин десанг, тилингга эҳтиёт бўл, уни асрагил, дейилган. Шоирнинг ўз-ўзига мурожаати ва ўзидан талаби шундай. Асл мақсад тилни асрашга чақириқдир. Лекин буни кимдир англайди, кимдир эса йўқ. Ҳазрат Навоий шуни иnobатга олиб, қитъаларида қўллаган тамсил санъати, яъни далил келтириш усулига суюнадилар.

*Назар қилким, ўқ оғзи тилсиз учун,
Қилур тоҷварлар била дастбӯс.*

Демак, бу – биринчи далил. Чунончи, назар сол, ўқ оғзи (ёй ўқи эътиборга олинаётир) тилсиз бўлгани учун тож эгалари шоҳлар билан кўл ўпишади. Ўқнинг тилсизлигини мисол қилиб ҳазрат Навоий одамларга қаратада: «Сиз ҳам буткул гунг бўлинг, шунда тождорлар ардоғи ва саховатига эришасиз», демоқчими? Йўқ, албатта. Байтдаги фикр мазмунини аниқ билиш ва тўғри хулоса чиқариш учун ўтмишда яратилган афсоналарга мурожаат қилиш лозим. Қадимги туркийлар тасаввурида ёй ва ўқ худо томонидан яратилган. Шунинг учун ёй хукмронлик, мустакилликни, ўқ эса тобеликни билдирган. Мабодо бир қабила иккинчи қабила бошлиғига ўқ юборса, у икки маънода қабул қилинган. Бири – ҳурмат, иккинчиси – қарамлик. Энғ қадимги Хитой манбаларида туркларда ҳар бир қабиланинг маҳсус ўқи бўлгани ёзилган эмиш. Мир Алишер Навоий ўқнинг «тожварлар била дастбўс» қилишини сўзлаганида ана шу маълумотларга асосланган. Энди иккинчи далил:

*Неча тожварлар кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.*

Хўрзанинг бемаҳалда қичқириши ҳанузгача хосиятсиз саналади. Нега? Бу ҳам афсонавий воқеа билан баглиқ. Ўтмиш замонларда Каюмарс деган подшоҳ адолати билан кўп жойларни обод этган эмиш. Каюмарснинг Пушанг отли ўғлини Дамованд тоғида девлар ўлдиришади. Бундан бир күш огоҳ бўлиб, қаттиқ нола қила бошлайди.

Шоҳ шу күш «йўлбошчилигига» ўғлининг жасадини топади. Каюмарснинг бошқа фарзандлари ҳам бўлади, улардан бирини юртга бошлиқ тайинлаб, ўзи девларни ўлдиришга отланади. Каюмарс йўлда кетаётib бир оқ хўрзни учратади. У йўл бошида туриб қичқирмокда, сал нарироқда бир товуқни илон ўраб олган. Хўрз қичқириш баробарида жонжахди билан илонга ташланар ҳам эди.

Бу холат Каюмарсга хуш келиб: «Агар хўроз ўз жуфтини кутқариш учун курашаётган экан, демак бу жониворнинг ҳам феъли инсонга ўхшаш», – дейди. У илон бошини янчиб, хўроз билан товуқни озод қилади. Уларни ўз ўғилларига бериб, асраб-авайлашни буюради. Шундан бошлаб элда товуқ саклаш расмга айланади. Чунки шу парранда бўлган хона-донларга девлар йўламас эмиш. Хўрознинг қичкириги эса яхшилик аломати. У ҳолда Навоий нега бемаҳал қичқирган хўрознинг боши кесилиши тўғрисида эслатаётир?

Бу ҳодиса ҳам Каюмарс тақдирни билан боғлиқ. Бир куни ўша ок хўроз кутилмаганда кечки пайтда қичкириб қолади. Одамлар унинг сирини билолмай ҳайратланишади. Сўнг маълум бўладики, Каюмарс ўлган экан. Шунинг учун хўроз кечки пайт қичкирдими, буни ёмонлик хабари, ундаи хўрозни дарҳол сўйиш лозим, деган фикр ақида шаклида асрлар мобайнида яшаб келган. Бунга ўхшаш одатлар дунёдаги бошқа халқларда ҳам учрайди. Кўраяпсизки, бизга оддий бўлиб туюлган хўрознинг қичкириш ҳодисаси орқали Навоий ноўрин гап ва мавридсиз алжирашлар инсон ўлимига сабаб бўлишидан огоҳлантирган.

«ГАР ҚУЁШ ВАСЛИН ТИЛАРСЕН...»

Шарқ мумтоз адабиёти намуналарида ёлғизлик ва ёлғизланиш хақида кўп гапирилган. Инсон ўз-ўзидан ёлғизланмайди. Одамлар ўртасидаги муомала-муносабатда узилиш, давр ва замон билан зиддият, тафаккурдаги тафовут кабилар бунга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун ёлғизликдан баҳс юритилганда, унинг ижтимоий, ахлоқий ва маънавий асосларини ҳам назардан четда қолдирмаслик керак.

Бундек қаралганда, танҳолик, яъни тоқлик одамлардан ўзни четга тортиш, жамоатдан қочиш, хилват ва узлатни ҳар нарсадан афзал кўриш, дегани бўлади. Шундай экан,

ёлғизлик ҳолатини тарғиб қилишдан күзланган натижаныма? Кимларнидир ёлғизликни севишга даъват этишми?

Тафаккур ва руҳониятда ўз даври, замони ва жамиятидан илгарилаган шахс борки, унинг ёлғизланиши ибратли бўлиб, ундан нималарнидир ўрганиш зиён қилмайди. Яна шундай бир токлик борки, уни халқдан Ҳаққа юксалиш ҳоли, вахдат орзуси ила мосиводан алоқани узиш, деса бўлади. Тасаввувуф истилоҳида бу тажрид ва тафрид, дейилган. Шу ўринда бир нарсани изоҳлаб ўтиш зарурга ўхшайди. Тасаввувуф тили – кўпчилик сўз, атама ва иборалар бошқа соҳалар – дин, фалсафа ва адабиётдан ўзлаштирилиб, хусусий маънолар сингдирилган бир тилдир. Бу тилнинг рамзий-мажозий таркиби ҳам ўзига хос. Тахлил ва талқинда сўз ё истилоҳнинг фақат луғавий маъносига таяниб фикр юритиш наинки англашилмовчилик, жиддий хато ва чалғишиларни ҳам юзага чиқариши мумкин.

Масалан, тасаввувуф таълимоти ва адабиётида кўп кўлланган вужуд калимасини олайлик. Луғатда қўлга киритиш, мавжудлик, ҳис этиш, ошиқлик, орзу қилиш сингари маъноларни билдирган бу араби сўз тасаввувда, аввало, Ҳақ учун қўлланилган, шунингдек, борлик, бор этиш, важдга келиш Ҳақ зотининг зоти билан бирлашуви маъносини ифодалаган. Демак, адабий матнда сўфийликка тегишли истилоҳ ё ибораларга дуч келингандан маҳсус луғат ва манбаларга муружаат этиш лозим. Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонидаги китъалардан бирида шундай дейилган:

*Эй Навоий, англаким хуш оламедур фардлиг,
Гар қуёш васлин тиларсен, фард бўл зарротдин.*

*Ул эмастур фардлигким, жуфтдин фард ўлгасен
Фард улдурким, мужсаррад бўлгай ҳар зотдин.*

«Навоий асарлари луғати»да фард (кўплиги афрод) калимаси якка, ёлғиз ва ажралган маъносида шарҳланган.

Агар шунга асосланилса, танҳолик яхши ва эркин оламки, сен «қуёш васли»ни орзу қилсанг, қолган барча мавжудликлардан алоқани узгил! Уйланмаслик тоқлик эмас, балки борлиқдан йироклашиш фардликдир, дейишга тұғри келади. Асл моҳиятни англаб етмаган киши эса шеърни ўқиб бўйдоқлик тушунчасини ҳам кашф этмоғи мумкин. Қитъани таҳлил қилганлардан бири ёзади: «... Навоий маслагидаги инсон учун «фардлиғ» – «хушолам» эди. Навоий эътиқоди чинакам танҳоликни тақозо этар эди. Шунинг учун у жуфти ҳалол билан биргаликдаги танҳоликни чинакам танҳолик, деб ҳисобламасди».

Ҳақиқатда ҳам мутафаккир шоир қитъани шу нуқтаи на-зарда ёзганми? «Чинакам танҳолик» деганда нимани тушу-ниш керак? Дарвоқе, фардлиғ ғояси Навоийнинг ғазаларида ҳам келган. Таҳлилдан чалғимаслик учун уларни ҳам эъти-бордан соқит этмаган мақбул. «Фавойид ул-кибар»даги 506-ғазални ўқиймиз:

*Тариқи ишқ аро гар ўзни фард қиласа бирор,
Ҳариф эмас, еру кўк неча гар эрурлар иков.*

*Кўнгилдан айла маволид майлини кам-кам,
Бўлурга фард мавониъдурлар ушибу учов.*

*Десанг, фалакка чиқай фоний аносирдин,
Нединки ружинггадир чормих бу тўртв...»*

Чунончи, кимда-ким ишқ тариқида тоқлик мақомига кўтарилса, еру кўкни у иккилик деб эмас, бирлик, деб анг-лайди. Ва кўнглини наботот, ҳайвонот ва жамодот майларидан узади. Чунки бу учлик танҳоликка тўсикдир. Ёлғизланишдан мақсад нима? Рухни фалакка юксалтириб, руҳоний ҳаёт завқини суриш. Бунда тўрт унсур – сув, ҳаво, олов ва туфроқлик сифатларидан ҳам фориғ бўлиш зарур. Покланиш – руҳоний. Ёлғизланиш – самовий. Шуни хаёлдан

кечиришнинг ўзи кўнгилни орзиктириб юборади ва фардлик сирларидан кўпроқ огоҳ бўлгинг келади.

*Мантиқи ишқ ичра ошиқни тасаввур айла навъ,
Фард бўлғонларни бу йўлда анга афрод бил.*

Навоийнинг кўрсатмаси бўйича, фардлик саодатини кўлга киритиганларни ишқ йўлида ошиқларга афрод, деб билиш керак. Афрод – фарднинг кўплиги. Лекин вакт токлари, ғайб эранлари дейилган бир тоифа бўлганки, улар ҳазрати Пайғамбар алайхиссаломга тобе бўлиб, фардоният тажалийсига мазҳар бўлишгани учун афрод номини қозонишган. Ишқ аҳлига раҳнамоликка лойиқ кўрилишларининг асосий сабаб ана шу. Кошонийнинг «Тасаввұф луғати»да ёзилишича, фардлиғ, яъни тафрид – Ҳақ мушоҳадаси ва ҳеч нарсанни у билан бирликда кўрмаслик, шу зайлда қулнинг Ҳақни токлиқда кўринишидирки, у тажридан кейин эришиладиган марҳала саналади.

Абу Наср Саррожнинг маълумотига кўра, фардоният соликнинг вуслатга эришгандан кейин эгалланадиган марта-баси. Маънавий-руҳий мартабада қалб башарий чиркинликлардан буткул покланиб, тавҳид мушоҳадаси билан машғул бўлади. Шунинг учун фардлик дахлсиз, идрок ва иродани қувватлантиргувчи, такрорланмас оламдир. «Тажрид орадан ағёрни қувса, тафрид нафсни четлаштиради ва амалларни ўз нафсиға нисбат беришдан кутулиш, уларни кўрмаслик ҳолига етиш, одамни мужаррадлик чўққисига кўтаради».

Ўзликни англаш, шу йўлда «ўзлик иморати»ни бузиш нималигини кўпчилик хаёлга ҳам келтиролмайди. Навоий талқинидаги жуда нозик, дақиқ маъно ва ҳақиқатларнинг мағзини чақмай, сир-асрорига етолмай уни ўқиб-ўрганишдан мақтаниш ҳаёсизлик эмасми?

Султон Валаднинг «Маъориф» китобида баён қилинишча, инсон башарий сифатлардан қутулган вактда покла-

ниб, малакка айланади. Аммо бу мартабага эришганлар ҳам еб-ичади, ишлайди, ухлайди ва оила қуради. Тўғри, айрим тариқатларда уйланмаслик қўллаб-кувватланиб, унга «мужаррадлик», дея ном берилган бўлиши мумкин. Лекин тасаввуфий истилоҳ сифатида у ағёрдан ва мосиводан алоқани бутунлай узиб, фақат Оллоҳга таважжух этиш маъносида қўлланган. Шунинг учун кимдир ҳақида «олами тажарудда эди» дейилса, у уйланмаган маъносига эмас, ул зотнинг кўнглида дунё ва дунё неъматлари ўрнида Ҳақ ишқи мавжуддир, у мосиводан кутулиб, нафс тўсикларидан ўтиб, Оллоҳ дийдорига восил бўлмиш, деган фикр англашилган. Навоий қитъасига ҳам «куёш васли», яъни маъшуки азал висолига этишишнинг хос бир усули характерлаб берилган.

«МУРУВВАТ БАРЧА БЕРМАКДУР...»

* * *

*Мурувват барча бермакдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ.*

Шеърни чукур англаш ва шеър воситасига фикран сайдир этишининг биринчи шарти сўзнинг маъно ҳақиқати ва ўзгаришлари ёки янгиланишларини яхши билиш ҳисобланади. Ўқувчи у ёки бу сўз ва иборанинг маъно тарихини нечоғлик пухта англаса, шеър билан мулоқотга киришиши янада осон кечади. Шеърнинг тўлиқ ҳолдаги талқини баъзан бир неча сўзнинг маъносига, яъни туб ҳақиқатини кашф этишга боғлиқ бўлиб қолади. Ана шунда бирон сўз ёки истилоҳнинг матнлар тизимидағи маъно бойиши, мантикий теранлашуви, бошқача ранг ва оҳангда жилоланишини кўриб ҳайрон қолиш мумкин. Бизнингча, Алишер Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонига киритилган юқоридаги фардидаги «му-

руват» ва «футувват» ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Чунки фарднинг мазмун-моҳиятини теран англаш, айнан шу икки калиманинг маъносини имкон қадар тўлиқ билишни талаб қиласди.

Мурувват яхшилик қилмоқ ва яхшиликни севиш, мардлик, одамгарчилик ва сахийлик демакдир. Оллоҳ дўстларининг лутф ва эҳсонларига ҳам мурувват дейилган. Бундан ташқари, дўстларнинг айб ва кусурларидан кўз юмиш, фақат мақбул ишларни қабул айлаб, номақбулларини рад этиш ҳам мурувват. Хатоий авлиёуллоҳнинг эшиклари ни мурувват эшиги деб ҳисоблайди:

*Эранлар эшиги, мурувват эшиги,
Сидқ ила кирганлар маҳрум қолмас.*

Ууман олганда, мурувват соҳиби шижаот ва фидойилиги, холислик ва марҳамати билангина эмас, оқил ва донишмандлиги, мушоҳада ва хоксорлиги билан ҳам бошқаларга ўрнак бўла олувчи кишидир. Нажмиддин Кубро: «Ҳиммат жамъиятнинг меваси, ҳатто жамъият сиридир», – дейди. Ана шу «мева»нинг «дараҳт»и мурувват аҳлидурки, уларсиз ҳеч қачон ҳиммат асрорини мукаммал англаб бўлмайди. «Мурувватнинг замини нима?» – дейилса, ҳеч иккиланмай ахлоқ куввати ва кўнгул ҳиммати, дейиш лозим бўлади. Зеро, мурувватда ҳеч қанақа иккиланиш ва тараддуд заррача бўлсин, бирор-бир мақсад ёки ғаразни кўзлаш бўлмайди. Ҳамма иш мутлоқ тарзда холис адо этилади. Чин маънодаги мурувватли инсон энг охирги бурда нонини ҳам ўзи емаса емайди, аммо зарурат бўлганда уни муҳтож кишига беради. Шунинг учун Навоий: «Мурувват барча бермакдур, емак йўқ», – дея саховат ва олижанобликни «барча бермакдур» иборасида мужассамлаштирган. Мурувват ва футувват сўзларининг фард бошида кетма-кет келишида ҳам таносибий бир талаб бор. Чунки мурувват

камолисиз футувватни тасаввур қилиб бўлмайди: футувватни бир жисм десак, мурувват унинг руҳи ва ёрқин зиёси. Футувват йигитлик, мардлик ва фидокорлик маъносидаги арабий сўз. Футувват ахлини жавонмардлар дейишган. Хурсон ва Туркистонда футувват маслагидаги кишилар жавонмард номи билан аталган. Жавонмардликда ҳамма яхши ва эзгу ишлар асосан ёшликка боғланади, ёшлик кучкүввати, ёшлик самимияти ва фидойилигига ниҳоятда катта ишонч билан қаралади.

Айрим тадқиқотчилар жавонмардлик таълимоти ва ҳаракатининг юзага келишини Куръони Каримнинг «Қахф» сураси ўн учинчи ояти билан боғлашган: «**Дарҳақиқат, улар Парвардигорларига иймон келтирган ва биз иймонларини зиёда қилган йигитлар** (фатий, фато)дир». Бундай йигитлар ислом оламида Оллоҳ амрларига тўла-тўқис риоя қилиш, зохирان ва ботинан ахлоқни гўзаллаштириш, факир-фуқароларга бегараз ёрдам кўрсатишлари билан донг тарашибган.

Маълумки, инсоният учун футувват йўли хайрли, тўғри ва ҳаётбахш йўл бўлган. Футувватга бағишланган қадимий ва мўътабар манбалардан бири Абу Абдураҳмон Суламийнинг «Китоб ал-футувват»ида таъкидланишича, ҳатто набий ва пайғамбарлар ҳам жавонмардлик ишқи ва хулқи шарофатидан олий саодат ва мақомларга эришгандар: «... Футувват ишқи или Нух кўп ингради ва назарида футувват нури порлади. Иброҳим Халилуллоҳ футувват билан ном чиқариб бутпарастликнинг зарарини исбот айлади... Футувват боис Юсуф йўлларнинг энг гўзалидан одим ташлади... Футувватни Довуддан Сулаймон олди, инсу жинслар Сулаймон амрига тобе этилди... Исо футувват туфайли ёрқин бир нур бўлиб порлади, Рух ва Масих унвонини олди. Футувват шарофатидан Муҳаммад алайҳиссаломга очик фатҳ берилди...» Эҳтимол ана шу ҳақиқатни теран англаганликлари учун ҳам ахли футув-

ват фикрий торлик ва диний маҳдудликлардан фориғ бўлишган.

Нақл қилинишича, Абу Ҳафс Ҳаддод бир масжидга тўпланган машҳур шайхлар хузурига ташриф буюриб, фасих тил билан нутқ ирод этибди. Шунда ундан «Футувват недур?» деб сўрашибди. «Аввал сизлардан биронтангиз футувват нелигини сўзланг», – дебди Абу Ҳафс. Ўша йигинда иштирок этаётган Жунайд Бағдодий: «Менимча, футувват килган яхшиликлар ва нафсни унутмак, яъни қилган ишларини «мен қилдим», дея ўзига нисбат ва иснод этмасликдир», – дебди. Буни эшигтан Абу Ҳафс: «Шайх кўп гўзал сўзлади», – дея яна илова қилибди: «Менга кўра, футувват инсоф қилмоқ, аммо инсоф тилашни тарк қилмоқдир». Бу фикр ўшанда футувват ҳақида ҳали ҳеч ким айтмаган фикр ўлароқ эътироф этилган экан. Баъзи бирорларда: «Бу гапларнинг Навоий фардига нима алоқаси бор?» деган савол пайдо бўлиши мумкин. Биринчидан, Навоийнинг шеъри жавонмардлик ҳақида тор тасаввурга эга ўкувчига эмас, футувват тарихи, маслак ва қонун-қоидаларидан зарур даражада ҳабардор китобхонга мўлжалланганки, бунда илм ва маълумот ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Буни, албатта, хисобга олиш шартдир. Иккинчидан, Навоий: «Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ», дер экан, ўз хукмида Абу Ҳафс Ҳаддод, Жунайд Бағдодий сингари футувват моҳиятини гўзал ва таъсирили ифодаларда таърифлаган алломаларнинг қарашларига таянганини кўрсатади.

Шеър бир маънода ўкувчининг илми, диди, идрок ва фаросати олдида масъулият сезиш, унинг зеҳнига ишонч демакдир. Ана шу масъулият ва ишонч мумтоз шеъриятимиз вакилларида ниҳоятда баланд бўлган. Шу боис, улар шеър ёзиш салоҳиятини шеър ўқиши, шеърни англаш қобилиятидан ажратишмаган. Бошқаларнинг дид ва савияси билан хисоблашмоқ учун ижодкор дастлаб ўзининг дид ва савияси хусусида ўйлаб кўриши зарурлиги Навоийнинг ижод на-

муналарида сезилиб тураты. Бундан ҳар қанча ўрганса, ҳар қанча ибрат олса арзиди. Қолаверса, бадий ижод учун бағоят аҳамият касб этгувчи бу иш шеърдан йироклашган ёхуд шеърдан ҳафсаласи пир бўлган ўкувчининг қизиқишини қайта жонлантиришга ёрдам кўрсатиши ҳам эҳтимолдан йироқмас.

Хуллас, Алишер Навоий ўнлаб газалларда акс эттираса бўладиган моҳиятни бор-йўғи бир мисра бағрига сифдиради. Шу биргина мисра ўкувчини футувват хусусида янада кенгроқ, янада кўпроқ нарса билиш эҳтиёжини кучайтиради. Ҳар бир ўкувчи ўз фикр-савияси доирасида футувват сирларини очишга уринади. Жавонмардлик таълимотининг улут вакилларидан бири Пахлавон Маҳмуд:

*Гар дар сафи мо мўрчаи гирад жой,
Он мўрча шеър гардад аз давлати мо, –*

яъни: агар сафимиздан чумоли ўрин олса, ул заиф чумоли давлатимиз файзидан шеърга айланади, дейди. Футувват инсонни ахлоқсизлик, маънавий ожизлик, фикрий қулликдан халос этгувчи қудратли таълимотдир. Жавонмардлар зулм ва зўравонликка қарши адолат ва шиҷоатни, жаҳолат ва гафлатга қарши акл ва ҳақиқатни оёқлантира олганликлари боис халқ уларга ишонган ва суюнган.

Мансур Ҳаллож «Китоб ут-тавосин»ида ёзади: «Иблис ва Фиръавн ила футувват хусусида баҳслашдим. Иблис шундай деди: «Сажда этсайдим агар, футувват мендан узоклашарди». Фиръавн айтди: «Мен ҳам Унинг расулига инонсайдим, футувват мақомидан тушардим». Мен дедим: «Сўзимдан ва даъвомдан қайтсан эдим, футувват водийсидан ташқари отилардим».

Демак, ҳамма ҳам футувватни даъво этиши ва футувват ҳақида сўзлаши мумкин. Бироқ футувват биринчи навбатда нафсни енгиш ва моумонликдан тамоман йироқлашмок,

Ҳақни инсондан ва яратикларидан ажратмаслиkdir. Ана шунда инсон «Футувват барча қилмоқдир, демак йўқ», деган оламшумул бир ҳақиқатни кашф айлашдан ҳам, бор кучкүввати ила унга амал қилишдан ҳам ўзини чеклай олмайди. Жавонмардлик ишқи ва қарашларининг Навоий шеъриятидан кенг ўрин эгаллаш сабаби ҳам шунда бўлса керак.

ЭРГАШ ОЧИЛОВ

КҮНГИЛ – ҲАҚ КҮЗГУСИ

ҒАЗАЛЛАР ШАРХИ ВА ТАДҚИҚЛАРИ

ИККИ ОЛАМ СОҲИБИ

* * *

*Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,
Сувратда санга волид, маънода санга фарзанд.*

*Юсуфки, жамол ичра маъдум эди монанди,
Топмади малоҳатда ҳуснини санга монанд.*

*Йисо дамидин ўлганким, руҳ топар эрди,
Билгачки, топар дининг, жон топти бўлуб хурсанд.*

*Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки чиқдинг, гул
Тирноглар ила қилди руҳсорини юз парканд.*

*Шаҳларга гадо андоқким келди бу кун муҳтож,
Тонгла бўлубон муҳтож эҳсонига ҳожатманд.*

*Гесу санга бўлмишдур чун силсилайи мақсуд,
Мажнунинг эрур жонлар, қил силсила бирлан банд.*

*Шаккарга узубатда нутқунг, не ажаб, кулса
Ким, эрнинга эш бўлмиш ахлоқ аро шаккарханд.*

*Йўқ бўлди каломингдин асфори само барча,
Асфори самовийдан бўлган киби йўқ «Пожанд».*

*Не келса Навоийга сендин юз эвурмаским,
Ул заррадурур, сен – меҳр, ул – бандаву сен – хованд.
(FC, 114).*

«Хазойин ул-маоний»нинг биринчи девони – «Ғаройиб ус-сигар»дан ўрин олган бу ғазал пайғамбарлар сарвари Муҳаммад алайҳиссалом таърифига бағишиланган. Айни жиҳатдан у наътғазал ҳисобланади. Наът – араб тилида

таъриф-тавсиф, васф, мақтов, эзгу хислатлар ва гўзал си-фатлар мадҳи маъноларини билдиради. Наът сўзи мадҳ маъносида бўлса ҳам, Шарқ адабиётида асосан Муҳаммад алайҳисслом васфига қаратилган. Хусусан, Шарқ мумтоз адабиётида йирик асарларнинг муқаддима қисмида Оллоҳ таоло ҳамдидан кейин Пайғамбар наътини келтириш анъ-анага айланган. Шунингдек, алоҳида наът қасида, ғазал, рубоий ва қитъалар ҳам кўп учрайди. Масалан, Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» девонлар туркумидан қиркқа яқин наът ғазал ўрин олган. Унда наът рубоий ва наът қитъалар ҳам мавжуд.

Тасаввуф таълимотига кўра, Муҳаммад нури олам ва одам яратилмасдан олдин мавжуд эди. Оллоҳ таоло дастлаб Муҳаммад алайҳиссаломнинг нурини яратиб, кейин шу нур туфайли оламлар ва одамларни вужудга келтирган. Шунинг учун оламнинг асосида Муҳаммад нури ёки Муҳаммад ҳакиқати ётади¹. Чунки Оллоҳ таолонинг оламни ҳам, одами ҳам яратишдан мақсади Муҳаммад алайҳиссалом бўлган.

Шунинг учун «Қисаси Рабғузий»да бу нур ҳатто Одам алайҳиссаломнинг манглайида порлагани ҳақида ха-бар берилади: «Мавло азза ва жалла (Қудратли ва улуғ Оллоҳ) Одамни камуғ (барча) кўрклуклар бирла безади. Тишлариндин нур балкинур эрди, кўз нури менгизлик (каби). Муҳаммад Мустафонинг нури Одамнинг олдинда қўмиюр (ўйнамок, порламок) эрди тўлун ой менгизлик. Одам ул нурнинг ёруқлукин кўруб, бу нурни ман бир кўрсам теб кўсади (истади) эрса, изи (Худо) азза ва жалла ёрлиқи бирла ул нур Одамнинг олнидин ўнг янгоқинга инди. Яна эгнига инди, андин Одам қўлинға. Илкини (қўлини) ул нурға кўтуру берди. Нур андин иниб, шаҳодат эрнаки(бармоғи)нинг учинда тўрукди (тўхтади). Одам эрнакин юқору кўтуруб, анинг кўркин кўруб тонглаб (ҳайрон бўлиб): «Ла илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадун расулуллоҳи» («Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқ,

¹ Бу ҳақда қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: «Ёзувчи», 1996. 42-бет.

Мұхаммад унинг элчисидир») деди¹. Шунинг учун ҳам Навоий бошқа бир ғазалида:

*Вужудинг икки жаҳон хилқатидин ўлди мурод,
Нечукки, зотинг ўлуб икки кавндин мақсуд*

(БВ, 114),

деб ёзса, бошқасида шундай дейди:

*Оламу одам фидонг ўлсунки, борсен, эй ҳабиб,
Сен гараз инсондин ар, оламдин инсондор гараз*

(FC, 278).

Келтирилган байтларда бор-йүғи иккита сўз ноаниқ бўлиб, кавн – олам, ҳабиб – дўст, Мұхаммад алайҳиссаломнинг лақаби. Биринчи байтда Оллоҳнинг икки оламни яратишидан мақсад сенинг зотинг дейилса, иккинчисида оламда одамдан мақсад сенсан деган фикр ифодаланмоқда. Маълум бўладики, «...гарчи зоҳиран Одам Ато олдин яратилган бўлса ҳам, моҳиятан, нур сифатида Мұхаммад пайғамбарни Худо ҳаммадан илгари яратди. Шу боис Алишер Навоий ғазалларида сувратда Одам Ато Мұхаммадга ота бўлса ҳам, сийратда, яъни моҳиятда Одам Ато Мұхаммад пайғамбарга фарзанд маъносидаги тасвирларга кўп дуч келамиз»². Келтирилган ғазалнинг матлаъси бунинг ёрқин далили:

*Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,
Сувратда санга волид, маънода санга фарзанд.*

«Ипга тизилган шодадек бутун инсон насли ўзига пайванд бўлгани, яъни бутун инсоният сабабчиси бўлганига қарамай, Одам алайҳиссалом худди бошқалар каби зоҳиран сенга ота бўлса-да, аслида у сенга фарзанд ҳисобланади (яъни у ҳам сенинг нуринг, сен туфайли яратилган)». Фа-

¹ Носируддин Бурхонуддин Рабгузий. Қисаси Рабгузий. 1-китоб. – Тошкент: «Ёзувчи», 1990. 18-бет.

² Гаффорова З. Ўн саккиз минг олам сарвари // «Тафаккур», 1997, 2-сон, 47-бет.

ришталарнинг инсонга сажда қилишига сабаб унинг наслидан Мұхаммад алайхиссаломдек башар тожининг дунёга келиши эди. «Тарихи анбиё ва хукамо»да ёзилишича, Одам алайхиссаломни яратиш учун ҳозирги Маккаи мұкарра-ма жойлашган ердан жаннатга олиб кирилган бир ҳовуч тупроқдан «Мұхаммад саллаллоху алайхи васалламнинг тийнатин (зуваласин) тасним сүйи билан юғуруб, борча ма-лоикка арз қылдиларким, мақсуди олам ва одам оғариниши (яратилиши) муниг ҳилқатидур, охир уз-замон пайғамбари бўлғусидур». Шунинг учун шоир бошқа ғазалида ёзади:

*Хоки пойингни малойик қылдилар тожи шараф,
Оллоҳ-Оллоҳ, ким кўруптур бу сифат зоти шариф.*
(FC, 307)

Мұхаммад алайхиссалом Оллоҳнинг охирги ва комил пайғамбари, барча мавжудот ва махлукотнинг афзалидир. Навоийнинг «Муножот» асарида ёзилишича, «Юз йигирма тўрт минг анбиёйи мурсал ҳилқатидан мурод – ул ва барча анга хайл ва ўн сакиз минг олам ихтироъидин мақсуд – ул ва оғариниш сенға туфайл», дейилганидан ҳусну жамолда ҳам, илму ахлоқда ҳам, нубувватда ҳам у зот барча пайғамбарлардан устундир. Саҳобалардан Абу Ҳурайра айтади: «Мен жаноби Расулуллоҳ алайхи васаллам каби чиройли бирон инсонни ҳаргиз кўрмадим. Офтоб гўё Жанобнинг чехраи анварларида (порлок чехраларида) дунёга жилва қилиб тургандек маълум бўлар эди».

Мумтоз шеъриятда «Сен қуёшдан ҳам, ойдан ҳам гўзал ва порлоқсан», «Қуёш ва ой ҳам сенинг асиринг», «Қуёш ва ой сенинг ҳуснинг нуридан бир зарра», «Сенинг жамолинг қуёш ва ой шуъласини сўндиради» каби таърифларда айтилган лутфлар муболаға бўлибгина қолмай, айни пайтда унда диний-тасаввуфий ҳақиқат мужассамлигини унутмаслик керак. Шарқ шеъриятида маъно шундай серкатлам бўлиб, ошиқона шеърларда нафақат маъшуқа, ундан ташқари, Оллоҳ таоло, Мұхаммад алайхиссалом ва илму ахлоқда

етук комил инсон назарда тутилиши мумкин. Шунинг учун, Шарқ шоирлари ўз ижодида Мұҳаммад алайхиссаломнинг нафақат маънавий-ахлоқий етуклигини, айни пайтда, жисмоний гўзаллигини ҳам таъриф-тавсиф этганлар. Тасаввуф адабиётида «хусн элининг шоҳи», «гўзаллар гўзали» каби таърифлар илохий маҳбубга ва унинг севиклиси Мұҳаммад алайхиссаломга қаратилади. Пайғамбаримизни шоирлар «маҳбуби руҳоний» деб таърифлаши бежиз эмас. Бунинг икки маъноси бор: Оллоҳнинг маҳбуби (севиклиси) ва маънавий маҳбуб. Кўрку чиройда тенгсиз Юсуф алайхиссалом ҳам малоҳатда у зотдан қўйи туради:

*Юсуфки, жамол ичра маълум эди монанди,
Топмади малоҳатда ҳуснини санга монанд.*

Диний-тасаввуйи манбаларда айтилишича, Оллоҳ таоло ҳуснни юз қисмга ажратиб, ундан тўқсон тўққиз қисмини Момо Ҳавога ва бир қисмини бутун дунё ахлига берган экан. Шу бир улушни яна ўн қисмга бўлиб, ундан тўққиз қисмини Юсуф алайхиссаломга ва бир қисмини бани башарга улашган экан. Қарангки, Юсуф алайхиссаломда бутун инсониятга берилган ҳусндан тўққиз баробар ортиқ ҳусн бор. Мисрда етти йил очарчилик бўлганида одамлар ҳар куни Юсуф нинг ҳуснига бокиб, очликни унутишган. Шунга қарамай, унинг ҳусну малоҳати Мұҳаммад алайхиссаломга тенглашолмайди. Айтиб ўтилганидек, Юсуф алайхиссаломнинг ҳам, бутун инсониятнинг ҳам нафақат ўзи, балки ҳусни ҳам Мұҳаммад пайғамбар нуридан яратилган. Маълумки, ҳар бир пайғамбарга Оллоҳ таоло томонидан бир мўъжиза берилган. Исо алайхиссалом ўлганларни тирилтириши билан танилгани учун унга Масих – жон ато этувчи, силовчи лақаби берилган¹. Шоирнинг лутф этишича, ўлганлар асли-

¹ Бу ҳакда қаранг: Қуръони карим (Алоуддин Мансур таржимаси) // «Шарқ юлдузи», 1992, 8–9-сонлар, 40-бет (таржимон изохи) Журналнинг мазкур кўшма сонида Қуръони карим тўлиқ босилган – биз шу нашрдан фойдаландик. – Э. О.

да Исо нафасидан эмас, балки охирги ва мукаммал дин – исломнинг келиши ва ўзининг ҳақ динда тирилишини билганидан хурсанд бўлиб жон топар эди:

*Исо дамидин ўлганким, руҳ топар эрди,
Билгачки, топар дининг, жон топти бўлуб хурсанд.*

Кейинги байт мусулмон уммати Мухаммад алайҳис-саломдек башар тожидан айрилиб қолганлиги хусусида:

*Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки чиқдинг, гул
Тирноглар ила қилди руҳсорини юз парканд.*

«Сен даврон чаманини тарқ этганда, гул қайғудан тирноги билан юзини тилим қилди». Ёки: «Сен дунёдан ўтганда бутун башар қавми қайғудан қалбини чок-чок қилди».

Маълумки, пайғамбаримизга шафоат ҳукуки берилган. У зот қиёмат куни Оллоҳ таолодан умматларининг гуноҳини тилаб оладилар. Бандаи ожиз эса ўзини гуноҳлардан холи ва пок деёлмайди. Шундай экан, гадолар шоҳ марҳаматига муҳтоҷ бўлганидек, қиёматда ҳатто шоҳлари ҳам сенинг шафоатингга муҳтоҷ бўладилар, дейди шоир:

*Шаҳларга гадо андоқким келди бу қун муҳтоҷс,
Тонгла бўлубон шаҳлар эҳсонига ҳожатманд.*

Айтиб ўтганимиздек, бу дунёning яратилишидан мақсад Мухаммад алайҳис-саломнинг туғилиши, тавҳид ғоясини ёйиши, башариятни ислом динига даъват қилиши эди. Бугина эмас. Бу дунё – башар қавмининг Оллоҳ марҳаматига сазовор ёки лаънатига дучор бўлишини аниқлайдиган, бошқача айтганда, улар учун синов майдони ҳам:

*Гесу санга бўлмишдур чун силсилаи мақсуд,
Мажнунинг эрур жонлар, қил силсила бирлан банд.*

Соч – тасаввуфий адабиётда моддий дунё тимсоли. Демак, шоир мажозий тилда, Худованди карим бу дунёни сенга ўз мақсадингни амалга ошириш учун восита қилиб берди. Бас, гўзаллар зулфларини тузоқ қилиб, ошиқлар кўнглини овлаганидек, сен ҳам дунё воситаси билан сенга мойил инсонларни ҳидоят йўлига бошлаб, исломга киргиз, дейилмоқда.

*Шаккарга узубатда нутқунг, не ажаб, кулса
Ким, эрнингга эш бўлмиш ахлоқ аро шаккарханд.*

«Нутқинг ширинликда шакарнинг устидан кулса, ажаб эмас, чунки гўзал ахлоқ билан бирга, лабингта ширин табассум ҳам эш бўлмиш». Мұхаммад алайҳиссаломнинг хулклари гўзал ва етук, сўзлари фасоҳату балофат кони бўлибгина қолмай, у киши тавозеъ соҳиби эдилар, яъни лабларида ҳамиша майин ва латиф табассум ўйнар эди. Пайғамбаримизда барча ҳусни хулқ ва инсоний фазилатлар жамулжам эди. Имом Термизий: «Сайиди олам саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ахлоқи жамила ва одати шарифалари оламға машҳурдир. Дўст ҳам, душман ҳам эътироф қилур. Бутун коинот санохони хулки Мұхаммадий эрур»¹, – деб ёзади.

*Йўқ бўлди қаломингдин асфори само барча,
Асфори самовийдин бўлган киби йўқ «Пожанд».*

«Сен келтирган китоб – Куръон туфайли қолган барча самовий китоблар йўқقا чиқди. «Пожанд» ҳам нозил килинмаганга ўхшаб қолди». «Пожанд» – зардуштийликнинг муқаддас китоби «Занд»га паҳлавий тилида ёзилган тафсир. Пожанд сўзининг луғавий маъноси оловни ковладиган ва оладиган темир курол дегани.

¹ Имом ат-Термизий. Шамоили Мұхаммадийя. – Тошкент, 1991. 78-бет.

*Не келса Навоийга сендин юз эвурмаским,
Ул заррадуур, сен – меҳр, ул – бандаву сен – хованд.*

«Навоийга сендан нимаики келса, юз ўтирумайди, чунки у бир зарра бўлса, сен – куёш, у – бир қулу сен – хожадирсан». Бошқа пайғамбарлар ўз даврида бир қавмга юборилган бўлса, Мухаммад алайҳиссалом бутун инсониятни хидоят йўлига бошлиш учун сайланган. У зотнинг коинот сарвари, икки олам соҳиби деб улуғланиши шундан. Навоий ҳам Расулуллоҳни қуёшга ва хожага нисбат берар экан, бунда унинг мўминлар қалбини илохий маърифат нури билан ёритиши ва жамики мусулмон уммати раҳнамоси эканини назарда тутади. «Пайғамбарни севмоқ Оллоҳни севмоқдир», дейди Жалолиддин Румий.

ХИЗРУ МАСИҲ

Маълумки, Куръони каримда зикр этилган пайғамбарлар билан боғлиқ қиссаларнинг бадиий талқини Шарқ мумтоз сўз санъатида кенг ўрин тутади. Шоирлар талмех санъати воситасида уларга алоқадор воқеаларга ишора қилганлар. Илми бадеъда талмех айнан машхур шахс, воқеа, китоб, хикматли сўзга ишора килиш, шу орқали айтмоқчи бўлган фикрни муҳтасар баён этиш баробарида уни чуқурлаштириш маъносини билдиради. Мумтоз шеъриятда Нуҳ, Иброҳим, Яъқуб, Юсуф, Хизр, Айюб, Мусо, Илёс, Довуд, Сулаймон, Исо, Мухаммад каби пайғамбарлар номи, улар билан боғлиқ воқеаларнинг бадиий талқинларига кўп дуч келамиз. Навоийнинг қўйидаги ғазалида ҳам икки машхур пайғамбар – Хизр ва Масиҳ радиф килиб олиниб, уларга асосий ургу берилган:

*Эй, хату лаълинг қошида мунфаил Хизру Масиҳ,
Не ёшунмоқдур, гар эрмаслар хижсил Хизру Масиҳ.*

*Хат лабингга муттасилдур, лаб юзунггаким, эрур
Оби ҳайвону қүёшга муттасил Хизру Масиҳ.*

*Үйлаким, Хизру Масиҳ олдида сабза бирла су,
Хаттингу лаълинг қошида уйла, бил, Хизру Масиҳ.*

*Чун Масаҳосо лабингдан Хизр умри касб ўлур,
Бўлсалар андин, ажаб йўқ, мунфашил Хизру Масиҳ.*

*Лабларингдиндур Масиҳу Хизрга нутқу ҳаёт
Ким, эмишлар ишларига мустақил Хизру Масиҳ.*

*Сабзаи хат кўргузуб, жонбахши лабдин сўз дегач,
Бўлдилар ул ҳайрат ичра музмаҳил Хизру Масиҳ.*

*Ўлди ҳажридин Навоий, тушсалар бу ҳажр аро,
Тонг йўқ, ўлмоқ бу сародин мунтақил Хизру Масиҳ.
(ФК, 103).*

Хизр – зулмат қаъридаги оби ҳаёт – тириклик сувини излаб топган ва ундан ичиб, абадий ҳаётга ноил бўлган пайғамбар сифатида кўпгина халқлар адабиётида учрайди. У одамларни мушкул ахволдан кутқарадиган, уларга ёрдам берадиган, мақсадга олиб борадиган тўғри йўлни кўрсатувчи халоскор сиймосида тасвирланади. Масалан, шоирнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Аждаҳо ва Аҳраманинни енгиб, темир пайкарни маҳв этиш сари бораётган Фарҳодга Хизр йўликиб: «Келибтурмен санга бўлмоққа ҳодий», – дейди ва бу йўлда унга раҳнамолик қиласи. Нажмиддин Комиловнинг ёзишича, «аслида у улуғ мақсад сари таважжух этган Фарҳодга Файбдан келган мададдир»¹.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида эса у «одамларга яхшилик қилувчи эзгу ҳомий, чўлда ёки денгизда адашганларга йўл кўрсатувчи ғаройиб инсон, экинга мўл ҳосил бахш этувчи

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 206-бет.

мўъжизакор қудрат соҳиби, баҳт ва давлат ато қиладиган эзгу пир, эпик қаҳрамонларнинг доимий ҳамроҳи сифатида тасвирланади»¹. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида маълумот берилишича, Тангри таоло Хизрга илми ладунни ато этган бўлиб, ҳайвон суви деганда шу нарсага ишора қилинади. Ладуний илмга саъй-ҳаракат билан етиб бўлмайди, у Оллоҳ томонидан ўзи хоҳлаган бандасига берилувчи илоҳий илмдир. Маълум бўладики, Хизрнинг абадий ҳаёт соҳиби экани аслида унинг илоҳий илмлар соҳиби бўлгани билан изоҳланади.

*Хизр умрин тиларлар аҳли хираద,
Ёр васлидурур ҳаёти абад.*

Шоир айтмоқчики, акл соҳиблари Хизр умрини орзу килади. Бу билан факат узун умргагина эга бўлиш мумкин. Чинакам абадий ҳаёт эса ёр васлига етишдадир. «Қисаси Рабғузий»да ёзилишича: «Хизр маъниси яшил бўлур. Қаю тош уза Хизр алайҳиссалом ўлтурса, ул тош яшарур эрди. Анинг учун Хизр аталди. Аймишлар: қаю ерда ўлтурса, ул ер кўкарап эрди... Мангу суйин ичиб, тирик қолди...»². Искандар Зулқарнайн абадий яшаш илинжида зулмат мамлакатидаги оби ҳаётни излаб йўлга тушади. Унга Хизр ва Илёс ҳамроҳлик қиладилар. Искандарнинг амрига кўра йўлда улар ажраладилар – Искандар ўзининг ёш паҳлавонлари билан бир йўлдан, Хизр ва Илёс бошқа йўлдан кетадилар. Икки пайғамбар бир жойга етганида сувга дуч келадилар. Хизр йўлда ейиш учун олган балигини сувга ташлаганида у тирилиб сузуб кетади. «Мангулик суви – шу», – дейди Хизр ва иккалалари ундан ичадилар. Искандарнинг йўлида тоғ учрайди ва унда икки қуш юнон тилида сўзлашаётганини

¹ Нурманов Ф. И. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини. Номзодлик диссертацияси афтореферати. – Тошкент, 2007. 21-бет.

² Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: «Ёзувчи», 1991. 68-бет.

күради. Улар Искандарга: «Сен беҳуда заҳмат чекиб юрибсан, сен излаган нарса Хизр ва Илёсга мұяссар бўлди, энди дунёни эгалласанг ҳам, барибир ўлим мукаррар», – дейди.

Мангулик сувидан ичгани учун Хизр ва Илёс алайхиссалом «қиёматға теги ўлмаслар. Хизр дарёларда юрур, Илёс сахроларда – йўлдан озғанларға йўл кўргузурлар»¹. Навоий таъбири билан айтганда, улар сув ва қуруқлидаги, яъни бутун оламдаги ночор аҳволда қолганларга мададкорлик қиладилар. Ярим дунёни эгаллаган Искандар эса барча қатори оламдан ўтди. Исо Масихга Инжил нозил қилинган. Бани Исроил қавмини ҳидоятга даъват этиш учун Оллоҳ уни пайғамбарликка сайлаган. Ўзидан кейин Аҳмад (яъни Мұхаммад) номли бир пайғамбар чиқишини башорат қилган. У атрофига ҳаворийларни тўплаб, ўз таълимотини тарғиб этган. Лекин Иуда деган бир шогирди 30 танга эвазига унинг таълимотини ошкор қилади. Яхудийлар суди – синедрон Исони ўлимга ҳукм этади. Рим ноиби Понтий Пилат ҳукмни тасдиқлади ва Исони хочга миҳлашади. Тангри ўз пайғамбарини Арши аълога кўтаради. Насронийлар Исо Масихни тириклар ва ўликлар устидан ҳукм ўқиш учун охират кунида ерга қайтиб тушади, деб ишонадилар. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида ёзилишича, қиёмат қойим бўлиб, Маҳдий заминда адолат ўрнатиш учун ўзини ошкор қилганида Исо Масих ҳам ерга тушиб, Дажжолни ўлдириб, ўз қавмини Мұхаммад алайхиссалом динига даъват этади.

Мумтоз адабиёт маъшуқанинг жонбахш лабини оби ҳаётга, лаби атрофидаги майин туклар, яъни хатини оби ҳаёт теграсини қоплаган майсага, кора соchlарини оби ҳаёт яширин зулматга ўхшатиш анъана тусини олган. Исо Масихнинг кўли силаган ўликка жон киргани учун унга алмасих – силовчи лақаби берилган. Шарқ шеъриятида жонбахш нафаси ошиғига ҳаёт бағишилаган маъшуқа ўликни тирилтирадиган Исо Масихга нисбат берилади. Алишер

¹ Қисаси Рабғузий. 2-китоб. 68-бет.

Навоийнинг ушбу ғазали Хизр ва Исо алайҳиссалом ҳамда улар билан боғлиқ ана шу воқеа ва тушунчалар асосига қурилган.

*Эй, хату лаълинг қошида мунфаил Хизру Масиҳ,
Не ёшунмоқдур, гар эрмаслар хижил Хизру Масиҳ.*

«Эй, сенинг хату лаълинг қошида Хизр билан Исо Масиҳ ҳам хижолатда. Агар улар бу хату лаъл олдида ўзларини ожиз ҳисобламаганларида сира яширинармидилар?» Бу ерда бир неча шеърий санъатлар қўлланган.

Биринчидан, маъшуқанинг хати – Хизр топган оби ҳаёт чашмаси атрофидаги майсага, лаби Масиҳнинг ўликка жон ато этувчи нафасига ўхшатилмоқда. Маъшуқанинг хати майнин ва нағислиги, териб қўйилгандай текислиги, янги чиққани – навқиронлиги билан оби ҳаёт чашмаси теграсидаги майсадан гўзал бўлса, лаби ошиққа жон бағишлиши жиҳатидан Масиҳ нафасидан ўткир.

Иккинчидан, хат ва лаъл сўзларини кетма-кет келтириб, кейин Хизр ва Масиҳ номларининг зикр этилиши билан лаффу нашр санъати қўлланган. Бу – йиғиш ва ёйиш дегани. Шоир аввал нарсаларни кетма-кет санайди-да, кейин уларнинг сифатлари ёки уларга хос хусусиятларни келтиради. Байтда хатнинг – Хизрга, лаълнинг – Масиҳга нисбати бор: хат – Хизр топган оби ҳаёт чашмасини эслатса, лаъл – ўзининг жонбахшлиги билан Масиҳга дахлдор. «Бадоёй улбидоя»даги шу хил радифли яна бир ғазалда шоирнинг ўзи ойдинлик киритиб кеттанидек, «хату жонбахш лаълингдин нишон Хизру Масиҳ».

Учинчидан, бу ерда ҳусни таълил санъати қўлланмоқда: у чиройли далил келтириш бўлиб, фикрни бадиий гўзал шаклда ифодалаш учун бу санъатга мурожаат қилинади. Бунда келтирилган далил ифодаланган фикрнинг ҳақиқий сабаби бўлмай, шоирлар лутф юзасидан уни важ килиб кўрсатадилар. Байтда Навоий Хизр ва Исо пайғамбарнинг эл кўзидан пинҳонлиги – бири абадий ҳаёт сувини излаб ер

қаърига кириб, иккинчисининг қиёмат кунида қайтиб келиш учун кўкка чиқиб кетганига маъшуқа хати ва лаълидан уялганларини сабаб қилиб кўрсатмоқда.

Тўртингидан, худди шу ерда тазод – ўзаро бир-бирига зид нарса, тушунча, ҳолат, воқеа ва бошқаларни ёнма-ён келтириш санъатини ҳам қўрамиз: бири – ерда, иккинчи – осмонда бўлган икки Пайғамбар – Хизр ва Исонинг бир-бирига муқояса қилиниши бунинг ёрқин намунасиdir.

*Хат лабингга муттасилдур, лаб юзунггаким, эрур
Оби ҳайвону қуёшга муттасил Хизру Масиҳ.*

«Хат лабингга яқину лаб юзингга туташ бўлганидек, Хизр оби ҳайвон (оби ҳаёт)гаю Масиҳ қуёшга яқин». Бу ерда маъшуқанинг лаби – оби ҳаёт чашмасига, хати – унинг теграсидаги майсаларга, юзи – қуёшга ўхшатилмоқда. Шунингдек, аввал оби ҳайвону қуёш, кейин Хизру Масиҳнинг зикр этилишида лаффи нашр санъати бор: ер остини макон тутган Хизр – оби ҳаёт чашмасига, кўкка чиқиб яширинган Масиҳ эса – қуёшга яқин. Оби ҳайвон билан қуёш эса ўзаро зидлиги жиҳатидан тазод санъатини ҳосил қилади. Оби ҳайвон – зулматда – ер остида, қуёш – ёруғ оламда – осмонда. Исо алайҳиссалом мақом тутган тўртингчи осмон Қуёш буржидা бўлиб, улар ўртасидаги яқинлик ва боғлиқлик сабаби шунда.

*Уйлаким, Хизру Масиҳ олдида сабза бирла су,
Хаттингу лаълинг қошида уйла бил Хизру Масиҳ.*

«Хизру Масиҳ олдида майса билан сув қандай бўлса, хатту лаълинг олдида Хизру Масиҳни ҳам шундай деб тасаввур қил».

Биринчидан, байтда Хизр алайҳиссалом ва Исо Масиҳ олдида майса билан сувнинг аҳамияти қанча бўлса, маъшуқа хату лаълининг қошида Хизру Масиҳ ҳам шунча аҳамиятга эга, деб ташбеҳ қилинмоқда. Маълум бўладики, ушбу

байт (умуман, ғазал) тасаввуфий мазмунга эга. Акс ҳолда, маъшуқанинг хатту лаъли Оллоҳ пайғамбарларидан устун қўйилмас эди. **Иккинчидан**, биринчи мисранинг боши ва иккинчиси охирида Хизру Масиҳ номларини тақрорлаш орқали шоир тақрор санъатини қўллаган. **Учинчидан**, лафф ва нашр санъати ҳам давом этади: Хизрнинг – сабза (майса), ўз навбатида, сабзанинг – хатта, Масиҳнинг – сув (ҳаёт суви), сувнинг – лабга нисбати бор.

*Чун Масиҳосо лабингдин Хизр умри касб ўлур,
Бўлсалар андин, ажаб йўқ, мунфаил Хизру Масиҳ.*

«Масиҳ каби лабинг бағищлаган Хизрники каби абадий умрдан Хизру Масиҳ хижолат бўлсалар, ажаб эмас».

Бу ерда маъшуқанинг лаби жон бағищлашда Масиҳдан устунлиги, у бағищлаган абадий ҳаёт эса Хизрнидан ҳам афзал эканлиги таъкидланмоқда. Бундай қудратга фақат илохий маҳбубагина қодир.

*Лабларингдиндур Масиҳу Хизрга нутқу ҳаёт
Ким, эмишлар ишларига мустақил Хизру Масиҳ.*

«Масиҳга жонбахш нутқу Хизрга абадий ҳаёт бағищлаган аслида сенсан, уларнинг мустақил иш юритишларига сабаб шу».

Бу таъкидлар ғазалнинг илохий маҳбубага бағищлангани ва сўфиёна мазмунга эга эканини яна бир карра тасдиклайди. Зоро, лаб – тасаввуф истилоҳида маънавият оламидан анбиёга малаклар воситасида, авлиёга эса илҳом орқали нозил бўладиган каломни билдиради. Пирнинг илохий маърифатга кон сўзи ва унинг мазмуни ҳам кўзда тутилади.

Албатта, ташбех, тазод, лафф ва нашр санъатлари бу байтнинг ҳам бадииятини кучайтиришга хизмат қилган.

*Сабзаи хат кўргузуб, жонбахш лабдин сўз дегач,
Бўлдилар ул ҳайрат ичра музмаҳил Хизру Масиҳ.*

«Маҳбуба сабзаи хаттини кўрсатиб, жонбахш лаби орқали сўз айтгач, Хизр билан Масих ҳайрат ичра маҳв бўлдилар». Бу байтда энди хат ва лаб ўз сифатлари билан келган: хат – майсадай, лаб – жонбахш.

*Ўлди ҳажридин Навоий, тушсалар бу ҳажср аро,
Тонг йўқ, ўлмоқ бу сародин мунтақил Хизру Масих.*

«Навоий (таърифи келтирилган ёр) ҳажридан ўлди. Хизр билан Масих ҳам ундан айрилиқда қолсалар, бу ўткинчи дунёда ўлишлари ажаб эмас».

Маълумки, тасаввуф таълимотига кўра, инсон азалда ўз Яратувчиси билан бир бутун бўлган-у, бу дунёга келиш билан ундан ажралган. Энди у яна бир умр унинг васлига етиш, у билан бирга бўлишга интилади. Лекин бу нафсни ўлдириш ва рухни камол топтиришдан иборат узок ва машаққатли йўл. Бу йўлда оғир имтихон ва синовларни бошдан кечиришга тўғри келади. Оллоҳга руҳий-маънавий жиҳатдан яқин пайғамбарларнинг ахволи айни жиҳатдан оддий бандарникидан кўра афзалдир.

Шунинг учун Навоий Хизр билан Масих Парвардигоридан айрилиб, бу ўткинчи дунёда айрилик домида қолғанларида эди, мен каби ҳижрон балосига чидомай ўлсалар, ажаб эмас, дейди. Дарҳақиқат, Алишер Навоийни мутасаввиф шоирга чиқариб, унинг барча асарларидан сўфиёна мазмун қидириш балки тўғри эмас. Лекин келтирилган барча изоҳ ва талқинлар ушбу ғазалнинг тасаввифий асосга курилганидан далолат беради. Чунки маъшука таърифда пайғамбарлардан устун қўйилдими, билингки, бу ерда сўз ўз-ўзидан илоҳий маҳбуб, яъни Оллоҳ тўғрисида боради. Зоро, дунё гўзали исломий адабиётда Оллоҳнинг пайғамбаридан устун қўйилмайди.

ЗИЙРАК ҚУШ – ОГОХ ИНСОН ТИМСОЛИ

* * *

*Даҳр боги аро күп истамагил айшу тараб
Ким, гули шуълайи ғам, гунчасидур хори тааб.*

*Сунбули ришталарин риштайи мақсуд дема
Ким, күнгүллар қуши домига эрур барча сабаб.*

*Ариғи ичра ушоқ тоши агар инжсу эрур,
Тойири умрунг учун донаву су топти лақаб.*

*Англа зийрак қуш аниким, күрубон мундоқ дом,
Бўлмагай теграсида обхўру донаталаб.*

*Дона еб, ҳосил этиб фазла, најлас айламагай
Бог саҳнини, риоят қилибон марки адаб.*

*Ё бўлуб домга муҳкам, топа олмай маҳлас,
Урунуб, толпинибон айламагай шўру шагаб.*

*Чун Навоий кўзи боғлиқ қуш эрур олам аро,
Бу чамандин анга учмогни насиб эт, ё Раб!*

(НШ, 40)

Дунёни қоралаш ва танқид қилиш диний-тасаввуфий қарашлар билан боғлиқ. Диний таълимотга кўра, дунёга ортиқча меҳр қўйиш инсонни Ҳақ йўлдан оздиради, Парвардигоридан узоклашиб, тубанлашувига сабаб бўлади. Шунинг учун сўфиёна адабиётда дунё кўпинча нозу ишва билан ошиқларини йўлдан урадиган, лекин ҳеч кимга вафо қилмайдиган хиёнаткор маъшуқага ўхшатилади; гўёки сарвқад ва гўзал кўринса-да, аслида қадди букчайган, тишлари тўкилган қари кампирга қиёсланади; талабгорларини сехру жодуси билан тузокқа тушириб, ўз йўриғига юргизадиган, хоҳлаган кўйига соладиган жодугар, алвости, зол,

ажуза қиёфаларида тасвиirlанади. Барча ёмонлик, ёлғон, риё тимсоли бўлгани учун ҳам Алишер Навоий бошқа бир ғазалида дунёни ислом динидаги тўрт мазҳаб билан уч талок қўйганини келтиради:

*Даҳр золин тўрт мазҳаб бирла қилдим уч талоқ,
Фард қилди бори мундоқ қадхудолиқдин мени.*

Навоийнинг қарашларини ўз ичига олувчи орифона ғазаллари жумласига кирувчи мазкур ғазалда ҳам дунёният ёмонликлари хусусида сўз боради, унга кўнгил бермасликка, дунё тўрларидан қутулишга даъват қилинади:

*Даҳр боги аро кўп истамагил айшу тараб
Ким, гули шуълайи ғам, гунчасидур хори тааб.*

«Бу дунё боғида айшу сафога берилма: унинг кўзларингни яшнатгувчи гуллари аслида ғам шуъласи, қалбингта қувонч бағишловчи ғунчалари машаққат тиканидир». Бунда азиз умрни ўйин-кулги, ҳою ҳавасга берилиб, беҳуда ўтказмасликка даъват мавжуд. Зоро, Оллоҳ ҳузурида инсон ҳар бир амали ва ҳар бир айтган сўзи учун хисоб беради. Умрини дунё боғида айшу ишратда ўтказган кимсалар қалбини киёматда у гуллар ғам ўтига айланиб куйдиради, бағрига у ғунчалар машаққат тикани бўлиб санчилади. Кейинги байтда эса дунё маъшуқа тимсолида гавдалантирилмоқда:

*Сунбули ришталарин риштайи мақсуд дема
Ким, кўнгуллар қуши домига эрур барча сабаб.*

«Дунё отлиғ маъшуқа зулфининг торларини мақсадга етказадиган восита билан алданма, – деб огоҳлантиради шоир, – уларнинг ҳар бири аслида кўнғиллар қушини овлаш учун бир тузокдир».

Соч – тасаввуф шеъриятида моддий дунё тимсоли. Унинг узунлиги – дунё ҳою ҳаваслари кўплиги, қалинли-

ги – тирикчилик ташвишлари сон-саноқсизлигига, ҳалқалиги – нафс бандалари күнглини овлаш учун тузокқа, коралиги – ўзига эргашганнинг қисматини қора қилишига қиёсланади ва ҳоказо. Сочнинг илонга, аждарга ўхшатилиши ҳам унинг айни маънода дунёга нисбати борлигидан келиб чиқади. Мумтоз шеъриятда зулф асири бўлган кўнгилларнинг маъшуқа кулгичи чохига тушганликлари хақидаги ташбеҳлар ҳам шундан далолат беради.

*Ариги ичра ушоқ тоши агар инжсу эрур,
Тойири умрунг учун донашу су топти лақаб.*

Яъни: «Бу дунё ариғи ичидағи майда тошчалар агар дур бўлганида ҳам алданмаки, улар умринг кушини овлашга мўлжалланган сув ва доналардир». Диққат қилинса, ғазалда дунё ўкувчи кўз ўнгидаги овчи сифатида тасвирланади. Бу овчининг оддий овчидан фарқи шундаки, у одамларни овлайди, тузогини ёяди – лаззатларини вайда қиласди; суву дона сочади – неъматларини кўз-кўз этади. Лекин зийрак қуш суву донага алданмайди, унинг ортида тузоқ борлигини англайди:

*Англа зийрак қуш аниким, кўрубон мундоқ дом,
Бўлмагай теграсида обхўру донаталаб.*

Бунда зийрак қуш – ўзини англаған киши дона илинжида ортиқча еб-ичиш орқасида адаб қоидаларини унутиб, боғ сахнини нажосат билан ифлос қилмайди:

*Дона еб, ҳосил этиб фазла, нажас айламагай
Боғ сахнини, риоят қилибон тарки адаб.*

Ёки домга қаттиқ боғланиб қолиб, кейин ундан қутулиш йўлини тополмай, уриниб, талпиниб, ғавғою тўполон кўтармайди:

*Ё бўлуб домга мұжкам, топа олмай маҳлас,
Урунуб, толпинибон айламагай шўру шағаб.*

Бу дунёning ҳар бир лаззати ва неъмати бир тузоқ. Бу тузоққа тушмаслик учун киши нақшбандиянинг «Назар бар қадам» қоидасида айтилганидек, ҳар бир қадамини ўйлаб босиши, ўз ҳатти-харакатини муттасил назорат килиб бориши керак.

*Чун Навоий кўзи боғлиқ қуш эрур олам аро,
Бу чамандин анга учмогни насиб эт, ё Раб!*

Мазкур ғазал «Наводир уш-шабоб» девонидан ўрин олган. Маълум бўладики, у шоирнинг йигитлик даврида яратилган. Бу даврда дунё неъматларига алданиш хавфи кўпроқ бўлади.

Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагандан кейин Навоийнинг мартаба ва нуфузи ошиб борса-да, у кибру ҳавога берилмади. Аксинча, хоксорлик ва тавозени ҳадди аълосига етказиш пайида бўлди. Бу ҳақда Хондамир шундай ёзади: «Мартаба ва улуғликнинг дастлабки давридан ва давлат иқболининг аввалги пайтидан бошлаб, ҳарчанд ҳидоят шиорли Амирнинг ҳашамат ва эътибор байроби юксала борса-да, тавозуз ва камтарлиги ортгандан орта борди. Ҳарчандки, бу саодатли зотнинг шавкат ва ихтиёр ниҳоли кўтарила боргани сари шикастанафслик ва фонийликка кўпдан-кўп уриниб, ўзини паст тутиш ва арзимасликдан дам уради.

Ҳар қачон подшоҳи сохибқирондан ўз ҳолига бирин-кетин иноят ва марҳамат кўрган сари хилват жойга борар, бош яланғочлаб, бир микдор тупроқни бош устига сочар ва азиз нафсига ундан айтардики, дунё мартаба ва ҳашаматларининг эътибори йўқ, зинҳор бу мартабаларнинг қўлга киришини худбинлик ва такаббурга сабабчи қилма: ўзингни тупрокка

тенг тутиб, мумкин қадар фуқаро ва мискинлар ишини ҳал қилишга урин»¹.

Дарҳакиқат, мартаба ва обрў-эътибор билан кибру ғууррга берилмаслик, дунё деган нозаниннинг ёлғон нозу ишвасига учмай, ўзини пок сақлаб қола олиш учун шоир Оллоҳга мурожаат қилиб айтади: «Навоий бу оламда кўзи боғлик қушга ўхшайди, унинг дунё макрига алданишига йўл кўйма, тириклик тўрларини узиди чиқиб, илоҳий парвоз айлашини насиб эт!» Навоийнинг бошқа бир асари – «Муножот»да ҳам шунга ўхшаш холатга дуч кела-миз: «Илоҳи, дунё майли риштасин кўнглумдин уз ва нафсоният тийралиғида хидоят шамъи била ўзунг сари йўл кўргуз!»

Зийрак қуш – Алишер Навоий ғазалларида кўп учраб, ўзини англаған киши, огоҳ инсон тимсоли бўлиб келади. Бу образ воситасида шоир одам боласини ҳушёрликка чакиради. Зийрак қуш аслида Шарқ адабиётида кенг тарқалган тимсоллардан бўлиб, Абу Али ибн Синонинг машхур «Айния» қасидаси, Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» пандномасида ҳам учрайди.

Маълум бўладики, Алишер Навоий дунё ва нафс танқидига бағишлиланган ғазал ва байтларида инсонни зийрак қуш тимсолида тасвирлаб, образли йўсинда уни бевафо ва ўткинчи дунёга кўнгил бермасликка, нафс кўзи билан дону сувни кўриб, ақл кўзи билан унинг ортидаги тузоқни пайқамаслик натижасида домга тушиб, ўз очкўзлиги қурбонига айланмасликка унданб, дунё макри ва нафс тузоғидан огоҳ бўлишга даъват этади.

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. 53-бет.

ВАФО АХЛИНИНГ ҚИСМАТИ

* * *

*Вафо аҳлига даврондин етар жавру жафо асру,
Жафосидин аниг озурдадир аҳли вафо асру.*

*Буким, аҳли вафо ноёб эрурлар андин эркинким,
Бу эски тоқ аларга ёғдирур гарди бало асру.*

*Фалак дарди иложи чиқмай андин кимса топмайдур,
Магар ноёб эрур ул ҳуққа ичра бу даво асру.*

*Гаронжонлигни қўй, жон бер, тилар бўлсанг дури
мақсад
Ки, оламда оғирдур ушбу жавҳарга баҳо асру.*

*Фидо жонимни айлаб, олам аҳлидин тамаъ қилдим,
Вафо, астагфируллоҳ, қилган эрмишимен хато асру.*

*Ризо аҳлин сиёсат тигидин қўрқутмагил, эй шаҳ,
Ки, қатлингдин сенинг қўрқарга ўлмайдур гадо асру.*

*Табиат чоҳидин руҳунгни қутқарким, хуш эрмастур
Қафас қайди аро булбулга бўлмоқ мубтало асру.*

*Чу кавсар жоми зикри қилмади рафъ ўзлуғум қайдин,
Бу ранжимга ҳамоно нафъ этар жоми фано асру.*

*Ҳавойи гулшани қудс эт, Навоийким, хуш эрмастур
Заганлар бирла бу гулшанда бўлмоқ бенаво асру.
(FC, 506)*

Вафо ахлининг қисмати жафо бўлиши ҳакидаги қарашлар Алишер Навоий ғазалларида етакчи ўрин тутади. Вафо аҳли бу – ўзини англаган солиҳ кишиларнинг умум-

лашма тимсоли. Бу тоифага яхши ва оқил кишилар, содик ошиклар ва бошқа қалби маърифат зиёсию эзгулик ёғдусига ошно зотлар кириб, бошларига қисмат ҳамиша бало тошини ёғдиради, замон уларга боқмайди, одамлар уларни тушунмайдилар ва таъна-маломат қиладилар:

*Вафо аҳлига даврондин етар жавру жафо асру,
Жафосидин анинг озурдадир аҳли вафо асру.*

Бу даврон кўпроқ вафо ахлининг қалбини яралайди, чунки улар ҳаётнинг мазмун-моҳиятини теран англағанлари сабабли кўпроқ қийналадилар. Вафо ахлининг сардафтари бўлиш жиҳатидан жафо ахлининг зулму бедодига ҳаммадан кўпроқ йўлиққани учун Навоийнинг дарду аламлари чегара билмайди, бу тоифани танқид қилиш шоир ижодининг асосий мотивини ташкил этади. Жумладан, «Махбуб ул-кулуб»да ўқиймиз: «Ҳар кимгаким, бир вафо кўргуздум, юз бевафолиғ кўрмагунча кутулмадим. Ва ҳар ким билаким бир меҳру муҳаббат ойини (расми) туздум, минг жавру мазаллат (хорлик) тортмағунча халос бўлмадим. Байт:

*Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.*

Давр бевафолари жавридин дод ва даҳр (дунё) беҳаёлари зулмидин фигону фарёд! То олам биносидур (яралибдики), бу ўтға ҳеч киши менча ўртанмайдур, то бевафолиғ ибтидосидур (пайдо бўлибдики), бу ёлинга (оташда) ҳеч ким мендек чурканмайдур (қоврулмайди). Замон аҳли бевафолигидин кўксумда туганлар (жароҳатлар) ва даврон хайли (эли) беҳаёлиғидин бағримда тиканлар, ҳар қайсиға рақам урай десам, Айюб сабри анга вафо этмас ва қалам сурай десам, Нуҳ умрида тамомға етмас» (Яъни, мен кўрган жафоларни бир-бир баён айласам, уни эшитишга сабр тимсоли бўлган Айюб пайгамбарнинг ҳам тоқати етмайди, Нуҳ

алайхиссалом каби 950 йил яшасам-да, бу узун умр чеккан ранжларимни ёзиб чиқиш учун камлик қилади).

*Буким, аҳли вафо ноёб эрурлар андин эркинким,
Бу эски тоқ аларга ёғдирур гарди бало асру.*

Ҳадисларда айтилишича, Оллоҳ таоло балони аввал ўз пайғамбарларига юборади, кейин валийларга ва бошқаларга. Шунга ишора қилиб, шоир бу кўхна фалак вафо ахлининг бошига кўп дарду бало ёғдиради, улар бу дарду бало остида эзилиб, баъзан йўқолиб кетадилар. Шунинг учун бу тоифа жуда ноёб ҳисобланади, дейди.

*Фалак дарди иложи чиқмай андин кимса топмайдур,
Магар ноёб эрур ул ҳуққа ичра бу даво асру.*

«Фалак деб аталган бу кутида мазкур дардга даво бўладиган малҳамни топиш жуда қийин, бунинг учун аввало фалакнинг дардига даво топиш керак, бусиз бирор кимса ундан бу нарсани тополмайди». Бошқача айтганда: «Дунёни қайта бошдан мақсадга мувофиқ қилиб қурмагунча бу дарднинг давосини топиб бўлмайди. Чунки вафо ахлининг қалбини пора-пора қилган нарса айнан фалак гардишининг инсон орзу-истакларига қарама-қарши айланишидир». Бундай фалакни бошдан-оёқ қайта куриш ҳақидаги қарашлар Шарқ шоирлари ижодида кўп учрайди. Чунончи, Хўжа Ҳофиз ёзган эди:

*Биё, то гул барағионему май дар согар андоzem,
Фалакро сақф бишкофему тарҳе нав андоzem¹.*

«Кел, то гул ўйнаб, қадаҳга май қуяйлик. Фалакнинг томини бузиб, уни янги лойиха асосида қайта қурайлик». Бошқача айтганда: «Бахор фаслида май ичиб, гуллар хидидан баҳра олайлик. Бу эски фалакни бузиб, уни янгидан

¹ Ҳофизи Шерозий. Куллиёт. – Душанбе: «Ирфон», 1983. С. 454.

тузайлик». Айни ғазал таъсирида ёзган форсий ғазалида Навоийнинг ўзи ҳам:

*Баҳорон гар ба гулшан тарҳи жому согар андоzem,
Беҳ ар ин сақф бишкофему тарҳи нав дарандозем, –
(ДФ, 395)*

деб ёзади. Яъни: «Баҳор фаслида агар гулшанда қадаҳ ва май базмини тузгудай бўлсак, бу кўхна фалак иморатини бузиб, уни янгидан бино қилсак, маъкул бўлар эди».

*Гаронжонлигни қўй, жон бер, тилар бўлсанг дури
мақсад –
Ки, оламда оғирдур ушибу жавҳарга баҳо асру.*

«Мақсад гавҳарини тиласанг, сусткашликни қўй, тезроқ жон бер. Чунки бу оламда мазкур гавҳарнинг баҳоси кўп улкан». Мазкур байт тасаввуфий мазмунда бўлиб, асл мақсадни, яъни Оллоҳ ризоси, илохий маҳбуба висолига етишишни истасанг, унинг бу дунёдаги баҳоси улкан – унга факат жон эвазига харидор бўлиш мумкин. Чунки илохий маҳбуба васлига ошиқнинг жисми эмас, балки унинг камолотта эришган руҳи восил бўлади.

*Фидо жонимни айлаб, олам аҳлидан тамаъ қилдим
Вафо, астагфируллоҳ, қилган эрмиишмен хато асру.*

Бу байтда шоир кучли алам ва ўткир киноя билан: «Жонимни фидо қилиб, олам аҳлидан вафо талаб этибман. Астагфируллоҳ, хато қилибман: нима, олам аҳлида вафо йўқлигини билмас эдимми?!» – дейди. «Бу дунё шунақангি телба-тескари яратилганки, – деб ёзади Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида бу борадаги фикрларини давом эттириб, – ҳар бир яхшилик ўз ортидан камида ўнта ёмонликни бошлиб келади, ҳар вафо юз жафога сабаб бўлади, дуо қилган қарғиш олади» ва ҳоказо.

*Ризо аҳли сиёсат тигидан қўрқутмагил, эй шаҳ
Ки, қатлингдин сенинг қўрқарга ўлмайдур гадо асру.*

Ризо аҳли ризо мақомини ўтиб, Ҳаққа бўйсунган ва ундан келадиган ҳамма нарсани мамнуният билан қабул қиласидиган ва ўзи ҳам Ҳақни рози қилишга аҳд қилган илму ахлоқда етук инсонлар, шайху сўфийлар, валийлар амалга интилмайди, мол-давлатга қизиқмайди. Шунинг учун ҳам шоир ёзадики, бу тоифани сиёсат билан қўрқитаман, деб беҳуда уринма, эй шоҳ, гадо сенинг қатлингдан унча чўчимагани каби ризо аҳли ҳам дағдағангга парво қилмайдилар.

*Табиат чоҳидин руҳингни қутқарким, хуши эрмастур
Қафас қайди аро булбулга бўлмоқ мубтало асру.*

«Руҳингни жисм зиндонидан қутқарки, булбулнинг узок вақт қафасга банди бўлиши яхши эмас». Булбулнинг макони боғу роғлар бўлгани каби руҳинг ҳам асл макони жаннат боғлариdir. Бу мақомга сазовор бўлиш учун руҳ юксалиши ва жисм қафасидан озод бўлиши керак.

*Чу кавсар жоми зикри қилмади рафъ ўзлугум қайдин,
Бу ранжимга ҳамоно нафъ этар жоми фано асру.*

«Кавсар жомининг зикри мени ўзлигим бандидан халос айламади. Бу ранжимга фано жоми кўпроқ нафъ этадиганга ўхшайди». Кавсар – жаннатдаги чашма ёки ҳовуз. Тафсир ва ҳадисларда айтилишича, «унинг суви асалдан тотли, қор ва сутдан оқ бўлиб, ундан ичган киши абадий ташналиқ қўрмайди»¹. Ўзлик – инсоннинг нафс ва дунё билан боғлиқлиги. Нафс ва дунё кишига ўзлигини эслатиб, уни Худо йўлидан чалғитади. Ўзликни маҳв этиб, фоний бўлиш Навоий газалиётининг ўқ илдизини ташкил этади. Кўнгил то дунё муҳаббатидан мосуво бўлмай туриб, унга

¹ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: «Ўзбекистон миллый энциклопедияси», 2004. 132-бет.

илохий ишқ ташриф буюрмаслигини билгани учун шоир: «Ўзлугумдин ўзга ул юзга хижобе топмадим», – дейди бошқа бир ғазалида.

Фано – ўзликдан, яъни моддий нарсалардан узилиб, рухиятта боғланиш. Навоий назарида, фано даштига кириш учун «ўзни ўзликдан озод айлаш», «зодсизлик зодини омода» этиш керак. Руҳий озиқнинг ўзи билан кифояланиш, Ҳақдан ўзгасига эҳтиёжсизлик демак. Фано мақомига етган инсон наздида йўқлик билан борлик баробар. Ўзлигидан кутулиб, бутун фикру зикрини ёлғиз Оллоҳга қаратган кишилар ана шундай юксак мақомга кўтарилади. Бинобарин, шоир айтмоқчи: «Зоҳирий тоат-ибодатлар ва улар эвазига берилган кавсар майи мени ўзлигим занжиридан халос этмади, яъни бу дунё, нафс ва унинг тўсикларидан қутқазмади. Бу азобларга фонийлик жоми – моддиятни тарк этиб, дунё севгисини енгиб, илохий ишққа эришишгина кўпроқ наф келтиради».

*Ҳавоий гулшани қудс эт, Навоийким, хуши эрмастур
Заганлар бирла бу гулшанда бўлмоқ бенаво асру.*

Гулшани қудс – поклик олами, илохий олам. «Эй Навоий, поклик олами ҳавасини қилгилки, бу дунёда зоғлар билан овора бўлиб, умрни беҳуда ўтказиш, шу тариқа илохий насибадан бебахра қолиш яхши эмас». Бу байт шоирнинг: «Дунё зоғу зағанлар маскани, агар сен булбул бўлсанг, ундан учиб чиқ», – мазмунидаги қуйидаги мисраларига мос тушади:

*Эй Навоий, даҳр богидин қутулмоқ истаким,
Булбул учқан яхшироқ зоғу заган маъвосидин.*

МАХОРАТ МЕВАСИ

* * *

*Ёр огиз очмасқа дардим сүргали топтим сабаб:
Күп чучукликтин ёпушишилар магар ул икки лаб.*

*Чайқалиб гүё тушар ҳайвон зулоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунгга солса чин ногаҳ газаб.*

*Күхү дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним эрур Ширин лақаб.*

*Буки кўнглумни итинг тишларда оғзин қочиур,
Ё ўти, ёхуд анинг ислангани эркин сабаб?*

*Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқ ёхуд арманий, ёхуд араб.*

*Эйки, фақр ичра қадам қўйдунг талаб водисига,
Бўлмаса толиб санга матлуб, суд этмас талаб.*

*Шаҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингни-ю, беҳад риоят қил адаб.*

(НШ, 45)

Шарқ мумтоз сўз санъатида адабий асарнинг бадиияти бирламчи ҳисобланган. Бу адабиётда янги гап айтиш, теран фикр ифодалашгина эмас, балки янги гап ва теран фикрни қандай шакл ва йўсинда акс эттириш муҳим бўлган. Ўтмиш шеъриятида бир фикрнинг бир неча шоир томонидан турли бадиий санъатлар воситасида ифодаланиши айб саналмаган. Аксинча, бадииятдан маҳрум курук суханбозликка ружуъ қўйиш мазаммат этилган. Шоирга ҳаётий долзарб ва муҳим мавзуларда қалам тебратишига қараб эмас, балки бадиий юксак асар яратганига қараб баҳо берилган. Шунинг учун Шарқда шеър ва шоир қадри баланд турган.

Алишер Навоийнинг асрдан-асрга ўтган сари ошиб бораётган шухратининг асл сабаби ҳам асарларининг юксак бадиият асосига қурилганида десак хато бўлмас. Ҳолбуки, Навоий ўзбек тилини улуғлабгина қолмай, айни пайтда, бадиий сўзни юксак пояга кўтарди. Шоир асарларининг ҳамма даврларда авлодлар учун қўл етмас чўкки бўлиб қолаётганининг сири ҳам шунда бўлса керак. Навоий ижодида шунчаки фикр ифодасига хизмат қиласидан оддий байт, ҳаттоқи мисрани топиш қийин. Шоир ҳар қандай фикр, кечинма ва манзарани гўзал бадиий санъатлар воситасида маҳорат билан ифодалайди:

*Ёр оғиз очмасқа дардим сўргали топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпушишилар магар ул икки лаб.*

Бу байт Шарқ шеъриятида машҳур ҳусни таълил санъати асосида яратилган. Маълумки, бу санъат воситасида келтирилган далил ифодаланган фикрнинг ҳақиқий сабаби бўлмаса-да, у ўзининг бадиий гўзаллиги билан кишида завқ уйғотади. Чунончи, келтирилган байтда маъшуқанинг ошиқ аҳволини сўрмаслигига лабларининг азбаройи ширинлигидан бир-бирига ёпишиб қолганлиги сабаб қилиб кўрсатилган. Албатта, бу «гўзал ёлғон», лекин ушбу ташбеҳ ўзининг бадиий гўзаллиги, нозиклиги, охорлилиги билан ўқувчини ҳайратга солади. Маълумки, бадиий жиҳатдан юксак байтлар Шарқ шеъриятида шохбайт деб юритилади. Айни маънода юқоридаги байт ана шундай шохбайтлар жумласига киради. «Аслида, гўзал дилбарнинг ғазабланиши ёқимли ҳолат эмас, унинг бундай қиёфасидан илҳом олиб шеър битиш шоир учун ҳам, ўқувчи учун ҳам роҳатли ҳол эмас. Лекин санъаткор иккинчи байтда унинг ғазабнок кайфиятидан ҳам гўзаллик кашф эта олган»¹.

*Чайқалиб гўё тушар ҳайвон зулоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунгга солса чин ногаҳ газаб.*

¹ Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сехр. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1996. 93-бет.

Бу ерда шоир талмех ва ташбек санъатларидан фойдаланиб, маъшуқа изтироб чеккан чоғида унинг тиник юзида ғазаб туфайли пайдо бўлган ажинни Хизр алайҳиссалом топган зулматдаги оби ҳаёт булоғи юзида тўлқинланган мавжга қиёслаяпти. Талмех – ўз фикрини тасдиқлаш, кучайтириш учун машҳур воқеа, масал ёки шахсга ишора қилиш санъати. Ташбек – бирор нарса ёки воқеани ўзаро ўхшашлигига кўра бир-бирига ўхшатиш, қиёслаш санъати. Яъни: «Маъшуқа жаҳлга мингандада бу изтироб туфайли унинг кўзгудай мусаффо чеҳрасида пайдо бўладиган чизиклар, чимирилишлар Хизр алайҳиссалом топган зулматдаги оби ҳаёт чашмаси юзида вужудга келган мавжга ўхшайди». Маъшуқа чеҳрасининг зулматдаги оби ҳаёт чашмасига ташбеҳланиши мазкур байтнинг тасаввуфий маънода эканлигидан далолат беради. Оби ҳаёт чашмасини зулмат яшириб тургани каби илоҳий маҳбуба рухсорини ҳам бу дунё, нафс ва жисм талабларидан иборат қалин парда тўсиб олган. Бу парда мумтоз шеъриятда образли тарзда соч тимсоли билан ифодаланади ва маъшуқанинг кундай юзи ҳамиша тундай соchlар орасида пинҳон бўлади, айни жиҳатдан у зулматдаги оби ҳаёт чашмасига ўхшайди: оби ҳаётдан ичган киши абадий умрга этишгани каби маъшуқа юзини кўрган ошиқ ҳам, тасаввufий тушунчага кўра, боқий ҳаёт топади.

*Кўҳи дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним эрур Ширин лақаб.*

Фарҳод ва Ширин Шарқ адабиётида ҳам, ҳалқ оғзаки ижодида ҳам машҳур ошиқ-маъшуқлардир. Бу байтда шоир талмех санъатини қўллаб, ўзини – Фарҳод, маъшуқасини – Ширинга менгзаш орқали ишқда афсонавий ошиқ-маъшуқлар мақомига кўтарилиганларига ишора қиласди: «Сен мени дард тоғидаги Фарҳод деб атасанг, мен сени Ширин исмли ширин жоним дейман». Шунингдек, маъшуқа номининг Ширинлиги ва жоннинг ширинлиги бир-бирига

киёсланаяпти, яъни жон ҳам шириң, маъшуқа ҳам шириң, бошқача айтганда, маъшуқа жондай азиз бўлса, жон ҳам маъшуқадай азиз. Кейинги қаторда шоир олдингидан ҳам гўзал бир мисрани келтиради. Масалан:

*Буки кўнглумни итинг тишларда оғзин қочурур,
Ё тути, ёхуд анинг ислангани эркин сабаб.*

Бу ерда ошиқ: «Маъшуқа итининг кўнглимга киё боқмаётганига сабаб унинг ишқ ўтида ёниб тирик алангага айланганими ёки узок муддат маҳбуба васлидан бенасиб қолганидан айниб ҳидланганими?» – деб ўзини тағофулга солмоқда. Тажоҳули орифона санъатининг асосида ташбех туриб, қиёслаш савол йўли билан юзага чиқади. Алишер Навоий ижодида бу санъатнинг бетакрор намуналарига кўп дуч келамиз. Баъзи ғазаллари ҳатто бошдан-оёқ ушбу санъат асосига қурилган. Масалан, қуйидаги байтида ҳусн шохи бўлган гўзалим агар пари бўлмаса, нега кўздан ниҳон келади, деб ўзини билмаганга солиш билан аслида унинг парига тенглигини тасдиқлади:

*Келиптур ёшурун ул шаҳ, мени мажсун эмас огаҳ,
Пари эрмас эса, бас, ваҳ, нечук кўздин ниҳон келди.*

Ит – тасаввуф адабиётида гоҳ рақиб, гоҳ рафиқ маъносида кенг қўлланган тимсол. Мазкур байтда у дўст, кўнгилнинг элчиси маъносида келаяпти. «Эгасини сийлаган – итига суяқ ташлар» деганларидек, маъшуқа кўнглини ололмаётган ошиқ или орқали унга изҳори муҳаббат айлаб, ишқда ўртангандарини суғуриб беради. Лекин ит унга оғиз урарурмас ташлаб қочади. Бунга сабаб қўнгилнинг лов-лов ёнаётган ўтими ёки айрилиқда айнигани – исланганими? Албатта, байтда шоир ташбех ва муболаға санъатларидан маҳорат билан фойдаланган: ошиқнинг юрагини суғуриб, маъшуқа итига ташлашида – муболаға, кўнгил ва гўштнинг ўзаро қиёсланишида – ташбех санъатларини кўрамиз.

Шу ўринда, таъкидлаш лозимки, Навоий эл ичидә юрган образли иборалар, оддий ҳаётый ўхшатишлардан самарали фойдаланади, халқнинг урф-одат ва расм-руссумлари, турмушдаги кундалик воқеа-ҳодисалар, нарса-жихозлардан ҳам ташбек ҳосил қилиш учун фаол истифода этади. Чунончи, гўшт узок турса ҳидланади. Шоир мазкур байтида маъшука йўқламаган, ўз ҳолига ташлаб қўйган, васлидан баҳраманд этмаган ошиқ кўнглини худди шундай гўштга муқояса қилиб, оҳорли бир ташбек яратган. Энди байтни тасаввуфий маънода талқин қилсак, Оллоҳ бандасини ўз марҳаматига сазовор этмаётган экан, бунга сабаб унинг ё хирсу ҳаваслардан буткул қутулмагани, ё Парвардигорини унутиб, дунё ташвишлари тўрига ўралганидир.

*Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқ ёхуд арманий, ёхуд араб.*

Бу байтда ишқ миллат танламайди, у ҳар қандай мазҳаблар, диний айирмачиликлар, дунёвий тартиб-коидалар, майда ҳою ҳаваслардан баланд туради, деган улуғ ҳикмат ўзининг ёркин бадиий ифодасини топган. Оллоҳ – ягона, унинг олдида жамики башар қавми teng. Шунинг учун ҳам дунёнинг буюк зотлари дину миллат ажратмаганлар. Маълумки, тасаввуф таълимотига кўра, Ҳаққа – илоҳий маҳбубга тариқат ва ишқ орқали эришиш йўли мавжуд. Демак, ошиқ қайси йўлдан бормасин, қандай қизни севмасин, охир-оқибатда ё Фарҳод, ё Мажнун мақомига эришади.

*Эйки, фақр ичра қадам қўйдунг талаб водисига,
Бўймаса толиб санга матлуб, суд этмас талаб.*

Фақр – тариқатнинг тўртинчи мақоми. Унинг лугавий маъноси қашшоқлик, бенаволик бўлиб, тасаввуфийда

дунёни, нафс ҳохишларини тарк этган соликнинг Оллоҳга ниёзмандлиги ва Унинг ҳузурида ўзини факиру ҳакир ҳисоблашини билдиради. Талаб водийси – Навоий «Лисон ут-тайр» достонида келтириб ўтган ҳақиқатта етиш йўлидаги етти водийнинг илк босқичи. Толиб – камолот истаб, талаб водийсига қадам қўйган киши. Матлуб – толиб талаб этаётган зот, яъни Оллоҳ. Шоирнинг «Маҳбуб ул-кулуб» асарида: «Агар Ҳақдин иноят бўлса, қуллар қули – шоҳлар шоҳи, агар ул қўлламаса, олам шайх уш-шуюхи – олам номай сиёҳий. Лукмонки, бир қул эрди, ҳикмат ва нубувват била фарқин кўкка еткурди. Жолутқа анингдек минг қул эрди, газаб ва сиёsat тиги билан бошин ерга тушурди», – дейилган.

*Шаҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингни-ю, беҳад риоят қил адаб.*

Кўриниб турибдики, маъшуқа таърифи билан бошланган ғазал ошиқ муҳаббати ва ҳолати тасвири ҳамда фалсафий мuloҳазаларга ўтиб, охири: «Эй Навоий, подшоҳ саройидаги мавкеинг ҳар қанча баланд бўлмасин, ўз ҳаддингни бил, ҳаргиз адаб доирасидан четга чиқма», – деган панднасиҳат билан ниҳоясига етади. Дарҳақиқат, салтанат соҳибларининг кайфияти баҳор ҳавосидай ўзгарувчан: бу тоифанинг меҳри бир лаҳзада қаҳрга айланмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Алишер Навоий ижоди – маънавият чашмаси. Бу чашма унга келганларнинг маънавий ташналигини қондирибгина қолмай, инсоний камолот сари ҳам йўллади.

ХАЖРУ ВАСЛ АРО

* * *

*Оұхма ёр оғзи бир дам күлмагин кам қылмади,
Чун сабодин гүнча очилди, яна ёпилмади.*

*Ништари оҳим, ажаб үйк, күнглунгга кор этмаса,
Тезликдан игна ҳаргиз хорага санчилмади.*

*Қатрае томизма бизга тутқан асфар бодадин,
Шамъ ўтидин, соқиё, ҳаргиз шарор айрилмади.*

*Ишқум, ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ,
Турфароқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади.*

*Күйида оҳим эли рафъ этти ул юз бурқаъин,
Хеч гулшанды сабодин бўйла гул очилмади.*

*Қайси жоҳилга надомат бўлгай ул олимчаким,
Ҳар не билди, қылмади, ҳар неки қылди, билмади.*

*Эй Навоий, ёр васлин истабон ул топтиким
Аҳли ҳижрон зумрасида истабон топилмади.*

(FC, 632)

Бу ғазал ҳижронда қийналган ошиқ ҳолати ва изтироби тасвирига бағишланган. Айни жиҳатдан, у шоирнинг ошиқона ғазаллари жумласига киради. Асосий ғояси муҳаббат мashaққатларию айрилиқ азобларидан шикоят қилиш орқали маъшуқа васлиға даъват этиш ва унга етиш йўлларини кўрсатиш.

*Оұхма ёр оғзи бир дам күлмагин кам қылмади,
Чун сабодин гүнча очилди, яна ёпилмади.*

Оддий баён – Навоий ижодига хос эмас. Шоир энг содда фикрни ҳам гүзал ташбех орқали ифодалаш маҳоратини эгаллаган. Аслида образли тилда сўзлаш – шоир истеъодига далолат қиласди. Чунончи, Навоий ошиқнинг айрилик ҳолати тўғрисида шундай дейди: «Сабо, яъни тонг елидан ғунча очилгани каби оҳим ўти ёрнинг оғиз очиб, устимдан кулишига сабаб бўлди. Очилган ғунча қайтиб ёпилмагани каби ёр менинг устимдан кулишини бас қилмади». Ҳақиқий ишқ дил тубида пинҳон.

Ошиқ қанча қийналмасин, маъшуқасидан нолимайди, оҳу фарёд уриб, ишқини ошкор этмайди. Бунга курби етмаганлар ошиқ эмас. Умар Хайём таъбири билан айтганда, қийналиш у ёқда турсин, бошингта ўлим келса-да, нолимаслик чин ишқдир. Навоий айтмоқдаки, мен ошиқлик удумини буздим – оҳу фарёд айладим. Буни эшитиб, ёр менинг ишқу ошиқлик ҳакидаги даъволарим пучлигини кўриб кулди. Очилган гул қайтиб ғунчага айланмагани каби энди маъшуқанинг факир тўғрисидаги фикри ҳам ўзгармайди.

*Ништари оҳим, ажаб йўқ, кўнглунгга кор этмаса,
Тезликдин игна ҳаргиз хорага санчилмади.*

«Оҳим наштарга айланса-ю, шунда ҳам қалбинга таъсир кўрсатмаса, сира ажабланмайман, зеро, игна ҳар қанча ўткир бўлмасин, барибир, тошга санчилмайди».

Тасаввуф шеъриятида маъшуқа қалбини тошга ўхшатиш мавжуд. Чунки илоҳий маҳбуб азалдан ҳеч кимнинг додига етган эмас ва абадгача шундай бўлиб қолади. Унга етишни истаган ошиқи содик қиёматга қадар сабр қилишига тўғри келади, чунки Оллоҳ ўзининг хос бандалари билан учрашувни – висолни қиёматга қолдирган. Ошиқ буни билса-да, барибир, оҳу нолалари маъшуқ қулогига етишини истайверади; чекаётган ранжу машаққатлари ўзига мебъеридан ошгандай кўринаверади; маъшуқнинг ўзига бир қиё боқишини, бир оғиз сўз қотишини, таскин беришини хоҳлайди. Оллоҳ

ошигининг доимий қўрқув ва умид орасида яшаши, ўз амалларидан кўнгли тўлмаслиги ва ўзига ишонмаслиги шундаки, Худованди каримнинг ўзи хоҳламаса, илоҳий ишқда бирор мартабага эришиб бўлмайди. Кимни ўзига муносиб ошиқ ҳисоблаб, уни васлига етказишию, кимни бу саодатдан маҳрум этишини илоҳий маҳбубнинг ўзи ҳал қилади. Ошиқ ўз амаллари билан бу баҳтга сазовор бўлиши мумкин эмас, у факат умид қилиши мумкин. Ўз ишқининг ниҳояси нима бўлишини билмагани учун сўфий ошиқнинг оху нолалари чегара билмайди.

*Қатрае томизма бизга тутқан асфар бодадин,
Шамъ ўтидин, соқиё, ҳаргиз шарор айрилмади.*

«Эй соқий, менга тутган сариқ майнинг бир томчисини ҳам ерга тўкма, чунки учқун сира шамъ ўтидин айрилмайди». Фазал айрилиқдаги ошиқ кечинмаларига бағишлилангани учун бу ерда сариқ май тилга олинаяпти. Чунки сариқ ранг – айрилик ранги. Бу дунёning бор ғаму кулфати айрилик туфайли. Шунинг учун шоир ҳеч бир нарсанинг ўз манбайдан ажралмаслиги тарафдори. Чунончи, томчи – майдан, учқун – ўтдан, қатра – уммондан, зарра – қуёшдан... айрилмасин. Шу тариқа, бу қиёс давом эта-эта асл мақсадга келади: инсон ўз Парвардигоридан айрилмасин! Байтдаги фикрдан мақсад аслида шу!

Маълумки, тасаввуф таълимотига кўра, азалда инсон ўз Яратувчиси билан бир бутун бўлган. Кейин Худода ўз жамолини томоша қилиш ва ўз кудратини англаш истаги пайдо бўлган ҳамда ўз ҳуснига кўзгу қилиб оламни, мени англасин деб одамни яратган. Шу тариқа, банда ўз Яратувчисидан айро тушган ва у энди бир умр яна Парвардигори васлига етишга интилади. Бу ерда шоир шунга ишора қилаяпти.

*Ишқим, ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа ҳалқ,
Турфароқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади.*

Маълумки, ҳар бир қалб муҳаббатни янгилайди. Бирорнинг андозаси бошқага тўғри келмайди. Шундай экан, юз минг киши юз минг йил давомида ишқнинг юз минг сифатини ёзган бўлса-да, унинг юз мингдан бир сифати ҳам қаламга олинган эмас. Чунки ҳар бир киши ишқнинг ўз тақдиридаги кўринишини битиб қолдирган. Ҳеч ким бу борада ҳаммабоп кўлланма яратмаган.

*Кўйида оҳим ели рафъ этти ул юз бурқаъин,
Ҳеч гулшанда сабодин бўйла гул очилмади.*

«Кўйида чеккан оҳимнинг ели ул гулнинг юзидаги пардани кўтарди, ҳеч бир гулшанда сабо туфайли бу каби гул очилган эмас эди».

Сабо – Шарқ томондан эсадиган тонгти ёқимли ва салқин майнин ел. Тасаввуфда у Оллоҳ таолонинг раҳмоний нафасига нисбат берилиб, хайрга боис бўлиши айтилади. Сабо ошиқнинг оху ноласини Оллоҳга, ўз навбатида, Оллоҳнинг хабарини ошиққа етказади. Хусусан, сабо билан ошиқларнинг тонг чоғида чеккан оҳлари ўртасида боғлиқлик мавжуд: тасаввуф аҳли тонг чоғида урилган оҳ Оллоҳ таолога етиб боради, деб ҳисоблайдилар. Бу ҳақда Шайх Абу Бақр Каттоний шундай дейди: «Оллоҳ таолонинг бир ели бор – тонг чоғида эсгай. У ел ошиқларнинг оху нолишини эшитгай, Аршга олиб чиққай, ундан Ҳазрати Парвардигорга етказгай»¹.

Шундай қилиб, сабо ошиқнинг ноласини Оллоҳга етказгани каби ошиқ чеккан оҳ уни маъшуқи азалга етказади. Бу ерда жон чиқиш олдидағи инсон чекадиган сўнгги оҳ кўзда тутилмоқда. Бу оҳ туфайли ошиқ рухи унинг жисмини тарк этиб, Арши аълога парвоз этади ва илоҳий маҳбуб ҳузурига этади. Гарчи жон чиқишига сабаб бўлса-да, ошиқни ўз маъшуғига етказиши жиҳатидан бу оҳ унинг ноласини Оллоҳга етказган сабодан афзал. Кўриниб турибдики, оҳ ва

¹ Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё (Мирзо Кенжабек таржимаси). – Тошкент, 1997. 129-бет.

сабо дастлаб бир-бирига ўхшатилаяпти, кейин ох сабодан устун кўйилаяпти. Чунки сабо маъшуққа ошиқнинг сўзини етказса, у чеккан ох ўзини етказади!

*Қайси жоҳилга надомат бўлгай ул олимчаким,
Ҳар не билди – қилмади, ҳар неки қилди – билмади.*

Бу байтда қиёмат кунида билганини қилмаган, қилганини билмаган олимнинг азоби ҳар қандай жоҳилдан кўра кўп бўлиши ҳақидаги ҳадис ўз аксини топган.

*Эй Навоий, ёр васлин истабон ул топтиким,
Аҳли ҳижрон зумрасида истабон топилмади.*

«Эй Навоий, излаганинг билан ҳижрон аҳли орасидан топилмаган киши ёр васлин излаб топган ҳисобланади».

Тасаввуф таълимотига кўра, бу дунё – ҳижрон олами. Чунки инсон Висол оламидан айри тушган. Шунинг учун, у энди бир умр яна Висолга интилади. Лекин унга жисм эмас, балки риёзат чекиши натижасида покланган ва тариқатни бо-сиб ўтиш давомида камолга етган рух этишади. Бинобарин, ҳижрон аҳли сафини тарк этган – Арши аълога етган комил рухгина бу саодатга мұяссар бўлади. Шоир бу байтида Ҳақ ризосига эришган ориф инсонлар хусусида сўз юритади. Шубҳасиз, Навоийнинг ўзи ҳам Оллоҳ таолонинг ана шундай хос бандалари зумрасига мансуб эди.

ШОҲУ ГАДО НИСБАТИ

* * *

*Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун деёлмас дардини бир йил югурса додхоҳ.*

*Шоҳ додимга нетиб етсунки, мулки ишқ аро
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ.*

*Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ ўлса, тонг эмас
Ким, балокашлик менинг хўйимдур, онинг – иззу жоҳ.*

*Шоҳлиқнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат бобида
Ким, керак анда сариг юз, лаългун ашқ, ўтлуг оҳ.*

*Шоҳким, матлубига қуллуқ буюргай – ишқ эмас,
Кимки ошиқдур, анга зору забунлугдур гувоҳ.*

*Сарв ила хошок агар гул ошиқидур, фарқи бор:
Сарвга то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гиёҳ.*

*Эй Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подишоҳ.*

(FC, 561)

Шоҳ ва дарвеш, шоҳ ва гадо муносабати Алишер Навоий қарашлари тизимида муҳим ўрин тутади. Мазкур ғазалда бу яхлит дунёқарашнинг бир кирраси – шоҳ ва гадонинг ишқдаги мавқе-мақоми хусусида фикр юритилади. Ишқ – муҳаббатнинг даражаси, ошиқнинг саъй-ҳаракатлари натижасида кўлга киритиладиган мақом. Бу оламда зўрлик эмас, зорлик, бойлик эмас, факирлик, амру фармон эмас, ажзу ниёз хукмронлик қиласи.

Ишқ йўлида шоҳу гадо баробаргина эмас, балки гадо шоҳдан устун. Чунки ҳақиқий ишқ молу дунё, амал-марта-ба, мавқе-мақомнигина эмас, балки дунё неъматлари, нафс хоҳишли, ҳатто жисму жонини ҳам унугиб, ёлғиз маъшук ишқига берилиш, фақат унинг ёди билан яшаш, танҳо унинг

васлига интилишни талаб этади. Гадо бу йўлда ҳамма нарсадан, ҳатто жонидан-да кечишга ҳар лаҳза тайёр тургани ҳолда, мулку салтанат соҳиби бўлган шоҳ бор-йўғини унтар даражада севишга қодир эмас: унинг жони ўёқда турсин, мол-давлатию тожу тахтидан-да кечиши қийин. Шундай экан, ҳаётдаги мартаба-мавқеи бир-биридан кескин тафовут қилувчи шоҳ ва гадонинг гўёқи ошиқ-маъшуқларнинг ўзаро тенглиги асосига қурилган ишқ деб аталмиш мамлакатдаги мақоми ҳам баробар эмас.

*Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун деёлмас дардини бир йил югурса доддоҳ.*

«Даъвогар бир йил югуриб, шоҳ ҳузурига киролмагани, унга арзу дод қилолмагани каби ишқ борасида ҳам шоҳга тенг келиш, унга ҳамдард бўлиш мушкул».

Ҳаётдаги каби ишқ оламида ҳам мақомлар тенг эмас. Фақат бу оламда ўринлар алмашади: энди гадо – султону султон – гадога айланади. Шоир ўзининг бошқа бир ғазалида лутф этганидек, жисмига ишқ шуъласи туташган ошиқ зарбоф тўн кийган шоҳга ўхшайди:

*Чун тушар ошиқ танига ишқ ўтнинг шуъласи,
Уйла шаҳдурким, эрур зарбафтдин хилъат анга.*

Бинобарин, шоҳ ва гадонинг мартабаси ҳаётда ҳам, ишқда ҳам тенг эмас экан, улар икки дунёда ҳам ўзаро ҳамдарду ҳамроҳ бўлолмайди.

*Шоҳ додимга нетиб етсунки, мулки ишқ аро
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ.*

«Ишқ оламида ўз ахволидан шоҳга арз қилишнинг фойдаси йўқ, чунки бу ерда олийнасаб шоҳ билан тупрокқа тенг гадонинг мартабаси баробар».

Нима бўлганда ҳам, ишқ оламида бировни соҳиб мавкеига кўтариб, бошқани кул мартабасига туширадиган даражадаги ўзаро кескин фаркланувчи муносабатлар бўлмайди. Бинобарин, ишқда барча ўз саъй-ҳаракатига яраша муайян

мақомга эришади, бунда бирор бирорнинг мушкулини осон қилолмайди. Демак, бирорга арзи ҳол айлашга-да ҳожат қолмайди.

*Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ ўлса, тонг эмас
Ким, балокашлик менинг хўйимдур, онинг – иззу жсоҳ.*

Дикқат қилинса, биринчи байтда шоҳнинг гадодан устунлиги ҳақида сўз борган бўлса, иккинчи байтда ишқ ичра бу икки тоифанинг тенглиги айтилади. Учинчи байтга келиб, энди гадо шоҳдан устун қўйилмоқда: «Ишқ аро шоҳ мендан ожизроқ бўлса, ажаб эмас, чунки ишқнинг асосий талаби хисобланган балокашлик, яъни, дарду азоб, қайғу-изтиробларни тортиш менинг касбим, шоҳ эса ўзининг давлату бойлигига мағрур».

*Шоҳлиқнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат кўйида
Ким, керак анда сариг юз, лаългун ашк, ўтлуг оҳ.*

Гапни узоқдан бошлаган шоир аста-секин асл мақсадга келаяпти: «Ишқу муҳаббат кўйида ким шоҳ, ким гадо деб қараб ўтирилмайди – чинакам ошиқ айрилиқда сарғайган юзи, қайғу-ҳасратда тўккан қонли ёши, маъшуқа ишқида чеккан ўтли охи билан ажралиб туради». Ҳа, ишқ тарозусига молу дунё эмас, обрў-маргаба эмас, балки маъшуқ кўйида чекилган дарду ғам, ишқ йўлида қилинган саъй-ҳаракатлар кўйилади.

*Шоҳким, матлубига қуллуқ буюргай – ишқ эмас,
Кимки ошиқдур, анга зору забунлугдур гувоҳ.*

«Шоҳ севгилисининг ўз амру фармонларига бўйсунишини талаб қиласар экан, бу – ишқ эмас, балки кучли томоннинг заиф тарафга ўз ҳукмини ўтказишидир. Ошиқлик белгиси – маъшуқ олдида зору забунлик». Дунёвий муҳаббат ўзаро тенглик асосига қурилади: Лекин сўз илоҳий маҳбубга – Оллоҳга ошиқлик хусусида борар экан, маъшуқнинг ҳар жиҳатдан тенгсизлигию ошиқнинг эса зору ожизлиги ҳақида гапирилади. Чунки Парвардигори олам қудратда ҳам, хуснда

ҳам, илму ҳикматда ҳам мислсиз: банда эса унга фақат илтижо қиласи, унинг кўйида зору ниёз айлайди.

*Сарв ила хошок агар гул ошиқидур, фарқи бор:
Сарвга то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гиёҳ.*

«Сарв билан хошок агар гулга ошиқ бўлса, уларнинг ўртасида тафовут мавжуд: сарвга то ўт туташганча, хошок кул бўлиб, тупроққа сингиб кетади». Бу ерда шоҳ – сарв дарахтига, фақир – оддий гиёҳга, хошокка ўхшатилиб, ўзаро бир-бирига қарама-қарши кўйилаяпти: сарв осонликча ўтда ёнмагани каби шоҳнинг илоҳий ишқ йўлига кириши қийин. Аксинча, хошок учқун тушиши билан ёниб, алангага айланганидек, гадою фақирлар ҳам илоҳий ишқ ўтига туғма равишда мойил ва унинг шиддатини кўтаришга қобил бўладилар.

Бинобарин, илоҳий ишқ то шоҳ кўнглини макон тутгучица қанча фақирлар бу ишқ ўтида ёниб, кулга айланадилар. Дарҳақиқат, Оллоҳ ишқи йўлида жон берган гадою дарвешларнинг сон-саноғига ҳеч ким етолмайди, лекин илоҳий ишқдан баҳраманд бўлган шоҳлар бармоқ билан санаарли.

*Эй Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

«Эй Навоий, ишқ ичра сидқу ихлос билан гадо бўлким, сен топган бу давлатни шоҳ тожу тахтини бериб ҳам топмайди».

Сўфиёна адабиётда икки ошиқнинг мақоми ҳакида сўз боради: бири – Иброҳим Адҳам, иккинчиси – Мансур Ҳаллож. Лекин Мансурнинг мақоми Иброҳимникидек юксак, чунки илоҳий ишқ йўлида Балх подшоҳи Иброҳим Адҳам тожу тахти ва мол-мулки баҳридан ўтган бўлса, машхур сўфий Мансур Ҳаллож ширин жонидан кечди! Ишқ ана шундай ўз йўлида тожу тахти, молу давлати, ҳатто ширин жонидан кечган чин ошиқлар мақоми бўлиб, шоҳлар ўз мавқеларидан воз кечолмаганлари учун кўпинча бу саодатдан бебаҳрадир.

ҲАССОС КЕЧИНМАЛАР ТАЛҚИНИ

* * *

Эй, кўнгулда шаҳди лаълинг ҳасратидин юз тешук,
Ҳар тешукдур шаҳд занбури уйи янглиг чучук.

Гар тери бирла сўнгакмен – тўъма ҳам қилмас итинг
Ким, тери асру қатиқ бўлмиш, сўнгак асру чурук.

Не лабингдин ком топтим, не кўзунгдин жавр ўқи,
Бу сифат маҳрумлуктин не тирикмен, не ўлук.

Үйла занжира жунун расвосименким, ҳар замон
Теграма Фарҳоду Мажнундек йигилмиш бир сурук.

Ишқ ўтидин қуллугинг догони қўйдум кўксума,
Ўзни бу навъ айладим ишқ аҳли ичра белгулук.

Факр водийсинда ўзлук неча камрак яхшироқ,
Йўлни осон қатъ этар солик енгилрак бўлса юк.

Элга ўт солдинг вали куйди Навоий гуссадин,
Ўхшамас ўт бирла куйдурганга бу янглиг куюк.

(FC, 335)

Ғазал ёрни севиб, унинг васлига етмаган ошикнинг ҳассос кечинмалари тасвиридан иборат. «Лабинг шаҳди ҳасратида кўнглумнинг юз еридан юзта тешик очилди, лекин ҳар бир тешик асалари уяси янглиғ болга тўла», – деб бошлайди ўз ҳикоясини шоир. Бу ширинлик – ёр ёди. Ёр ёди бу дунёда ҳамма нарсадан ширин. Жафокор маъшук кўнгилни юз чок қилган бўлса-да, бу чоклардан ҳар бирини ўз муҳаббати, хаёли билан тўлдирди. Ошикнинг таскини шундан.

Гар тери бирла сўнгакмен тўъма ҳам қилмас итинг
Ким, тери асру қатиқ бўлмиш, сўнгак асру чурук.

«Ишқ ғамини торта-торта терим билан устухонимгина қолди – шунчалик ориқлаб кетдим. Ҳатто итингга озиқ бўлишга-да ярамайман. Чунки терим жуда қотиб, суягим ғоятда чириб кетган». Аслида ҳақиқий ишқнинг талаби шу – илоҳий ишқ ўти чақилганда ёниб йўқ бўлиши учун ошиқ жисми ранж-машаққатлардан хасдай бир ҳолга келиши, хижрон азобларидан бир соч толасидай ингичка тортиши керак. Сўфиёна адабиётда ошиқ жисмининг хас, хашак, сомон, чўп, соч (қил) ва бошқа шунга ўхшашиб нарсаларга ўхшатилиши шундан.

*Не лабингдин ком топтим, не кўзунгдин жавр ўқи,
Бу сифат маҳрумлуктин не тирикмен, не ўлук.*

«На лабингдан мақсад жомини ичиб хурсанд бўлдиму, на кўзингдан жабр ўқини еб мажрух. Бу тариқа маҳрумиятдан на тирикка ўхшайману на ўликка». Байтда лирик қаҳрамоннинг мавҳум ҳолати, иккиланишлари, шубҳа-гумонлари ўз аксини топган: ўзини чинакам ошиклар қаторига қўшмоқчи бўлса, маъшук бирор-бир мужда билан уни умидвор этмаган, айни пайтда, ноумид ҳам қилмаганки, кўнгил узиб кетай деса.

*Уйла занжира жунун расвосименким, ҳар замон
Теграма Фарҳоду Мажнундек йигилмииш бир сурук.*

Маълумки, Мажнун Лайли ишқида саҳрони макон тутганида, Фарҳод Ширинни деб Хусрав томонидан Салосил кўрғонида банди қилинади ва жониворлар ҳамсуҳбатига айланади. Шоир ўзининг ишқдаги ҳолини мазкур ошиклар тақдирига ўхшатиб, мен ҳам телбалик занжирининг расвоси бўлдим, менинг ҳам теграмда Фарҳоду Мажнун каби бир сурук йиғилган, дейди. Бу билан Навоий тафаккур соҳиби хисобланмиш одамлар Фарҳоду Мажнунни тушуммаганлари ҳолда, онгиз ва тилсиз ҳайвону қушлар уларга ҳамдард бўлганлари мисолида Оллоҳни ақл воситасида билib бўлмайди, Унга фақат кўнгил билан етиш мумкин, деган

сўфиёна ҳақиқатни баён этган. Фарҳод ва Мажнун ҳакидаги достонларда ҳам, келтирилган байтда ҳам жониворларнинг илохий ишқдан бебаҳра кишилардан устун қўйилишига сабаб шу.

*Ишқ ўтидин қуллугинг догини қўйдум кўксима,
Ўзни бу навъ айладим ишқ аҳли ичра белгулук.*

Маълумки, қадимда қулдорлар қочиб кетмаслиги учун қуллари баданига тамга босгандар. Шоир шу ҳодисага ишора қилиб айтади: «Мен ҳам ишқ ўти билан кўксимни кўйдириб, унда бир доғ ҳосил айладим. Бу доғ қуллик тамғасига ўхшайди. Шу йўл билан ўзимни ишқ аҳли ичра белгилик килдим. Энди қаерга қадам қўймай, кўксимдаги ишқ доғига караб, ҳамма менинг содиқ ошиқ эканимга ишонч ҳосил қилади».

*Фақр водийсинда ўзлук неча камрак яхшироқ,
Йўлни осон қатъ этар солик енгилрак бўлса юк.*

Тасаввуфий маънода факирлик бирон нарсаси йўқлиги эмас, балки дунё ва мол-мулкка рағбат-ҳоҳиш бўлмаслигидир. «Факрнинг ҳақиқати шуки, банда Ҳақдан бошқага бирор нарсада эҳтиёж сезмайди», – дейди бу ҳакда Иброҳим ибн Аҳмад Муваллид Суфий Ракқий. Масалан, Ҳожа Аҳрор Валий беҳисоб мол-дунёга эга бўлгани ҳолда, ўзи дарвешона ҳаёт кечирган.

Тасаввуфга кўра, нафс ва дунё билан боғлиқлик инсон бўйнидаги юк ҳисобланади. Маълумки, йўлчининг юки қанча оғир бўлса, йўли шунча унади. Аксинча, юки енгил киши тез-тез йўл босади. Ҳожа Ориф ар-Ревгарий таъбири билан айтганда: «Ул қушки, бўйнида оғир (дунёвий) юк осиғлик экан, бас, қандоқ кўкка парвоз айласун?! Соликким, бу дунёға дилбандлиги бисёрдир, илохий парвоз қилолмас ва талаб водийсига қадам қўёлмас»¹. Бинобарин, бу каби

¹ Ҳожа Ориф ар-Ревгарий. Орифнома (С. С. Бухорий ва И. Субҳон таржимаси). – Тошкент: «Наврӯз», 1994. 6-бет.

моддий тўсиқлар қанча кам бўлса, фақр йўлига кирган соликнинг сайри шунча осон кечади. Чунки кўнгил то дунё муҳаббатидан мосуво бўлмай туриб, унга илоҳий ишқ ташриф буюрмайди.

*Элга ўт солдинг, vale куйди Навоий гуссадин,
Ўхшамас ўт бирла куйдурганга бу янглиғ куюк.*

«Сен бутун элга ўт солдинг-у, лекин фақат Навоий ғусса оташида куйди. Лекин бу куюк ўт билан куйганни-кига ўхшамайди». «Лайли ва Мажнун» достонида шоир ишқнинг Қайс кўнглини манзил тутиши сабабларини шундай изоҳлади:

*«Кўнгли сари ишқ бўлди мойил,
Ким, йўқ менга бўйла пок манзил».*

Дарҳақиқат, ишқ ўтининг куюги ўзига муносиб пок кўнгилларни манзил тутади.

ИШҚ ҮТИНИНГ ШИДДАТИ

* * *

*Тийра кулбамга кириб, жоно, ўлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрга ул наським, оби ҳаёт.*

*Сода күнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали
Шишаедурким, аниг ичига солмишлар набот.*

*Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиг қилганим,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.*

*То кўнгулдин бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Куш боласидек бўлубтурким, бўлур темур қанот.*

*Васл уммидига тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам, тирикмен, ўлтурур мени ўёт.*

*Истасангким, ул қуёш чиққач, санга қылгай тулувъ,
Эй кўнгул, гам сели еткач, тогдек тутқил сабот.*

*Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қаро, эрир давом.*

(FC, 74)

Тасаввуф таълимотидан хабари йўқ ўкувчи мазкур ғазалнинг матлаъсини ўқибоқ ҳайрон бўлади: «Эй жонон, зулмат ичидаги оби ҳаёт Хизрга абадий умр бағишилаганидек, сен ҳам ғамингдан қоронғилик қаърига чўмган кулбамга ўлим хабари билан ташриф буюриб, менга нажот бер». Хизр алайҳиссаломнинг зулматда яширин оби ҳаёт чашмасини топиб, ундан ичиш туфайли боқий ҳаётга эришгани тушунарли. Лекин маъшуқ томонидан етадиган ўлимнинг ошиқ учун нажот бўлиши қизик.

Айтиб ўтилганидек, тасаввуфга кўра, инсон азалда Оллоҳ билан бирга, у билан бир бутун бўлган. Кейин туғилган-у,

Яратувчисидан узоклашган. Яъни, олам ва одамнинг яратилиши билан Худо ва банда бир-биридан айрилган. У яна бир умр Парвардигори ҳузурига интилиб, аввалгидек яна бирга бўлишни истайди. Лекин тириклиқда бунинг иложи йўқ: илохий маҳбуб васлига фақат камолга етган руҳи ила муяс-сар бўлинади. Сўфиёна адабиётда ошиқнинг ўзига ўлим ти-лаб, маъшуқига илтижо қилишининг боиси шу. Зеро, мақсад дийдор экан, унга қанча тез етишса, шунча яхши. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Мавлоно Садр Котиб деган шоирнинг шундай байтини келтиради:

*Ҳаргиз дили моро ба гаме шод накарди,
Кушти дигаронрову маро ёд накарди.*

«Менинг кўнглимни ғаминг билан сира шод этмадинг, ўзгаларни ўлдирдинг, мени эса ёд этмадинг». Майлум бўладики, Худонинг жон олиши Унинг ёд этиши экан! Шунинг учун ҳам Машраб: «Ошиқ кишига ўлмоқ айни муддао келди», – дейди. Висолнинг бундан бўлак йўли бўлмагач, на илож, ошиқ ўлимга ҳам кўнади-да!

*Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.*

Бу байт нисбатан содда ҳалқона ташбеҳдан иборат. Уни сўзма-сўз эмас, балки мазмунига аҳамият берсак ҳам, шундай маъно келиб чиқади: «Набот солганда пиёладаги чой ширин бўлгани каби кўнглига ишқ ўти тушган кишининг ҳаёти мазмунли бўлади». Ёки: «Набот сувни ширин қилгани каби муҳаббат ҳаётга мазмун-моҳият бахш этади». Яна: «Сув қанд билан ширин, ҳаёт муҳаббат билан».

*. Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиг қилганим,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.*

Мазкур байтнинг мазмунини тушуниш учун оғиз ва закот сўzlари маъносини билиб олиш лозим. Оғиз орқали сўфиёна

адабиётда илохий каломга, унинг чиқиши ўрнига ишора қилинади. Шунга мувофиқ, оғиз илохий асрорни ақл билан англаб етишнинг имконсизлигидан нишона. Закот – ислом шариатига мувофиқ бой, ўзига тўқ мусулмонларнинг мол-мулкидан факир ва қашшоқлар фойдасига ҳар йили умумий даромаднинг қирқдан бир улуши миқдорида олинадиган солиқ. Шарқ мумтоз шеъриятидаги «хусн закоти», «лаъл закоти» каби машҳур иборалар шундан келиб чиқкан, яъни мол-мулки қўп бадавлат киши бечоралар фойдасига закот бергандек, гўзал маҳбуба ҳам ошикларини тенгсиз ҳуснидан баҳраманд этиши ҳеч бўлмаса юзини кўрсатиши кераклиги-ни шоирлар бадиий тимсолга айлантирганлар. Байтни шундай талқин қилиш мумкин: «Юзинг ишқи кўнгилга тушган кундан бошлаб оғзинг гадосига айландим. Чунки тақдирим шу оғиздан чиқадиган сўзга боғлик. Худованди карим сени куёш каби юксалтирибди, бу факир фойдасига нурингдан бир заррасини закот сифатида берсанг-чи? Бойнинг мурувати туфайли камбағалнинг турмуши ўнгланиб кетгани каби марҳаматинг сабабидан кўнглим муроди ҳосил бўлар эди».

*To кўнгулдин бош чиқармиши ҳар тараф пайконларинг,
Қуш боласидек бўлубтурким, бўлур темур қанот.*

Навоий ҳаётий воқеликдан ўз фикрини ифодалаш учун гўзал ва бетакрор ташбеҳлар ҳосил қиласи. Чунончи, келтирилган байтда маъшуқ ўқларининг ошиқ қалбини тешиб ташқарига чиқиши қуш боласининг қанотлари қотиб, учиш мақсадида инидан чиқишига ўхшатилаяпти. Бу билан шоир, қалбим дарди шунчалар зўрки, унга санчилган ўқ ҳам кушга айланиб, маъшуқа томонга парвоз қилиши ва унинг олдида менинг ишқим достонини куйлаши мумкин, деган фикрни мисралар қатидан илғаб олиш мумкин.

*Васл уммидига тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам, тирикмен, ўлтурур мени ўёт.*

Бу ерда нақшбандиянинг «Хуш дар дам» қоидаси ўз акси-ни топган. Мухтасар қилиб айтганда, фикру хаёлни бир ерга тўплаб, ёлғиз Оллоҳга қаратиш, бир нафас ҳам Оллоҳнинг ёди ва зикридан холи бўлмаслик. Бу таълимотга кўра, инсон қанча узок умр кўрса, ибодат ва зикрни кўп қилишига имконият яратилади. Бир нафас Парвардигор ёдидан мосуво бўлиш эса, нақшбандий учун ўлим билан баробар. Шунинг учун шоир ёзди: «Мен узок умр тилар эканман, бунинг боиси – сенинг васлинг умиди. Лекин сенсиз, яъни сенинг ёдингиз яшаб юрганимдан воқиф бўлсан, уятдан ўлар холатта етаман».

*Истасангким, ул қуёш чиққач санга қилгай тулуъ,
Эй кўнгул, гам сели еткач, тогдек тутқил сабот.*

Қиёмат кунида Оллоҳ ўз йўлида ранж-машаққат чекиб, қалбини поклаган, руҳини юксалтирган хос бандаларига жамолини кўрсатишни ваъда берган. Шоир шунга ишора қилиб, айтадики, маҳшарда у хусн қуёши – Оллоҳни кўришни истасанг, ғам сели – бу дунё ранж-машаққатларига тоғдек сабр кил.

*Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қаро, эрир давом.*

«Навоий кўнглидаги ишқинг ўти шиддатини баён этмоқчи бўлса, унинг алангасида қалам куяди, сиёҳ қурийди, давот эса эрийди». Дарҳакиқат, Алишер Навоий буюк бир ишқ сохиби эди. Бу мақомга эришиш имкони йўқ, биз факат унинг нақадар улуғвор эканини англаб етишни истаймиз.

ҲАЙРАТ ЗАВҚИ

Мутафаккир шоир Алишер Навоий Оллоҳ ва олам, олам ва одам, ҳаёт моҳияти ва инсон умрининг мазмуни ҳакида кенг ва теран мушоҳада юритган донишманд шоирдир. Айтайлик, дунё ва фалак тубанлигию тақдирнинг нотанти-

лиги, ҳаётнинг шафқатсизлигию замоннинг адолатсизлиги ҳакида ўтмишда шеър ёзмаган шоирларни топиш мушкул. Дарҳақиқат, Навоий ижодида ҳам фалак, дунё, замон ва одамлардан шикоят килиб ёзилган сатрлар кўп учрайди. Лекин Оллохнинг зоти, сифати, яратувчилик қудрати ҳакида сўз борганда норозилик кайфияти сезилмайди. Чунончи, шоир оламнинг яратилиши тўғрисидаги ўз мушоҳадалари натижаси сифатида дунёда бирон нарса ҳам бехуда яратилмаган, башарти, мен унда бирор хато кўрсам, бу оламнинг номукаммаллигидан эмас, балки менинг хато фикримдан-дир, деган теран ва ҳаққоний хулосани баён этади:

*Бу коргаҳда хато келмади чу бир сари мўй,
Хато менинг назаримдиндур, хато кўрсам.*

(БВ, 419)

«Бу дунёда битта қил ҳам бесабаб пайдо бўлмаган. Агарда мен бирор нарсада хато кўрсам, у аслида ўша нарсанинг чиндан ҳам хато яратилганидан эмас, балки менинг қусурим ва хатомдандир». Яъни бу дунёда нимаики менинг наздимда ортиқча ва кераксиз бўлиб кўринса, бу ўша нарсанинг ҳақиқатдан ҳам мен ўйлаганимчалик эмас, балки менинг қарашим хатолиги туфайлидир. Чунки Худонинг тадбир ва ишида хато бўлиши мумкин эмас.

Бу каби бадбин ўйлар аслида бани башар ақлининг маҳдудлиги, илмининг чеклангани ва фикри торлиги ҳосиласидир. Олам эса бандасига боғлиқ бўлмаган азалий ва абадий қонуниятлар асосида ҳаракатланадиган яхлит бутунликдир. Байтда бор-йўғи иккита тушунарсиз сўз мавжуд: биринчиси – коргаҳ бўлиб, у ишхона, корхона, дўкон, иш жойи деган маънони билдиради. Мажозий маънода эса бирор-бир манзил, қароргоҳ, жумладан, дунё, олам маъносида ҳам кўлланади¹.

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Тошкент: «Фан», 1983. 128-бет; Фарҳангӣ забони тоҷики. Иборат аз ду жилд. Жилди 1. – Москва, 1969. С. 563.

Мирзо Бедил бу дунёни «коргаҳи қумоши шаббоғ» – «тунда нафис матолар тўқийдиган корхона», мажозий маънода «зулмат, яъни ғафлатнинг нафис матосини тўқийдиган корхона» деб атайди. Яъни ранг-баранглиги билан одамларни ғафлат тўрларига ўрайдиган ва мақсаддан чалғитадиган жой. Алишер Навоий ҳам бу сўзни айнан дунё маъносида кўп қўллади. Чунончи, «Наводир уш-шабоб» девонидан ўрин олган ғазалларидан бирида ёзади:

*Бода тутким, бу улуг коргаҳ аҳволиндин
Ҳеч фаҳм ўлмади ҳар неча хаёлот айлаб.*

(НШ, 60)

«Май тутки, бу дунёнинг сир-синоати ҳакида ҳар қанча ўйлаб, мушоҳада юритиб, тасаввуру тахайюлга берилсам-да, ҳеч нарса маълум бўлмади». Бу ўринда бода ва унинг май, шароб каби маънодошлари тасаввуф адабиётида илоҳий тажаллий тимсоли, ишқ ва ирфон рамзи сифатида қўлланади. Шундан келиб чиқсак, мастлик илоҳий маърифатдан хузурланишни, маънавий завқ дарёсига ғарқ бўлишни билдиради. Тажаллий – кўриниш, жилваланиш. Гайдан етадиган ва қалбда намоён бўладиган илоҳий нур ва сирлар. Ҳақ таоло ҳамиша ҳамма ерда турли даражада тажаллий этади. Ирфон (Маърифат) – Оллоҳ моҳияти ҳакидаги илм. Шоир хулосасига кўра, бу илоҳий сир-синоат тубига етиб бўлмас экан, Ҳақ санъатидан ҳайратланиш ва завқланиш лозим.

Энди байтдаги иккинчи ноаниқ сўз – сари мўга келсак, сари мў – бошдаги сочнинг бир тукича, сочнинг бир учича, қилча, яъни заррача, озгина, арзимас даражада маъноларини беради. Демак, шоир бирор нарса, ҳатто у қилча бўлса ҳам, заррача бўлса ҳам муайян мақсадсиз яратилмаган, бирор вазифадан холи эмас, илоҳий ҳикмат ва хизматга молик деган фикрни илгари сураяпти. Навоийнинг айрим фикр ва ташбеҳлари ғазалдан-ғазалга кўчиб юради. Лекин шоир уларни шунчаки такрорлаб қўя қолмайди, балки муайян фикрини давом эттиради, янги маъно қиррасини очади,

шархини келтиради. Ҳа, дунёни ўз қаричи билан ўлчашга шошмаслик керак.

*Соңиё, жоми жаҳонбин тутки, андин қашф этай
Ким, кўп иш бу коргаҳ вазъида мубҳамдур манга.*

(БВ, 12)

Маълумки, соқий бу ерда май қуядиган косагул маъносида бўлмай, тасаввуф ахли бу истилоҳ орқали Муҳаммад алайхиссалом, пир ёки комил инсон назарда тутилганини келтирадилар. Соқий даврага май улашганидек, бу зотлар ҳам одамлар қалбига илохий файз бағишлайдилар, ҳақиқий ишқ ўтини соладилар, ғайб маърифатидан баҳраманд этадилар. Жоми жаҳонбин – жаҳонни кўрсатувчи жом, қадаҳ.

Ривоят қилишларича, қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи Жамшид «жоми жаҳоннамо» – жаҳонни кўрсатувчи жом ихтиро қилибди, унда дунёдаги ҳамма замонларда юз берадиган воқеа-ҳодисалар ҳам акс этар экан. Май қадаҳи ва комил инсон қалбини ҳам илохий сирларни ўзида сақлаши жиҳатидан Жамшид жомига нисбат берадилар. Жамшид жомидаги май ичган билан сира тугамас эмиш. Маълум бўладики, шоир Худодан илохий сирлар моҳиятини англашга қодир кўнгил сўрайпти, токи оламдаги ранг-баранг ишларнинг маъно-мазмунини тушуниб етсин.

Тасаввуф таълимотига кўра, дунё ҳирсу ҳаваси, нафсоний истак-ҳоҳишлиридан нажот топган кўнгил шаффоф кўзгудай яраклаб, жоми жаҳоннамога айланиб, унда ҳамма нарса аслидагидек кўринади. Бошқа бир байтида эса соқийдан май билан идроки ойнасини равшан этишини сўрайди, чунки бу оламда қилдек нарса ҳам менга маълум эмас дейди:

*Соңиё, миръоти идрокимни майдин равшан эт
Ким, эмас бу коргаҳда бир сари мӯ мудраким.*

(БВ, 408)

Мудрак – тушунилган, идрок қилинган, маълум. Ойна – илохий мазҳар бўлган комил инсон қалби. Чунки ойна деган-

да, Оллохнинг зоти, сифатлари, исмларига ишора қилинадики, уларнинг барчаси комил инсон қалбida акс этади.

*Соқиё, тут бодаким, кўпрак мени мабҳут этар,
Нечаким, андишиаи бу корхона айларам.*

(БВ, 429)

Мабҳут – ҳайрон, ҳайрон қолувчи. «Эй соқий, май тутки, бу корхона, яъни олам ишларини ўйлаганим сари мени кўпроқ ҳайрон қолдиради».

Дикқат қилинса, шоир бу олам сир-синоатларини тушуниш, улардан ҳайронлигини бартараф этиш ва бошини қотирган чигалликларни ечиш учун соқийга мурожаат қилиб, май, мажозий маънода эса Яратувчидан маърифат сўрайди. Бу унинг тинимсиз фикрлаши, тафаккур уммонига гарк бўлиши, дунё моҳияти ва инсон қалби сир-синоатларини билишга жуда қизикқанини кўрсатади.

*Сипеҳр гунбади ичра нетиб қадаҳ ичмай
Ки, бўлди мужиби ҳайрат бу корхона манга.*

(ФК, 15)

«Бу кўк гумбази ичра нега май ичмайки, бу корхона, яъни олам менинг ҳайратланишимнинг сабаби бўлиб турибди». Қадаҳ ичишдан мақсад маърифат зиёсини сипқориш. Бинобарин, байтнинг мазмунини шундай талқин қилиш мумкин: «Бу олам бошдан-оёқ мени қизиқтириб, ҳар бир нарса ҳайратланишимга сабаб бўлган экан, унинг моҳиятига этиш учун нега тинимсиз изланиб, билимимни оширмай, маърифатимни зиёда қилмай?!»

*Бода ич, бу коргаҳ вазъига кўп фикр этмагил
Ким, анга ҳар неча чирмашқанча ҳайрат келтуур.*

(ФК, 169)

«Бу дунё ишлари устида кўп фикр этгунча, май ички, унга боғланганинг сари ҳайрат устига ҳайрат келтиради».

Яъни Яратувчининг санъатидан ҳайратлан, унга эътиroz билдирма.

Шу ўринда ўтмишда «хайрат» сўзининг биргина ҳайрон қолиш, донг қотиш, таажжуубга тушишдан ташқари¹, иккила-ниш, шубҳаланиш, бирор нарсага ақли етмаслик каби маъ-нолари ҳам борлигини эсда тутиш лозим². Демак, Навоий ҳайрат ҳақида сўзлар экан, Оллоҳ ва олам моҳиятини англаб етишга ақлнинг ожизлиги ҳамда кўнгилни баъ-зан шубҳа ва тараддуд чулғаб олишини ҳам изхор этади. Демак, Навоийнинг ҳайрати бошқа. Келтирилган байтда ҳам «Борлиқнинг моҳияти ва сир-синоатини ўйлаганинг сари ўз ожизлигингни тушуниб етасан, бинобарин, дунё ишлари ҳақида кўп бехуда фикр этма-да, маърифатингни ошириш пайдан бўл» деган фикрни илгари сурган.

Ўз даврининг фозил кишиси сифатида Алишер Навоий Оллоҳнинг зоту сифатларини идрок этиш, олам моҳиятини англаш, инсон қалби сир-синоатларини билиш, ҳаётнинг маъноси ва инсон умрининг мазмунини тушунишга ин-тилгани табиий. Лекин у ўзининг бу борадаги билим ва хуносаларидан қониқмаган, имкон қадар кўпроқ нарсани билишга уринган – унинг коргаҳ ва корхона тушунчалари билан боғлиқ байту мисралари билишга чанқоқ кўнгилнинг ҳайрату ҳаяжонлари, тафаккур ва тахайюллари, эътирофи ва икроридир.

ТАФАККУР ВА ТАЛҚИН

Навоий олам ва одам моҳияти, тириклик ва ўлим ҳақида мулоҳаза юритар экан, инсон ҳаётининг мақсади, маъно-мазмuni хусусида ўйга толади, табиат ва жамият сирларига ўзича ечим қидиради. Унинг чуқур билим, кенг дунёқарашиб, катта ҳаётий тажриба, теран тафаккур ва шоирона ўткир

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллый энциклопедияси», 2008. 485-бет.

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. 139-бет.

нигоҳ билан уйғунашкан фикр-мулоҳазалари, фалсафий хулосалари ҳикматга айланади. Чунончи, мутафаккир шоир тириклик ва ўлим түғрисидаги мушоҳадаларига суюнган ҳолда: шоҳ ҳам, гадо ҳам, қари ҳам, ёш ҳам, яхши ҳам, ёмон ҳам – ажал дастидан ҳеч ким қочиб қутулолмайди, деган ху-лосага келади. Бинобарин, шоир азалий ва абадий ҳакиқатни янги образлар ва охорли фикрлар асосида ўзига хос теран ва гўзал шаклда куйидагича ифодалайди:

*Даҳр золи нечаким Фарҳодкушдур, турфа кўр
Ким, хатодур тутса гар андин вафо Парвез кўз.
(ФК, 203)*

Бу байтда аввало, даҳр золи деган сўзга ойдинлик кири-тайлик: даҳр – дунё, зол – қария дегани. Айтиб ўтилганидек, тасаввуфда дунё кампирга, бевафо маъшуқага, ишвагар ке-линчакка нисбат берилади. Дунё золи, дунё аруси (келини) деган образ Шарқ адабиётида ҳам кенг тарқалган. Мумтоз шеъриятда дунё минг ошикли маъшуқа сифатида талқин қилинади. Парвез – сосонийлар сулоласидан бўлган Хусрав Парвез Шарқда кенг тарқалган «Хусрав ва Ширин» дос-тонларининг бош қаҳрамони. Фирдавсий ва Низомий иде-ал подшоҳ сифатида улуғлаган Хусравни Навоий салбий қаҳрамон қилиб тасвирлайди. Албатта, Фарҳод ҳам шахзода, лекин у ижобий образ, чунки у ишқ йўлида зўрлик эмас, балки мискинлик йўлини танлайди. Шундай қилиб, байт-нинг мазмуни: «Дунё Ёсумани ҳар қанча Фарҳодларни те-риб ўлдирмасин, қизиги шундаки, Парвезга ўхшаганларнинг ундан умид қилиши айни хатодир». Ҳакиқатан ҳам, дунё отлиқ Ёсуман ҳарчанд Фарҳоддек асл одамларни жавонмарг қилувчи бўлмасин, Хусрав каби нокаслар ҳам ундан вафо умид қилиши хатодир, чунки ҳаёт тегирмони навбатма-навбат яхшини ҳам, ёмонни ҳам бирдай ўз комига тортади. Умар Хайём айтганидек, бошқалар кетиб, ўзинг тирик юрга-нингга мағур бўлмаки, бир куни албатта сенга ҳам навбат етади.

Бу ерда «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг Хусрав ёллаган Ёсуман макри билан қатл этилганига ишора килинаяпти. Ҳолбуки, Хусравнинг қувончи ҳам узокқа бормайди – Шириннинг васлига етолмай, ўғли Шеруя томонидан ўлдирилади. Такдир ўғил – Шеруя қўли билан ота – Хусравдан Фарҳоднинг ўчини олди. Агар Хусрав Фарҳодга зулм қилган бўлса, ҳозиржавоб фалак тезда унинг ажрини берди. Ўз навбатида, падаркуш Шеруя ҳам олти ой ўтмай, ажал шарбатини тотади.

Навоий кўплаб ғазаларида Фарҳод ва Хусрав образларига қайта-қайта мурожаат қилиб, бу борадаги фикрларини янада ривожлантиради, чукурлаштиради ва бойитади. Лекин улар асосан ишқ мавзуи билан боғлаб талқин қилинади. Бир байтида тасвирланишича, Хусрав тахтда ўтирган бўлишига қарамай, ишқ бобида маъшуқасига етиш учун мискинлик йўлини танлаган Фарҳоддан ожиз – шунинг учун у Ёсуман кампирни ёллаб, рақибини макр-хийла билан ўлдириб юборади:

*Ҳийла ожизлигдин айлар ошиқ, англа, эй кўнгул
Ким, забунроқ ишқ аро Фарҳоддин Парвез эрур.
(НШ, 193)*

Навоийнинг фикрича, ишқ – кўнгил иши, унда куч билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Маъшуқа томонидан мояиллик бўлмаса, ошиқнинг барча саъй-ҳаракатлари беҳуда. Фарҳод ўлими Навоийга шунчалик кучли таъсир этганки, кўплаб байту мисраларида бу воқеага ишора қиласди, муносабат билдиради, янгидан-янги тимсолу ташбеҳлар восита-сида кўнгил кечинмаларини изҳор этади. Чунончи, «Лайли ва Мажнун» достонида тоғлар бағридаги селни тошларнинг Фарҳод фирогида тўккан кўз ёшига, сахродаги лолаларни Парвез кулоҳига ўхшатади.

«Ҳайрат ул-аброр» достонида кўхна ва шафқатсиз фалак хусравлар қатли учун қилич қайровчи, айни пайтда фарҳодларни ҳам тирик қўймовчи жаллодга қиёсланади:

*Хусравлар қатли учун тез ҳуш,
Хусрав ҳам демаки, Фарҳодкуш.*

Алишер Навоий ижоди ўзига хос ҳикмат бўстонидир. Ундан ўзингиздаги ҳар қандай саволга жавоб излаб, ахволи руҳиянгизга мос ҳикматни топганда кўнглингиз яираши шубҳасиз. Чунки донишманд шоир инсон феълининг бутун «ўру қири»ни обдан кузатган, табиат ва жамият ҳодисаларини теран таҳлил қилган, бир сўз билан айтганда, олам ва одам воқелигини ақл тарозисида ўлчаб, кўнгил дафтарига дарж этган. Шоир ҳикматлари ҳаётийлиги, шаклан гўзал, мазмунан теран, бадиий юксаклиги билан ҳалига қадар ўз аҳамиятини йўқотмай келаяпти.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ПАЙҒАМБАРЛАР

Маълумки, ҳар бир пайғамбар ўз мўъжизаси билан машҳур. Навоий бир қатор байтларида ўзини у ёки бу пайғамбарга муболага йўсинида қиёслайди. Бинобарин, пайғамбарлар ҳаёти ва фаолиятидан хабардор бўлмаган ўкувчи уларнинг мағзини чақишига қийналади. Чунончи:

*Кимгаким Нуҳ бўлди кишишибон,
Ғам йўқ, ар қўкка мавж ураг тўфон.*

«Сабъаи сайёр»нинг 29-бобида келтирилган бу байтни тушуниш учун Нуҳ пайғамбар билан боғлиқ ривоятдан хабардор бўлиш керак. Чунки «Кимгаки Нуҳнинг ўзи дарға бўлса, тўфон фалакка қадар мавж урса ҳам ғам йўқ» деган фикр пайғамбарларнинг отаси Нуҳ алайҳиссаломнинг кемачилик фаолияти ҳақида билишни тақозо этади. «Қисаси Рабғузий»да тўфон воқеасининг тафсилоти шундай баён килинади: «Нуҳ Шарқдан Ғарбгача бўлган барча халқларга пайғамбар эди – бир қарич ер одамдан холи эмас эди. Шарқдан Ғарбгача туташ томлардан иборат уйлар эди – томдан-томга ўтиб, Шарқдан Ғарбгача борса бўлар эди.

Шарқдан Ғарбгача қаерга таёқ ташласа, киши бошига тушар эди. Нух давридагидай кўп халқ қиёматгача бўлмайди. Лекин шунча халқ бўла туриб, Оллоҳ ягона дегувчи кимса бўлмади. Шу вақтда Жаброил пайғамбарлик хабарини келтирди. Нух айтди:

– Дунё жуда кенг, кофирлар кўп. Мен қаерга бориб, сенинг яккаю ягоналигинг хабарини етказайин.

Хитоб келди:

– Эй Нух, мендан эшиттириш, сендан айтиш.

Нух иймонга даъват қилди. Шамол Нухнинг сўзини Шарқдан Ғарбгача олиб борар эди:

– Ҳар куни чикиб, иймон келтиринг. Оллоҳ таолонинг бирлигига икрор бўлинг, менинг пайғамбарлигимга ишонинг.

Кофиirlар Нухни калтаклаб шунчалик урдиларки, сұяклари синди. Қопга солинган сұяқ қандай шиқирласа, териси ичидә сұяклари шундай шиқирлар эди. Тунда бошини ёстиққа қўйганида қудратли ва улуғ Оллоҳ шифо берар эди. Жаброил ҳар куни келиб, ваҳий етказар эди:

– Эй Нух, боргил, кофиirlарга айтгил: «Ло илоҳа иллаллоҳу Нухун расулаллоҳи»¹, –десинлар.

Бориб айттар эди, яна шундай урап эдилар. Охири Нух айтди:

– Эй Худойим, кеча-кундуз сенинг фармонингни етказдим – тингламадилар, очиқ айтдим – эшитмадилар, даъват орасида насиҳатлар қилдим – қабул қилмадилар.

Нух пайғамбар 950 йил даъват қилганида қавмидан борйўғи саксон киши мусулмон бўлди, иймон келтирди – ярми эр, ярми аёл. Бошқа ҳеч киши мусулмон бўлмади. Ҳатто хотини ҳам кофир эди. Кун сайин машаққати зиёда бўлди...

Дунё сувга ғарқ бўлишидан олдин кема тайёр бўлди. Нух пайғамбар ясаган кемаси тарихда Нух кемаси номи билан машхур. Бу кема инсониятни сув тўфонидан қуткарған. Шарқ мумтоз шеъриятида ташбех, талмех, муболага, там-

¹ Оллоҳ ягона, Нух унинг элчиси.

сил, лафф ва нашр, тазод, истиора, ийҳом, иштиқоқ каби санъатлар воситасида Нуҳ ва тӯфон воқеасига кўп мурожаат қилинади. Алишер Навоий ҳам ўз бадиий мақсадини гўзал ва таъсирчан амалга ошириш мақсадида кўп ўринларда бу воқеага ишора қилган. Чунончи, «Наводир уш-шабоб»даги «аро» радифли ғазалда ҳам айни фикр ифодаланади:

*Ҳар неча тӯфони исёним чекар гардунга мавж,
Кимсага Нуҳ ўлса киштибон не гам тӯфон аро.*
(НШ, 5)

«Исёним тӯфони ҳар қанча фалакка юксалса-да, кишига бу ҳаёт тӯфони аро Нуҳнинг ўзи дарға бўлса, ғам йўқ».

Фарки шундаки, бу ерда исён тӯфони чогида Оллоҳ пайғамбарининг қўллашидан умидворлик ҳақида сўз боради ва кейинги байтда айни фикр давом эттирилади:

*Ул ҳабибингни шафеъим қилки, бўлгай юз туман
Нуҳ муҳтожи аниңг бу баҳри бепоён аро.*

«Эй Худо, ҳабибинг – дўстинг Муҳаммадни менинг шафоатхоҳим қилки, бу бепоён ҳаёт отлиғ уммонда юз минглаб Нуҳ ҳам унинг муҳтожи бўлади». Маълумки, Муҳаммад алайҳиссалом маҳшар куни Оллоҳ таолодан ўз умматларининг гуноҳини сўраб оладилар. Боязид Бистомийдек орифлар султони даражасидаги улуғ пири комиллар, қанчадан-қанча тақводор сўфийлар ҳам иймон бутлигидан хавфсирагани маълум. Шундай экан, барча ҳам шафоат қилинувчи уммат аҳлидан бўлишни истайди. Жумладан, Навоий ҳам Оллоҳ таолога илтижо қилиб, севикли пайғамбарини ўзининг шафоатхоҳи бўлишини сўрайяпти.

Маълум бўладики, Нуҳ алайҳиссалом оламни ғарқ этган буюк тӯфон балосидан бани башарни сақлаб қолган. Шунинг учун уни иккинчи Одам ҳам дейишади, яъни Одам Ато – одамзоднинг отаси, ер юзида инсон авлоди ундан тарқалган бўлса, Нуҳ – инсониятни ҳалокатдан асраб, унга

иккинчи ҳаёт бахш этган. Шунинг учун Навоий, мен агар иккинчи Одам бўлмасам, нега кўз ёшим бошдан-оёқ жаҳонни тутди, дейди:

*Навоиё, агар иккинчи Одам эрмасмен,
Недин жаҳон юзини тутти сарбасар ёшим.*

(БВ, 426)

Айни пайтда, Нуҳ узоқ умр кўриш тимсоли ҳисобланади. Ривоят қилишларича, у 1000, ҳатто 1600 йил яшаган. Унга 100 ёшида пайғамбарлик келган ва қавмини 950 йил ҳидоят йўлига даъват килган, лекин Ҳақ йўлига юрганлари учун охир-оқибат буюк тўфон балосига гирифтор бўладилар – бу балодан факат Оллоҳ пайғамбарига эргашганларгина тирик коладилар. Бошқа ривоятга кўра, 400 ёшида пайғамбарликка танланган ва тўфондан кейин яна 350 йил яшаган – жами 1700 йил умр кўрган¹. Шунинг учун Шарқ мумтоз шеъриятида кишига Нуҳ умрини тилаш, Нуҳ умрини орзу қилиш бир анъана тусини олган. Лекин шунча узоқ яшаб, Нуҳ ҳам охир-оқибат ўлган, бас, ҳатто Нуҳ умрига ҳам бақо йўқ, дейди шоир:

*Нуҳ умрию Сулаймон мулкига йўқтур бақо,
Ич, Навоий, бодаким, олам гами беҳудадир.*

(FC, 196)

Сулаймон – шон-шавкатли подшоҳ ва пайғамбар. Унинг мол-мулки ҳад-ҳисобсиз бўлган. Унга Худонинг сирли ва муқаддас исми – Исми аъзам маълум бўлган ва бу исм унинг сеҳрли узугига нақш қилинган. Бу узук воситасида у нафақат одамлар, балки ҳайвонлар, қушлар, барча инсу жинларга, табиат ҳодисаларига ҳам ҳукмини ўтказа олган. Сулаймон – шукуху дабдаба ҳамда мулқу давлат тимсоли сифатида машҳур. Ер юзида ундан бой ҳукмдор бўлмаган. Ҳолбуки, шундай чек-чегарасиз бойлиқдан ҳам ному нишон қолган эмас. Шунинг учун шоир айтадики: «На Нуҳникидай

¹ Бу ҳақда қаранг: Қисаси Рабгузий. 1-китоб. 43-бет.

узун умрга, на Сулаймонникидай бепоён мулкка бако бор экан, демак, олам ғами бехуда, шундай бўлгач, Ҳақ ишқига боғланиб, илоҳий файздан баҳра олавер, чунки Оллоҳ ишқи – нақду олам ҳаваси – насия».

Бир байтида Навоий кўнглини Сулаймонга ўхшатади:

*Кўнгулдор ул паридин ишқ мулкининг Сулаймони
Ки, ҳам бор оҳидин ел ҳукмида, ҳам догоидин хотам.*
(НШ, 426)

«Ул пари туфайли кўнгил ишқ мулкининг Сулаймонига айланди – унинг оҳи ел ҳукмидаю доги узук». Бу ерда шоир ёр ишқида чеккан оҳини елга ўхшатаяпти – агар ел Сулаймон таҳтини ҳавода кўтариб юрган бўлса, унинг оҳи ҳам учраган кишини чархи фалакда чирпирак қилишга қодир. Кўнглидаги ишқ доғини эса Сулаймон узугига қиёслайди – Сулаймон узугига исми Аъзам ёзилган бўлса, унинг узугига ёр номи, ишқи нақш қилинган. Сулаймон узук воситасида бутун оламни тасарруфига киритган бўлса, шоир кўнглидаги ишқ доги уни икки оламнинг шоҳига айлантиради.

Куйидаги байтда муболағани ҳадди аълосига етказиб, кўз ёшини Нуҳ тўфонидан ҳам устун қўяди: Нуҳ тўфонидан кейин хароб бўлган олам аслига қайтди – яна обод бўлди, лекин менинг кўз ёшим туфайли қиёмат намоён бўлди – у тўфон билан бу тўфон фарқини шундан ҳам билса бўлади:

*Тузалди Нуҳнинг тўфонидан сўнг даҳру ашкимдин
Қиёмат ошкоро бўлди – ул тўфону бу тўфон.*
(БВ, 452)

Бошқа бир байтида эса оламни бузишда Нуҳнинг тўфони кучлими ёки ёшим селининг тутёними деб, уларни ўзаро қиёслайди:

*Эй кўнгул, олам бузарда қай бири ортуғ экин:
Нуҳ тўфониму ашким селининг тугёниму?*
(FC, 517)

Мана бу байтида күз ёшым денгизи түфөнида қолган киши жисми кемасини Нух умри қадар, яъни минг йилдан зиёд сурса ҳам соҳилга чиқолмайди деб муболаға қиласди:

*Улки, ашким баҳри түфөнида қолди, етмагай
Нух умри сурса жисми заврақин соҳилгача.*

(БВ, 572)

Мумтоз шеъриятда тажохули орифона санъати кўп кўлланади. Бу санъатнинг маъноси, билиб билмасликка олишдир, яъни шоир ҳамма нарсадан боҳабар бўлгани ҳолда ўзини ҳеч нарсани билмагандай тутади ва фикрини таъсирчан ифодалаш мақсадида риторик сўроқдан фойдаланади. Бу санъатнинг асосида кўпинча ташбех ётади¹:

*Нух давринда магарким ошиқ эрди рўзгор,
Йўқса ашки сайлидин не эрди түфон айламак.*

(ФК, 326)

«Нух даврида бутун олам ошиқ эдими нима, – дейди шоир ўзини содда нодонга ўхшатиб, – шундай бўлмаса, кўз ёшининг селидан түфон айлашнинг сабаби нима?»

Аслида шоир ислом ва инсоният тарихини ҳам, Нух алайхиссалом ҳаёти ва у билан боғлиқ воқеаларни ҳам жуда яхши билади, лекин ошиқона фикр юритиб, бу машҳур ҳодисани ошиқлик ҳолати билан боғлайди: Нух даврида жамики одамлар ошиқ бўлиб, ёр ҳажрида тинимсиз кўз ёши тўкканларидан олам сув остида қолдими?

Кўз ёшини түфонга ўхшатиш – Навоий учун одатий ташбех. Лекин ҳар гал уни бошқа санъат орқали тасвиirlайди. Куйидаги байтда уни лафф ва нашр санъати воситасида ифодалайди. Келтириб ўтилганидек, шоир аввал бирор нарса-тушунчаларни кетма-кет келтириб, кейин уларнинг сифати, таърифини баён қиласди, нозиктаъ ўқувчи бу сифат ва

¹ Карап: Исҳоков Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Тошкент: «Заркалам», 2006. 64-бет.

таърифларнинг қайсиси нимага ёки кимга тегишлилигини фаросати билан билиб олади. Мисол учун, куйидаги байтда кўз ёши ёмғирининг Нуҳ давридаги тўфонга, узунилиги жиҳатидан хижрон тунининг Нуҳ умрига нисбати бор:

*Сиришким ёмғирию шоми ҳижронимга раҳм этким,
Бу ўтти Нуҳнинг умридин, ул бир ўтти тўфондин.*
(ФК, 462)

«Кўз ёшимнинг ёмғирию хижроним тунига раҳм айлаки, бу Нуҳнинг умридан ўтди-ю, у эса тўфондан». Байтда шоир бу ва у кўрсатиш олмошларидан ҳам маҳорат билан фойдаланган: бу – яқиндаги, у – узокдаги нарсага нисбатан қўлланади. Бинобарин, байтда бу, яъни Нуҳнинг хижрон тунига, у, яъни тўфон кўз ёши ёмғирига тааллукли.

Дарҳақиқат, бу байтда ҳам Навоий ижодига хос санъатлар гулдастасини қўрамиз: лафф ва нашрдан ташқари, кўз ёшининг ёмғиргаю хижрон тунининг Нуҳ умрига қиёсланишида ташбех, кўз ёшининг тўфондан, хижрон тунининг Нуҳ умридан устун кўйилишида муболаға, Нуҳ умри ва тўфон воқеасига ишора қилинишида талмех, таъсирчанликни ошириш учун «ўтти» сўзининг икки марта қўлланишида такрор санъатларини қўрамиз.

Куйидаги байтда ҳам айни санъатлар воситасида шоир мазкур фикрни давом эттиради:

*Ҳажр юз минг йилчаю ашким ураг гардунга мавж,
Мен ҳам ўттум Нуҳдин, бу ашк ҳам тўфонидин.*
(ФК, 463)

«Хижрон юз минг йилга чўзилиб, кўз ёшим фалакка қадар етди, бинобарин, мен Нуҳдану кўз ёшим тўфондан ўтиб тушди».

Байтда шоир муболаға қилиб айтаяптики, Нуҳ минг йилдан ортиқ умр кўрган бўлса, мен учун хижрон юз минг йилга чўзилди, буюк тўфон оламни ғарқ этган бўлса, кўз

ёшим фалак тоқигача етди, демак, мен бу борада Нухдану кўз ёшим унинг тўфонидан ўтди. Бу ерда ҳам юз минг йилга чўзилган ҳижроннинг Нуҳ умрига, фалак тоқига етган кўз ёшининг тўфонга нисбати борлигида лафф ва нашр санъатини кўрамиз. Албатта, унда ташбек ва талмех санъатлари ҳам мавжуд. Бир қатор байтларида шоир ўзини Исо Масихга ўхшатади. Жумладан, қуидаги байтда ёр лабининг васфида Навоий нафаси ўликни тирилтири – илохий файз етиб, Масихга айландим деб ёзади:

*Лаби васфида Навоий дами тиргузди ўлук,
Файзи қудс чу мадад қилди – Масихо бўлдум.*

(БВ, 427)

Маълумки, Исо алайҳиссаломнинг мўъжизаси – ўликни тирилтириш. Шарқ мумтоз шеъриятида нафаси ошиққа жон бағишлайдидан маъшуқа ҳам Исо Масихга ўхшатилади. Бу ерда шоир илохий файз мадад қилиб, ёрнинг лаби васфида шундай оҳ тортдимки (ёки жонбахш, ўтли, ширин сўзлар айтдимки) нафасим ўликни тирилтири, яъни муз юраклар, тўнган қалбларга ҳам сўзим жон бағишлиши жиҳатидан Масихга айландим демокда. Бошқача айтганда, Масих ўликларни тирилтирса, шоирнинг ўгли сўзи муз юракларни эритади, тўнган вужудларни уйғотади.

Бу ерда лаби васфида Навоий нафаси ўликни тирилтири дейилаяпти. Лаб васфида сўз айтилади, лаби ҳажрида бўлганида оҳ чекиши тушиунилиши мумкин эди. Демак, байтда шоирнинг ёр лаби таърифида айтган хассос сўзлари ўз ҳарорати билан ўликни ҳам тирилтиришга қодирлиги ҳақида гап бормоқда. Мана бу байтда эса, Худога шукрки, тарки дунё ва ҳимматдан қанотим бор, бас, нега энди бу дунёдан чиқиб, Исога ҳамнафас бўлмай, дейди:

*Чиқиб бу дайрдин, Исога невчун ҳамнафас бўлмай,
Биҳамдиллаҳ, тажсарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.*

(FC, 133)

Маълумки, Исо алайҳиссалом зуҳду тақвоси билан машҳур бўлган. Зоҳидлик тарихини унинг номи билан боғлашлари бежиз эмас. У тарки дунё қилгани ва ҳимматининг юксаклиги туфайли тириклай осмонга кўтарилиб, қуёш билан бирга тўртингчи фалакда мақом тутган. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида шундай ёзади: «Исо алайҳиссалом олам ва дунё асбобидин (нарсларидан) ҳеч нима қабул қилмади ва алардин бир пишмина (жундан тикилган) тўн ва бўрк (бош кийими, кулоҳ) ва бир асоси бор эрди. Бир ерда бўлмас эрди, дойим сайдра эрди. Рўзи (ризқ) учун касб қилмади, ҳар не етти – қонеъ (қаноатли) бўлди. Чун ҳавориён (ҳаворийлар – Исонинг шогирдлари) илтимос қилдиларким, бир маркаб (улов) мингилким, яёғлик (яёвлик) мاشаққати камроқ бўлгай. Анинг емак ва муҳофазати ташвишидин рад қилди. Ва илтимос қилдиларким, бир маскан ясоли. Қабул қилмади. Ва зуафо (аёллар) билан ихтилоти (муносабати) йўқ эрди. Бу жиҳатдин мужаррадликка (ёлғизлик, уйланмаганлик) машҳур бўлди».

Алишер Навоий ўз ҳаётини унга ўхшатиб, азбаройи ҳиммати баландлигидан дунёнинг ҳирс-ҳавасларига бе-рилмагани, кўнгил поклигига эришгани, бинобарин, Исо алайҳиссалом билан тенг бўлишга, тўғрироғи, унга яқин ва ҳамнафас бўлишга ҳақи борлигини изҳор этади.

Бошқа бир ўринда ҳам шоир Исони кўкка юксалтирган нарса унинг тажриди (мужаррадлиги, тажарруди) деган фикрни илгари суради. Булар ўзаро маънодош сўзлар бўлиб, тажрид кутултириш, ажратиш, яккаланиш, ёлғизланиш, бошқалардан узоқлашиш бўлса, тажарруд гўшанишинлик, тарки дунё килиш, ёлғизлик, уйланмаганлик, мужаррад ёлғиз, ҳалқдан узилган, гўшанишин, жудо, озод, фориғ, танҳо, ягона, уйланмаган маъноларини билдиради, яъни тарки дунё қилган ва оила қурмаган, олам савдоси ва ғавғосидан ўзини халос этган, ёлғиз Ҳақни севиб, Ҳаққа интилган киши. Тасаввупуда дунё муҳаббатидан узилиб, Ҳаққа боғланиш. Оллоҳ йўлидаги покланиш усули. Дунё молу мулкидан бирор нарсага эга бўлмаслик, ботини ҳам нафс ҳоҳишларидан холи

бўлиб, Худованддан ҳеч нима талаб қилмаслик. Яъни соликнинг зоҳиран молу мулқдан, ботинан шубҳали ва зиддиятли ўй-хаёллардан ўзини халос қилиши. Дунё муҳаббатини тарк этар экан, эвазига дунёдан ҳам, охиратдан ҳам бирор нарса умид этмаслик, балки дунёни ҳеч нарса деб билгани учун уни тарк этиш. Ҳакқа ибодатнинг ўзи унга қут бўлади. У дунёнинг арпа донича ҳиммати йўклиги ва унинг неъматларига алданганлар ўзларига зиён қилишларини яхши билади.

*Ул қуёш васлин тиларсен, бўл мужаррад, негаким,
Кўкка Руҳуллоҳни еткурган анинг тажриди дур.
(ФК, 178)*

Мосиво – Оллоҳдан бошқа нарсалар, яъни мавжудот ва маҳлукотни билдириб келади. Навоий ҳам ўзини ўз замонасининг ягонаси бўлган пок инсонлар жумласига киритади ва илоҳий марҳаматга сазовор бўлганлар сафида бўлишига умидворлик қиласи.

Бу борада Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти ҳам ибрат намунаси. Ҳусайн Бойқаро давлатининг асосий устуни, мамлакатнинг улуғ вазири бўлса-да, у кибру ғууррга берилимаган, зулму ноҳақликка қўл урмаган, билъакс бир умр ўзи айтмоқчи, қўлидан келганча зулм тифини синдириб, мазлум жароҳатига малҳам қўйишга интилган («Вақфия»), ҳад-хисобсиз бойлигини эса хайрия ишларига сарфлаган, ҳимматини баланд қилиб, бу дунё давлатини ҳам, ишратини ҳам назарга илмаган. Машхур муаррих Хондамир унинг дарвештабиатлиги, мол-дунёга кизиқмаганлиги, маънавий камолотни ҳаётнинг мазмuni деб билгани хусусида тўлибтошиб ёзади.

Алишер Навоийдаги улуғ мартаба ва улкан давлат, юксак обрў-эътибору серқирра истеъдод юкини унча-мунча киши кўтаролмайди. Ҳолбуки, шоир буларнинг барчасига бефарқ бўлган, гарчанд ижодкорлик иқтидоридан ифтихор туйиб, фахрия байтлар ёзган бўлса-да, ҳеч қачон бундан ғуурланмаган, ўзи айтмоқчи, ҳиммати бу каби фоний

дунёнинг ўткинчи нарсаларидан бир неча баробар баланд бўлган.

Маълумки, улуғ зотлар халқ ва Ҳақ ризосидан ўзга нарсани истамайдилар, «ибрат юзасидан дунё ишларига хирс кўймайдилар, охират тараддуидан ғофил ва бепарво бўлмайдилар. Мана шу андиша ҳар нарсадан бохабар Амирнинг этагидан тутди. Шунинг учун ҳам у тамом ҳиммати ва мўътабар иштиёқини охират ишларига сарф қилди, солиҳлар тариқига эргашди...»¹.

Исо алайҳиссалом дунёнинг роҳати ва лаззатига қизикмаган бўлса, Алишер Навоий ҳамма нарсага эга бўлиб туриб уларга кўнгил бермаган: молу дунё гардини пок кўнглига юқтирамаган, нафсу шахват чиркини этагига қўндирамаган, бутун умрини хулқини гўзаллаштириш ва камолот касб этишга сарфлаган. Бундай киши ёлғизлик ва ҳимматдан қанотим бор, деётган экан, нега энди дунёдан чикиб, Исога ҳамнафас бўлмай дейишга лойик эмас. Маълум бўладики, шоирнинг кўплаб байтлари қатига яширинган маъно дурларини кўлга киритиш учун унинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ кўплаб тафсилотларни ҳам етарли даражада билиш керак.

«НАҚШИ ДЕВОР АЙЛАДИНГ НАҚҚОШНИ»

Шарқ шоирлари наздида, мусаввир гўзал маъшуқа суратини чизмоқчи бўлса, ўзи сурат бўлиб қолади. Маъшуқанинг бекиёс ҳусни жамолини чизишга энг моҳир мусаввир ҳам ожизлиги ҳақида Алишер Навоий шундай дейди:

*Келди Чин наққоши ул юз нақшини қилмоққа тарҳ,
Чеҳра очиб, нақши девор айладинг наққошни.
(НШ, 599)*

«Чин (Хитой)лик мусаввир суратингни чизиш учун келган эди, лекин юзингни очишинг билан унинг ўзи деворга чизил-

¹ Навоий замондошлари хотирасида. – Тошкент: F. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 17-бет.

ган суратта ўхшаб қотиб қолди». Маълумки, Шарқ адабиётида маҳоратда тенгизлигини таъкидлаш учун мусаввирларни албатта чинлик деб келтириш анъанаси мавжуд. Бу ҳодиса сабабини Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонининг «Чин шаҳри сифати ва Симурғ парининг у ерга тушгани воқеаси» деб аталган XIX фаслда ҳам келтириб ўтади.

Ривоятга кўра, бир кечада Симурғ олам узра парвоз қилар экан, Чин устидан ўтаётганда мамлакат бирдан ёришиб кетади, бундан хабар топган аҳоли эса ҳушидан кетиб қолади. Симурғ қанотини силкитганда ундан бир дона пари тушиб қолади ва бутун мамлакатни зебу ҳашамга буркаб юборади. Бу парда турли рангу нақшлар шунчалик кўп эдик, эртаси куни ўзига келган аҳоли унга ҳайрату ҳаяжон билан бокади ва қўлига қалам олиб, ундаги рангларни ўз тасаввурида жонлантириб, қоғозга тушира бошлайди – ҳамманинг иши сурат чизиш бўлиб қолади.

Улар орасида бир киши бу борада энг юксак даражага эришади. Унинг исми Моний бўлиб, қалами – мўъжизакор, санъати барчани ҳайратга солар эди. Маъно ахли Монийнинг суратхонаси Чинда деб айтадилар. Шу тариқа Чин – мусаввирликка асос солинган мамлакат, мусаввирлар ватани, Моний эса мусаввирлар султони сифатида ном қозонади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг наққошлиқ санъатидаги устози Монийнинг ҳам чинлик эканини эсланг. Фарҳодга аatab тўрт фаслга мослаб қурилган тўрт қаср ичини Моний турфа нақшлар билан безатиб, жонсиз суратларга гўё жон бағишилайди. Қоран тош йўниб, қасрни курса, Моний нақш чизиб, уларга пардоз беради. Фарҳод эса қасрлар битгунча уларга шогирд тушиб, ҳам тош йўнувчи, ҳам наққош бўлиб етишади. Шоирнинг ўзи уни «тўрт суратхонаи Чин» деб таърифлайди. Лекин Навоий тасвиридаги таърифи етти иклизига кетган гўзалнинг суратини чизишга келган Моний вориси бўлган чинлик маҳоратда тенгизиз мусаввир ҳам ожиз. Ожизгина эмас, битта чизик ҳам тортолмай ўзи «нақши девор»га – девордаги суратга айланади. Шунинг учун шоирнинг ўзи бошқа байтида айтади:

*Эй мусаввир, айласанг тақлид жонон сувратин,
Чекмагил жонким, эрур онинг мисоли ўзгача.*

(НШ, 549)

«Эй мусаввир, жонон суратига тақлид қилмоқчи бўлсанг, ўзингни бехуда азобга қўйма, унинг мисоли ўзгача (яъни унинг суратини чизишга сенинг қаламинг ожиз)». Хуллас, таникли адабиётшунос олим Нуриддин Шукуров ҳакли ра-вишда лутф этганидек: «Бу байт асосида шундай бир ҳикоя тузиш мумкин: Навоий яшайдиган Ҳирот шахрида бир гўзал маҳбубанинг гўзаллиги ҳақидаги овозалар бутун Ҳурросонга ва қўшни мамлакатларга ҳам тарқалибди. Жумладан, Чин мамлакатига ҳам етиб борибди.

Чин азалдан гўзал манзаралар ва гўзал одамларнинг суратини чизишга мохир бўлган рассомлари билан машхур. Ана шундай рассомлардан бири лавҳу лавнини, яъни ёзув тахтаси, бўёқлари ва мўйқаламларини олиб йўлга тушибди. Карвонга эргашиб Ҳиротга етиб келиб, гўзалнинг яаш жойини аниклаб, уйига борибди. Рухсат олиб уйга кирса, бурчакда бир маҳбуба юзида пардаси билан турган экан. Наққош (рассом) унга ўз муддаосини баён этибди. Гўзал маҳбуба, марҳамат, расмимни чизсангиз чиза қолинг деб, юзидан пардани қўтарибди. Гўзалнинг суратини чизаман, деган наққош гўзаллик кучидан бехуш деворга ёпишганича ўзи «нақши девор» бўлиб қолибди¹. Борди-ю, Чин суратгари маҳорат кўрсатиб, бу гўзал чехранинг бир эмас, юзта суратини чизганида ҳам ҳуснининг юздан бир киррасини акс эттиrolган бўлар эди:

*Ваҳ, не юздур улки, тақлидин қилиб наққоши Чин,
Чекса юз суврат, бирин юздин намудор айламас.*

(FC, 231)

Шарқ мумтоз шеъриятида гўзаллик тимсолига айланган маъшуқа факат ҳусну камолда эмас, у хулқу одобда

¹ Шукуров Н. Бу олам сахнида... (Адабий-мантикий мақолалар). – Тошкент: F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. 86-бет.

ҳам тенгсиз, ақлию зехнига донишмандлар тан берган бир хилқатдир. Албатта, бундай ёрга етишиш учун ошиқлар оғир ва машақатли синовларни бошидан кечиришга түғри келади. Лекин бекаму құст ёрга етишган киши жаннат хурларидан ор қилишга-да ҳақли. Навоий ургу бергани каби:

*Кимки, онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,
Одами эрса, пари бирла малакдин ори бор.*

(НШ, 181)

«Фарҳод ва Ширин» достонида тасвирланған Мехинбону саройидаги гүзаллар таърифини құз олдингизга келтириңг. Лекин уларнинг нафақат исми гүзал, жисми ҳам ҳар қандай таърифдан устун туради: «Бари ҳам сарвқомат, ҳам дило-ром». Бунинг устига, ҳар бири бир соҳада тенгсиз: бири шеър, бири мусиқа, бири тарих, бири ҳисоб, бири мантиқ, бири нужум, бири балогат, бири ҳикмат, бири ҳақойик (мавжудот ҳақиқатлари ҳақидаги фан), бири муаммо ечишда үз даврининг билимдонидир.

Шундай қилиб, Навоий сўз воситасида тасвирланған гүзал тимсолини мусаввир рангу бўёқ билан чизишга ожиз. Ҳолбуки, сурат чизиш учун бўёқ кўпроқ имконият ва қулайликларга эга. Лекин буюк сўз санъаткори сўз мусаввири эплай олмаган ишни қилишга қодир экан. Бу ерда Навоий қаламининг қудрати мусаввир қалами кучидан бир неча барабар устунлигига ҳам ишора мавжуд.

ДҮСТДАН АЗИЗ ДУШМАН

Дарҳақиқат, ўтган машойихлар: «Бирорни мағлуб этган эмас, балки үз нафсини енгтан киши ҳақиқий мард ҳисобланади», – деб бежиз айтишмаган. Чунки нафс инсоннинг энг суюкли дўст киёфасидаги энг ёвуз душмани. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий дейди:

*Бўлуб нафсингга тобеъ, банд этарсен тушса душманни,
Санга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.*

(FC, 115)

Нафс арабча сўз бўлиб, жон, рух, инсон табиати, бирор нарсанинг асли, зоти, жавҳари, шахс, ўз, ўзлик, мақсад, интилиш, ғурур, мағрурлик каби кўплаб маъноларда кўлланилади¹. Нафс деганда кўпроқ эҳтиёжни қондиришга бўлган интилиш тушунилади. Шоир айтмоқчики, ўз хоҳишинг, мақсадинг, интилишинг ва ғурурингдан келиб чиқиб, кўлингга тушган душманни мағлуб этасан, аслида сенга нафсдан ортиқ душман йўқки, кўлингдан келса, уни мағлуб қил. Нафс фақат еб-ичиш, жисмоний эҳтиёжларни қондириш дегани эмас. У кенгрок тушунча бўлиб, молдунёга ҳирс қўйиш, дабдабага ўчлик, амал-мартаба учун курашиш, кибру ғурурга берилиш, шаҳвоний ҳирсга қул бўлиш, ўзига бино қўйиш, худбинлик ва бошқа шу каби салбий хислатларни ҳам ўз ичига олади. Ҳужжат ул-ислом Муҳаммад Фаззолийнинг ёзишича, нафс ёмон хислатларни ўзида жамлаган зўравон кучdir. Муҳаммад алайҳиссалом ҳам: «Энг қаттол душман ичингдаги нафсингдир», – деб бејиз айтмаганлар. Навоий ёзганидек:

*Молдин умрунгга осойини агар етмас, не суд,
Нуҳ умрин ҳосил этсанг, ганжи Қорун қозганиб.*

(FC, 56)

«Қорундай беҳад мол-дунёга эга бўлиб, Нуҳ пайғамбардай узоқ умр кўрсанг-у, лекин бу бойлик сенга хотиржам ҳаётни таъмин этолмаса, бундан нима фойда?» Бу байтни барча маъно қирралари ва бутун теранлиги билан тушуниш учун Нуҳ пайғамбар ва Қорун ҳақида муайян маълумотга эга бўлиш керак. Нуҳ алайҳиссалом – Шарқ мум-

¹ Фарҳангги забони тоҷики. Жилди I. С. 839; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. 439-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Тошкент, 2007. 26-бет.

тоз сўз санъатида узок умр кўриш тимсоли бўлиб келиши ҳакида айтиб ўтдик. Ганжи Қорун – Мусо алайҳиссаломнинг амакиваччаси Қоруннинг афсонавий хазинаси. Ривоятларга қараганда, Қорун ўзининг ақлию улдабуронлигию кимё-гарлиги орқасида шундай бойиб кетган эмиш. Аслида улуми ғариба ва фунуни ажигани Оллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломга берган бўлиб, у бу илмлардан кимёни имкони етгани қадар Қорунга ўргатади. Алишер Навоийнинг сўзига кўра, Қорун сеҳргарлик илмига қизиқиб, унинг сирларини ўрганиш оқибатида молу дунёси еру кўкка сифмай, хазиналари калитини қиркта хачир кўтариб юрар эди. Лекин у қанча бой бўлса, шунча баҳил бўлган. Охир-оқибат Мусо алайҳиссаломнинг дуойибадига учраб, Қорунни бутун хазинаси билан бирга ер ютади. Қорун ганжи Шарқ адабиётида бойлик, баҳиллик, кибру ғуур, хирсу ҳавас, молу дунё рамзи бўлиб келади. Бу мажозий образдан Алишер Навоий ҳам ўз асарларида кенг фойдаланган. Масалан:

*Чу кўмдунг ерга, Қорун ганжи ҳукми тутти, эй мунъим,
Тутайким нақд ила бўлди хизонанг ганжи Қорундек.*
(FC, 336)

Тасаввуф таълимотида инсон нафс ва руҳдан иборатлиги келтирилган. Мумтоз адабиётда нафс инсонни илоҳдан ажратадиган, камолот йўлидан чалғитадиган, тубанлаштириб, ҳайвондан баттар хор қиласидиган даҳшатли куч сифатида қораланади. Шоирлар нафсни коғирга, ғаддор душманга, еб-тўймас аждаҳога, Дажжолга, девга, итга ўхшатганлар. Чунончи, Абу Абдуллоҳ Рудакий: «Нечун нафсим итига озук айлай пок имонимни», деса, Машраб: «Нур бўлур эрдимки, нафс аждаҳоси бўлмаса», дейди. Ҳусайн Воиз Кошифий уни шерга ўхшатса, Нажмиддин Кубро девга қиёс қилади. Нафсни қоралаш ва уни мазаммат этиш Навоийда бадиий бўёқлар орқали чизиб берилган. Чунончи, қўйидаги байтда нафсни итга тенглаштиради:

*Беша шерин гар забун қылсанг шужсаатдин эмас,
Нафс итин қылсанг забун, оламда йүк сендең шужсө.*
(FC, 288)

«Түқайдаги шерни енгиш мардлигу жасурлик эмас, агарда сен нафс итини мағлуб қила олсанг, ана унда оламда сендан марду жасур киши топилмайди».

Маълум бўладики, инсон учун нафсдан кўра кучли душман йўқ. Нафсини ўзига бўйсундирган кишини ҳатто шайтон ҳам йўлдан уролмайди. Мухаммад Жабалрудий таъбири билан айтганда, нафсининг ҳокими бўлган киши бу дунёда душманим йўқ, деб ҳисобласа ҳам бўлади.

СОМИРИЙ СЕҲРИ

Навоий ўз шеърларида фикрларини лўнда ва таъсирчан ифодалаш мақсадида талмех санъатидан маҳорат билан фойдаланиб, тарихий шахслар, воқеа-ҳодисаларга нозик ишоралар килган. Шунинг учун пайғамбарлар, авлиёлар, машхур кишилар ҳаёти ва фаолиятидан етарлича хабардор бўлмаган ўкувчи уларни теран идрок этиши қийин. Чунончи, куйидаги байт мағзини чақиш учун Сомирий сеҳрию Исо Масих мўъжизаси нималигини билиш тақозо қилинади:

*Кўзни афсунсоз этиб, жонбахш лабдин нукта айт,
Сомирий сеҳрин, Масих мўъжизин изҳор қил.*

(FC, 388)

«Кўзингни сеҳргарга айлантириб, жон бағишловчи лабингни сўзга очиб, пурмаъно сўзлар айт – шу тариқа Сомирий сеҳрию Масих мўъжизасини намоён қил». Сеҳргар тимсолига айланиб кетган Сомирий Мусо алайҳиссаломнинг холаваччаси ва шогирди эди. Оллоҳ таоло Фиръавнни ҳалок қилмоқчи бўлганида Жаброил жаннат буроқини миниб, Фиръавннинг олдида борар эди. Жаброил минган отнинг туёғи теккан ер жонланишини кўриб қолган Сомирий ундан бир ҳовуч олиб асрраб қўйган эди. Оллоҳ таоло Тавротни

нозил қилиш учун Мусо алайҳиссаломни Тур тоғига даъват эттанида кечикиб қайтганидан фойдаланиб, фитна қўзгайди.

Мисрдан чиқиб келаёттанды Фиръавн қавмининг зебзийнатларини кўтариб чиқкан бани Исроилни йўлдан уради. Исроил қавми унга ишониб, бор нарсаларини топширади. Сомирий олтин-кумуш, гавҳару марваридларни бир ерга тўплаб, уларни эритади ва ундан ичи ғовак бузоқ ясади. Жаброилнинг оти туёғи теккан тупрокни унга солганида, овоз чиқаради. Сомирий уни илоҳ деб танигади. Бунга ишонган қавми олтин бузоқка топина бошлайдилар¹. Шу тарика, Мусо алайҳиссаломга факат Оллоҳгагина сифинишга ваъда берган қавми Сомирий ясаган бузоққа сифиниш орқали ваъдаларини бузади. Мусонинг: «Бу нима қилганинг, эй Сомирий?», деган саволига: «Нафсим мени шунга унлади», дейди. Шундан кейин Мусо Сомирийга у ясаган «илоҳни ёндириб, кулини дengизга сочиб юборишни ва ўзига эса киёматда қаттиқ азоб борлигини айтади»². Шоир бир байтида маҳбуба кўзининг жодусини Сомирий сехридан устун кўяди:

*Воизо, кўп васф қилдинг Сомирийнинг сехрини,
Хозир ўлгилким, сени ул кўзи соҳир кўрмасун.*

(БВ, 440)

«Эй воиз, Сомирий сехрини ҳаддан зиёд таъриф-тавсиф этдинг, эҳтиёт бўлки, сени у жоду кўзли кўрмасин, акс ҳолда холинг хароб бўлади».

Албатта, шоир фикрини оддийгина баён қилиб қўя қолмаган, билъакс, бир байтнинг ўзида бир неча санъат кўлланганини кўрамиз. Аввало, Сомирий сехрига ишора қилинишида талмех санъати мавжуд. Иккинчидан, кўз жодусининг Сомирий сехрига, лаб жонбахшлигининг Масих мўъжизасига қиёсланишида ташбех санъатини кўрамиз. Учинчидан, кўз фитнасининг лаб жонбахшлигига, Сомирий сехрининг Масих мўъжизасига зид кўйилиши

¹ Қисаси Рабгузий. 2-китоб. 14–16-бетлар.

² Қуръони карим. 218-бет.

тазод санъатини келтириб чиқарган. Тўртингидан, кўз жодусининг Сомирий сехрига, лаб жонбахшилигининг Масих мўъжизасига нисбати борлиги лафф ва нашр санъатини юзага келтирган. Бешинчидан, маъшуқа кўзи сехргарлигининг Сомирий сехри, лаби жонбахшилигининг Масих мўъжизасига тенглаштирилиши ва ҳатто устун қўйилишида муболаға санъати қўлланган. Чунончи, бошқа бир байтда ҳам қайси сехргар Сомирий шогирдиман деган бўлса, ғамзанг унга сенинг устодинг менинг шогирдим ҳисобланади деди, деб ёзади:

*Қайси соҳирким, дедиким, Сомирий шогирдимен,
Деди ғамзангким: «Эрур шогирдим устодинг сенинг!»*
(ФК, 352)

ҲАҚ СИРИ ПИНҲОНУ ҲАЛҚ СИРИ ОШКОР

Шарқ мумтоз шеъриятида кўп қўлланган машҳур санъатлардан бири тазод ҳисобланади. Бу сўзнинг маъноси «зид қўйиш», «қаршилантириш» бўлиб, ундан ўзаро зид сўзлар ва ибораларни бир-бирига қарши қўйиш орқали фикрни таъсирчан ифодалаш, гўзал бадиий тимсоллар, лавҳалар яратишида фойдаланилади. Бундай олиб қараганда, бу санъатни қўллашдан осони йўқ, чунки ҳаётда ҳамма нарса ўз зиддига эга. Масалан, оку қора, дўсту душман, ҳалолу ҳаром, пасту баланд ва ҳоказо. Лекин буюк сўз санъаткорлари ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган фавқулодда ва охорли тазодлар топиб, фикрларини бадиий ва таъсирчан шаклда ифодалайдилар. Жумладан, Шайхзода таъбири билан айтганда: «Навоий тазодларни сонига қараб эмас, сифатига қараб тежаб қўллайди ва унинг тазодлари чуқур ҳаётий воқеани, умумийлаштирилган фалсафий ҳикматни изҳор этишга хизмат қиласди»¹. Чунончи, кишилар бир-бирининг сирларини сира қизғанмай

¹Максуд Шайхзода. Асарлар. Олти жилдлик. 4-жилд. Фазал мулкининг сultononi (Алишер Навоий ҳақидаги тадқикот ва мақолалар мажмуаси). – Тошкент: F. Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 268-бет.

бошқаларга сахийлик билан улашишларини мана бундай кутилмаган ва чукур мазмунли тазод орқали тасвирлайди:

*Ёшурди одам агар Тенгри сиррини, кўрунгиз
Ки, халқ сиррини туттмас ниҳон бани одам.*

(БВ, 409)

Мазкур байтда ифодаланган фикрнинг тагига этиш учун тасаввуф илмидан хабардор бўлиш керак. Унга кўра, «Лисон ут-тайр»да ёзилишича, Худо бу дунёни яратишдан олдин, аввало инсонни яратишни мақсад қылгани учун, уни мавжудот ичидаги тенгсиз қилиб яратади. Инсон кўнглини маърифат хазинаси қилиб, унинг ичидаги ўзини пинҳон этади. Чунки Оллоҳ таоло Ўз сирлар хазинасини очганда уни на кўк қабул қилибди-ю, на ер, фақат уни инсон қабул қилибди. Шунинг учун унинг бошига шараф тожи қўйилган, барча мавжудотдан афзал қилинган. «Ҳайрат ул-аброр» муқаддимасида ёзилганидек:

*Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин гараз инсон эди.*

*Турфа каломингга додги комил ул,
Сирри ниҳонингга додги ҳомил ул.*

*Кўнглига қилдинг чу яқин ганжи қисм,
Жисмини ул ганжсга қилдинг тилсим.*

«Фавойид ул-кибар»даги бир ғазалида ҳам шу мавзуни давом эттиради:

*Бирор амонатини асрой олмас, арчи эрур
Худой амонатини асрамоқ ҳаволат анга.
(ФК, 8)*

«Бирорининг омонатини асрой олмайди-ю, ҳолбуки, унга Худо омонатини асраш ишониб топширилган». Маълум бўладики, Алишер Навоий айтадики, қадим ул-айёмда одамлар Ҳакнинг сирини сақлай олиш даражасида улуғ ва ишончили эдилар. Ҳозир эса илоҳий сирлар ўёқда турсин, оддий

сирингни ҳам бирорга айттолмайсан, дарҳол оламга достон қилишади. Ҳамма бир-бирининг сирини билиб олиб фош қилади, бир-бирини гийбат қиласди. Кўрдингизми, биргина байтни тушуниш учун қанча нарсани билиш керак экан. Бундай идрок этиш мураккаб байтлар эса Алишер Навоий ижодида кўп учрайди.

РАМЗЛАР СИЛСИЛАСИ

Алишер Навоий щельлари туркий, форсий ва арабий сўзларнинг кўплиги билан эмас, диний-тасаввуфий тимсол-тушунчаларга бойлиги билан ўзига хос мураккаблик касб этади. Ислом таълимоти ва тасаввуф асосларидан бехабар ўқувчининг уларни ўқиб тушуниши қийин. Чунончи:

*Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синган сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичкан гадо.*

(FC, 1)

Айтиш мумкинки, бу байт сўфиёна тимсол ва тушунчалар асосига қурилган: май, синган сафол, жом, гетинамо, Жамшид. Маълумки, май, шароб ва бода каби маънодош сўзлар тасаввуф адабиётида илохий тажаллиёт тимсоли, ишқ ва ирфон (маърифат) рамзи бўлиб келади. Шунга мувофик, мастлик илохий маърифатдан ҳузурланишни, маънавий завқ дарёсига ғарқ бўлишни билдиради. Шоир ижодида май ва мастлик сўзларининг кўп учраши шундан. Албатта, уларни маист қиласиган ичимлик маъносига ҳам қўлланган, лекин бу борадаги фикрлари май ва майхўрни танқид қилиш, майдан воз кечишга даъват қилишдан иборат. Навоий ғазалиётида синган сафол, эски сафол ҳам кўп учрайди. Бу ўринда шоирнинг «Гаройиб ус-сигар» девонидаги ҳар банди: «Харобот аро кирдим ошуфтаҳол, Май истарга илгимда синган сафол», байти билан якунланадиган таржеъбандини эслаш кифоя. Синган сафолнинг маъно доираси кенг бўлиб, у синик кўнгил, дардли кўнгил, илохий ишқдан боҳабар кўнгил,

факр, қадаҳ, жом тимсоли бўлиб келади. Бу истилоҳ воситасида шоир илохий ишқдан бехабар ва боҳабар кишиларни ўзаро зид қўйиб тасвирлайди.

Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий, Робиа Адвия, Аҳмад Яссавий, Абусаид Абулхайр, Сулаймон Бокирғоний каби сўфийлар ҳаёти ва фаолиятида факирлик, хоксорлик, синиклик асосий ўрин тутади. «Дерларки, Худо синик кўнгиллардадир»¹. Шунинг учун ҳам Яссавий, Абусаид, Бокирғоний ижодида синиклик ва хоксорлик тарғиби кенг ўрин эгаллади. Тасаввуфий тимсолга кўра, жом – май ичадиган идиш: қадаҳ, пиёла, коса. Жом ва унинг маънодошлари орифи соликнинг маърифат зиёсига лиммо-лим кўнгил маъносида келади. Илохий тажаллиёт ва бепоён нурнинг порлаши ҳам жом дейилади. Жомни жисмга, ичидаги майни уни поклашга ҳам ташбех этадилар. Илохий май қадаҳидан ичган ориф тавҳиддан сармаст бўлади. Соликнинг турфа ҳоллари ҳам баъзида жомга нисбат берилади. Илохий нур жилvasи, шунингдек, мавжуд дунё маъноларида ҳам кўлланади.

Гетинамо – жаҳонни кўрсатувчи. Жоми жаҳонбин (жаҳонни кўрувчи), Жоми Жамшид ва Жоми Жам (Жамшид исмининг кисқартирилган шакли), жоми гетинамо (жаҳонни кўрсатувчи жом), жоми гетиафрӯз (оламни ёритувчи жом), Жоми Искандар, ойинаи жаҳоннамо номлари билан ҳам юритилади. Ривоят қилишларича, қадимги Эроннинг афсонавий подшохи Жамшид жоми жаҳоннамо – жаҳонни кўрсатувчи жом ихтиро қилган бўлиб, унда нафакат ҳозирги, балки ўтмишда юз берган ва келажакда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ҳам акс этар экан. Май қадаҳи ва комил инсон қалбини ҳам илохий сирларни ўзида сақлаши жиҳатидан Жамшид жомига нисбат берадилар. Жамшид жомидаги май ичган билан сира тугамас эмиш.

Тасаввуф таълимотига кўра, дунё ҳирсу ҳаваси, нафс истак-ҳошишлари ва жисмоний майллардан нажот топган кўнгил шаффоф кўзгудай яраклаб, Жоми жаҳоннамо каби

¹ Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. 37-бет.

унда ҳамма нарса аслидагидек акс этар экан. Шунинг учун комил орифнинг қалби ва Ҳақ мардининг ботинини жомга нисбат берадилар. «Солик бу «жоми жаҳоннамо»га назар солиб, унинг сирларидан огоҳ бўлади ҳамда қалбини фурур ва ўзлигидан халос этиб, дўст ишқи билан лиммолим тўлдиради» (С. Рафиддин). Умуман, Жоми жаҳоннамо илохий нур жилvasи ва маърифат сирига ошно кўнгил маъносида келади.

Байтдаги нотаниш тимсол-тушунчалар моҳияти ойдинлашгач, мазмуни тушунарли бўлади: «Илохий ишқ майига ташна, маърифатдан боҳабар дардли кўнгил идиш бўлгани яхши – ўшандা илохий ишқ майи поклаган қалб кўзгудай порлаб, бутун оламни ўзида акс эттиради, бу майдан ичса, гадо ҳам Жамшиддай бой-бадавлат ва шон-шавкатли подшога айланади». Яъни Ҳақ маърифатидан баҳраманд кўнгилнинг қиёси йўқ бўлиб, у бутун оламни кўзгудай ўзида акс эттиради. Кўзгу деганда тасаввуф ахли илохий мазхар бўлган комил инсон қалбини тушунадилар.

Чунки кўзгу деганда, Оллоҳнинг зоти, сифатлари ва иемларига ишора қилинадики, уларнинг барчаси комил инсон қалбida акс этади. Маълум бўладики, бу байт илохий маърифат нуридан покланган ошик кўнгилнинг кўзгудай порлаб, жоми жаҳоннамога айланганию бу қалб соҳибининг Жамшид мақомига етгани ҳакида экан. Бундай маъно-мазмундаги байтлар шоир ижодида кўп учрайди. Жумладан, куйидаги байтда у, кўнгил кўзгусини дунё ҳирс-ҳаваслари ғубори билан қорайтирмаки, жоми жаҳоннамонинг хеч қачон хира тортмагани яхши, дейди:

*Кўнгулни даҳрдин ошуфта қилмаким, хуитур
Ки, тийра бўлмаса жоми жаҳоннамо ҳаргиз.
(БВ, 202)*

Бошқа бир байтда ёзади:

*Кўнгул жоми жаҳонбиндур тўла қил соф май бирла
Ки, соглай акс неким бўлса аҳволи жаҳон анда.
(НШ, 25)*

«Күнгил жаҳонни кўрсатадиган жомдир – уни соф май билан тўлдир. Ўшанда жаҳонда юз бераётган барча воқеа-ходисалар унда акс этади». Яъни маърифат зиёсидан нурафшон кўнгил дунё моҳияти ва аҳволини теран англайди, ҳамма нарса худди кафтдагидай кўриниб туради. Мана бу байтда эса, мен бир факиру бечора эдим, май билан синган сафолимни Жамшид жомига айлантириб, ҳароб кўнглимни Қорун хазинасига айлантирдилар, дейди:

*Муфлис эрдим, май қилиб сингон сафолим жоми Жам,
Хотирим вайронасин худ ганжи Қорун қилдило.*

(FC, 573)

Бу ерда Жам Жамшид сўзининг қисқа шакли. Хотир сўзининг эса эс, ёд, хотирадан ташқари, мумтоз адабиётда кўнгил маъноси ҳам мавжуд. Байт рамзий мазмунда бўлиб, унинг мазмунни куйидагича: «Мен бир бечора эдим, май билан синик, ҳароб кўнглимни поклаб, ярақлатиб Жамшид жомига, вайрона кўнглимни Қорун хазинасига айлантирдилар. Зоро, илоҳий майдан бир қатра тушса, у ҳар қандай кўнгилни Жамшид жомига, яъни ойнаи жаҳоннамога айлантиради. Бу ишқдан баҳраманд кўнгил эса Қорун хазинасидан ҳам бой ҳисобланади. Ойнаи жаҳоннамо аслида ошиқ соликнинг қалби. Дунё, нафс ва вужуд ташвишларидан кутулган, уларнинг борлигини унутиб, бутун фикру зикрини ягона Оллоҳга қаратган инсон қалби ойинадай пок бўладики, жумла олам, курраи заминда юз бераётган воқеалар унда акс этади.

«ХУРШИД – АТОНГДУР, ОЙ – АНО...»

Шарқда қадимдан ерга яқинлигига қараб Ой – биринчи, Аторуд (Меркурий) – иккинчи, Зухра (Венера) – учинчи, Қўёш – тўртинчи, Мирриҳ (Марс) – бешинчи, Муштарий (Юпитер) – олтинчи, Зуҳал (Сатурн) – еттинчи фалакда деб тасаввур қилинган. Бу сайёralарга яна саккизинчи осмонда деб тасаввур этилган «Фалаки савобит» (турғун фалак) –

буржлар ва тўққизинчи осмонда деб тасаввур этилган фалак ул-афлок (фалаклар фалаги) деганда осмоннинг энг юқори қисми тушунилади.

Ҳар бир сайёра муайян тушунчалар тимсоли ҳисобланган. Айтайлик, Күёшни тириклик рамзи деб «кун подшохи», «Шарқ шохи», «юлдузлар султони», «тонг подшохи», «Шарқ турки», «тонг шунқори» деб улуғланган. Чунончи, Навоий машҳур ғазалини шундай бошлайди:

*Саҳар ховар шаҳи чарх узраким хайлу ҳашам чекти,
Шиоъий хат била кўҳсор уза олтун алам чекти.*

(НШ, 606)

«Саҳар пайти Шарқ подшохи ўзининг сипоҳу хизматкорлари билан фалак узра чиқиб келди, тоғлар узра шуъласи хати билан олтин зарҳал хат битди». Бундан ташқари, у ҳуснда тоқ маъшуқа ва гўзал юзнинг тимсоли деб қаралган. Күёш ва ой гўзаллик тимсоли деб қаралгани учун Навоий бир ғазалида маҳбубани таърифлар экан, отанг – куёшу онанг – ойдан яратилганинг учун сен гўзаллар шоҳисан, ҳусн давлатисоҳибисан, дейди:

Эй ҳусн аро соҳибгино: хуришид – атонгдор, ой – ано...

Яна бир байтида ёзади:

*Ой, кун ато бирла ано, фарзанд сен бўлсанг не тонг
Ким, сен саминдорсен, валек ул икки андоқким садаф.*

(БВ, 307)

Бу ерда самин – қимматбаҳо гавҳар, садаф – ичида гавҳар этиладиган ҳукқа. Шундай қилиб, байтдан, агар сен фарзанд бўлсанг, қуёш билан ой ота билан она. Гўё сен қимматбаҳо гавҳарсану у иккиси сени бағрида парваришлаган садаф, деган маъно келиб чиқади. Бу ташбеҳ бежиз эмас. Күёш ва ой осмонда улкан ёриткичлар бўлиб, бекиёс гўзаллиги, ягоналиги, доимий ҳаракати, беминнат нури ва одамзодга ҳамроҳ

бўлиб келаётгани учун қуёш отага, ой онага қиёсланган. Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида ҳам шунга ўхшаш ташбех учрайди:

*Боини фидо айла ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошига.
Тун-кунингга айлагали нур фоиш,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.*

Ой туфайли тун, қуёш туфайли кун ёруғ бўлганидек, ота фарзанд ҳаёти кунини ёритса, она тунини нурга тўлдиради. Агар бири бўлмаса ҳам, кеча-кундузнинг ярми ёруғ бўлса, ярми қоронғидай туюлади. Навоий бир байтида, саодатли юлдуз остида тугилгансан, гўё қуёш сенга отаю тўлин ой она, дейди:

*Ахтари саъд сенингдекки тугуптур гўйиё
Ким, қуёш эрди атову тўлун ой эрди ано.*

(FC, 39)

Хулоса қилиб айтганда, Шарқ шоирлари сайёralар, юлдузлар, буржлар, ва осмон ҳодисалари билан боғлиқ тасаввурлардан ҳам ўз фикрларини гўзал ва таъсирчан ифодалашда маҳорат билан фойдаланганди. Шу боис Навоийнинг оламнинг яратилиши билан боғлиқ қарашларини тушуниш учун улар ҳақидаги афсона-ривоятлар, самовий жисмлар жойлашиши, ҳаракати, илми ҳайъат (астрономия) ва илми нужум (астрология)дан муайян даражада хабардор бўлиш тақозо қилинади.

ҚАТРАДА АКС ЭТГАН УММОН

Мумтоз адабиётшунослик факат бадиий тасвир воситалари, шеърий санъатлардан фойдаланиб ёзилган бадиий баркамол асарларнигина чинакам адабиёт намунаси сифатида зътироф этган ва уларни бошқаларга намуна қилиб кўрсатган. Шарқ шеъриятида янги фикр айтиш, мазмунан

теран мулоҳазаларни ифодалашнинг ўзигина ҳеч қачон шоирлик ҳисобланмаган, балки ана шу янги фикр ва теран мулоҳазаларни гўзал шаклда – муносиб вазн ва шеърий санъатлар воситасида бадиий сувратлантириш ҳамиша биринчи ўринда турган. Бу шеъриятда ҳатто олинган муайян фикрнинг бир неча санъат ёрдамида ифодаланиши айб саналмаган.

Мумтоз адабиётимизни бутун қўлами, теранлиги билан англаш учун бадиий санъатлардан етарли даражада хабардор бўлиш талаб этилади. Бу шеъриятда энг кўп қўлланган санъатлардан бири – талмех санъатига мурожаат қилмаган шоирни топиб бўлмайди. Талмех арабча сўз бўлиб, ишора килиш, бирор нарса томонга енгил назар ташлаш маъносини билдиради. Атоуллоҳ Ҳусайнин айтади: «Ламҳ яшин чақнамогидур ва ламҳа (ялт этиб) бир қарамоктур. Шоир андоқ қилурким, анинг озгина алфози кўп маънони билдирур, шунинг учун ани талмех дерлар»¹. Талмех шеърда оз сўз билан кўп маънони ифодалаш санъати бўлиб, машхур бир қисса, воқеа ёки асарга, оят ёки ҳадисга, шарҳ ёки адабий қаҳрамонга, афсона ва масалга ишора қилиш орқали айтилаҗак фикр, ифодаланажак ҳолат ва баён этилажак мақсадни чўзмай, сўзни мухтасар қилинади. Айни жиҳатдан талмехга заррада қуёшни, қатрада уммонни акс эттириш санъати, деб таъриф бериш мумкин. Чунки бу санъатдан фойдаланиб, шоирлар озгина сўз билан баъзан катта ва теран нарсаларга ишора қиласиларки, уларни шарҳлаш ва тушуниб олиш осон бўлмайди. Масалан:

*Кўнглум ўтидин, не тонг, гар тонса руҳсоринг фуруғ,
Шўх тарсо Мусҳаф ўртар шайх Санъон ўтига.*

(FC, 565)

«Насроний гўзал Шайх Санъон ишки ўтига Мусҳафни ёққанидай, кўнглимда ёнган мухаббат ўтидан юзинг пор-

¹ Атоуллоҳ Ҳусайнин. Бадойиъ-с-санойиъ (Алибек Рустамов таржи-маси). – Тошкент: F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 176-бет.

ласа, шуълаланса, сира ажабланадиган жойи йўқ». Бу ерда шоир шайх Санъон воқеасига ишора қилиш орқали кўнглида ишқ ёккан ўтнинг оламни куйдирап даражада кучлилигини баён этиш учун фойдаланган. Шайх Санъон тақвою тоати, парҳезкорлиги, илми ва хулки билан кўпчиликка ибратга айланган. Диний илм ва инсоний фазилатларда замонасининг ягонаси бўлган. Мана шундай комил инсон насроний қизни деб исломга зид бўлган тўртга шартни бажарди: май ичди, зуннор тақди, Мусҳафни ўтга ёқди ва бутпараст бўлди. Бунинг устига, мазкур шартнинг икки жаримаси – бир йил чўчқабоқарлик ва шунча муддат ҳаммомда гўлахликни ҳам килди.

Маълум бўладики, талмех факат шоирдангина эмас, балки ўкувчидан ҳам муайян даражада билимдонликни ва адабиёт илмидан хабардорликни тақозо этади. Чунки Навоий Шайх Санъон қиссасини билмаса, ўз ҳолатини бу қадар таъсирчан ифодалай олмас, ўз навбатида, ўкувчи ҳам бу машхур ишқ достонидан бехабар бўлса, Навоийнинг фикри ни бутун теранлиги ва нозиклиги билан тушуниб етмайди. Шайх Санъон қиссаси мажозий маънода бўлиб, тасаввуф истилоҳ-тимсолларига кўра, май ичиш – кўнгилга илохий ишкнинг тушиши, зуннор – ҳақиқий маҳбуб тоати ва хизматига бел боғлаш, Мусҳафни куйдириш – зоҳирий тоат-ибодат, расм-руsum, одат-маросимлар ўрнини Ҳақ мұхаббати эгаллаши, сукр – мастлик ҳолати бўлиб, илохий май бўлмиш Оллоҳ мұхаббатидан маству мустағрақ қишининг эсхүшини йўқотишидир. Кейинчалик хотирасидан кўтарилган Куръоннинг қайта зеҳнига ўрнашиши – илохий маърифатга қалби тўлишиб, унинг ўзига келиши – сахв (хушёрик) ҳолатини эгаллашидир. Бутпарастлик – дунёдан буткул воз кечиб, ҳақпарастлик қилишдир. Мазкур шартнинг икки журмонаси бўлган чўчқабоқарлик – нафс ҳоҳишларидан воз кечиш бўлса, гўлахлик – кўнгилни дунё гарду ғуборларидан поклаш. Кўриниб турганидек, бу зоҳирий нарсалар ботинга ишора қиласи, яъни илохий ишқ ўтида нафсни куйдиришу кўнгилни поклаш.

Куръони каримдаги «қиссаларнинг гўзали» бўлган Юсуф сураси бошдан-охир ошиқ ва маъшуқ саргузаштларига бағишланиб, ниҳоятда таъсирчанлиги ва жозибадорлиги билан эътиборни ўзига тортади. Маъшуқа хуснини Юсуф гўзаллигига нисбат бериш, уни Юсуфи соний – иккинчи Юсуф деб аташ, баъзида ҳатто ундан устун қўйиш мумтоз адабиётда бир анъана тусини олган. Ишқ мавзуида шеър битган шоир борки, Юсуф ва Зулайҳо номини ва севги достонини албатта тилга олган. Қайси Шарқ шоирининг девонини қўлингизга олманг, талмех санъати воситасида шу қиссага ишора қилинган кўплаб байтларга дуч келасиз. Чунончи, Навоийнинг байтларидан бирида ўқиймиз:

*Иstab ул бутни хирад белида зуннорин кўрунг,
Бир калоба ип била Юсуф харидорин кўрунг.*

(FC, 358)

Бу ерда: бут – 1. Санам, маъбуд. 2. Гўзал, соҳибжамол. 3. Тасаввухда: мақсад, матлуб, маҳбуб маъносида кенг қўлланилади. И. Ҳаққулнинг ёзишича, «илми илоҳийга ортиқ даражада эҳтиёж сезган орифнинг кўнгли»ни ҳам тамсил этади. 4. Нафс, нафси аммора. Ҳар кимнинг бути ўз ҳою ҳавасларидир. Ҳаққа етиш учун Иброҳим алайҳиссалом бутларни синдиргани каби, нафс бутини ҳам синдириш кепрак. Маҳмуд Шабустарийнинг «Гулшани роз» маснавийсида бут жисм, модда, ҳою ҳавас маъноларида зикр этилади. Бут ишқ ва ваҳдат мазҳари бўлиб, зуннор – хизматга бел боғлаш. Бутпаст ўз бутига сажда қилганидек, ошиқ ҳам ўз маҳбубига сажда қилади. Лекин бу сажда унда Ҳақ нурини, Оллоҳ жамолију камолини кўрганлиги учундир. Ориф кўнглида намоён бўладиган нозик маънолар ҳам кўзда тутилади.

*Агар сурат будурким, сенدادур, эй бут, йироқ эрмас
Ки, мундин сўнг нарастииш айлагайлар аҳли дин сурат.
(ФК, 83)*

Абдуллоҳ Ансорий бут – нафсу зуннор – ҳалқнинг қабули дейди. Маълум бўладики, нафс бут бўлса, бутпастлик нафсни севишдан иборат. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий қуидаги байтида зоҳидга ўз бутингни синдир деганда, айнан нафсу ҳаво, кибру ғурур, тамаю миннатни йўқот – сен тасаввурингда уларни бутга айлантириб, сажда қилиб юрибсан, дейди. Айни пайтда, ундан ўзининг тавбасини ҳам ушатишни сўрайти:

*Раз қизи зарфини, зоҳид, кўп ушатма эр эсанг,
Ўз бутунгни менинг бут киби тавбамни ушот (ФК, 73).*

Зуннор арабчада белбоғ, чилвир маъносини билдиради. Ислом мамлакатларида бошқа динга эътиқод қилувчилик (зардуштийлар, яхудийлар, насронийлар) мусулмон эмаслиги белгиси сифатида мажбуран такиб юрадиган чармдан тайёрланган ёки жундан эшилган чизимча-белбоғ, чилвир. Тасаввуфда сулук ва риё ахли қошида нафсга итоат ва мутелик аломатини айтадилар. Дунёга кўнгил бериш ва менлик даъвосини илгари суришни ҳам зуннор дейдилар. Ҳакикий маҳбуб хизмати ва тоатига бел боғлаш ҳам кўзда тутилади. Шариатга зид шатҳиётларга ҳам ишора қилинади. «Гулшани роз»да ўқиймиз:

*Ўшал бут мазҳари ишқ эрди, ваҳдат,
У зуннор бойламаклик – аҳди хизмат...
Нишони хизмат эрмиш аҳди зуннор.*

Маълумки, илохий маҳбубга қўнгил билан етишиб, уни ақл билан идрок этишнинг иложи йўқлиги учун шоир киноя билан айтаяптики, ақл билан Оллоҳнинг моҳиятига етаман дейиш Юсуфдай ҳусну малоҳат шоҳи бўлган кишини сотиб оламан дейишдек гап. Юсуф алайҳиссалом гўзаллик тимсоли ҳисобланади. Ривоят қилишларича, Мисрда етти йил қаҳатчилик бўлганида Юсуф алайҳиссалом ҳар куни чиқиб ўзини ҳалққа кўрсатар, одамлар унинг ҳусну жамоли-

га маҳлиё бўлиб, очлик азобини унутар эдилар. Дарҳақиқат, байтда бундан бошқа санъатлар ҳам мавжуд: бут илохий маҳбубни билдириб, истиора бўлиб келаётган бўлса, бутнинг Юсуфга, зуннорнинг ипга нисбати борлиги лафф ва нашр санъатини юзага чиқараյпти. Ўзининг узоқ ва якин маъноси билан зуннор сўзи бу ерда ийхом санъати мавжудлигини кўрсатади. Бут ва зуннор, ип ва Юсуф бир-бирига зид кўйилиб, тазод санъати ҳосил қилинаётган бўлса, бут ва Юсуф, зуннор ва ипнинг бир-бирига ўхшатилишида ташбех санъати намоён. Навоий кўплаб байтларида маҳбубасини Юсуфга, ўзини унинг харидорига ўхшатади:

*Кўнгулким, васлин истар ҳар тараф доги ситам бирла,
Эрур Юсуф харидори неча эски дирам бирла.*

(FC, 523)

«Ҳар томонда ситам доғи билан кўнгил ёр васлини истайди – бу ҳол бир неча эски кумуш танга билан Юсуфга харидор бўлишга ўхшайди». Бу ерда шоир кўнглидаги ишк кўйган доғларни эски кумуш тангага ўхшатаяпти.

Маълум бўладики, Алишер Навоий факат диний, тасаввуфий, адабий истилоҳлар, тимсолу ташбеҳлар эмас, машҳур воқеа-ҳодисаларга ишора қилиш орқали ҳам шеърларининг бадиий гўзаллиги ва таъсирчанлигини оширишга интилади. Бу эса талмех санъати бўлиб, унинг имконият доираси қанчалик кенглигини келтирилган мисоллар кўрсатиб турибди.

ЗОХИДЛАР ВА СЎФИЙЛАР

Зоҳид ва сўфий тасаввуф шеъриятининг асосий мавзуларидан ҳисобланади. Зоҳид – узлат ва тақво туфайли дунё лаззатидан юз ўтирган киши. Сўфий – тариқатга кириб, дунёдан кўнгил узган, риёзат босқичлари орқали Ҳакқа интилаётган киши. Ишқу ирфондан бехабар зоҳидларнинг мақсади тақво билан охиратда Аллоҳ мағфиратини қозониш ва Куръонда вайда қилинган жаннат ҳузур-ҳаловатига ети-

шиш. Сўфийларнинг ҳар икки дунёдан муроди Худонинг дийдори бўлгани учун зоҳидларнинг бу ишини тамагирлик деб ҳисоблаб, уларни танқид қиладилар. Тасаввуф ахли зоҳидларнинг жаннат ва бойликка бўлган тамагирликларини ёқтиримайдилар. Сўфийлар назарида зоҳид гўё Худо билан савдо-сотик қилади, шартнома тузади: биз бу дунёда диний талабларингнинг ҳаммасини бажарамиз. Сен у дунёда жаннатдан бизга жой берасан»¹.

«Зоҳидларнинг мақоми ибодат, кўркув, умид ва «илм ул-яқин»дир. Аммо «яқин» илмида илгарилаш, тарк мартабаларини тўлиқ эгаллашнинг уддасидан чиқа олмаганликлари учун зоҳидларга хидоят эшиклари ёпилган. Сохта зоҳидлардаги ўздан мамнунлик майллари умуман зоҳидликка нисбатан салбий муносабатларнинг кучайиб боришига сабаб бўлган. Мумтоз шеъриятимизда зоҳидларнинг танқид қилинишига асосий сабаб ана шу»². Алишер Навоийнинг «Гаройиб ус-сиғар» девонидаги машҳур:

*Зоҳид сенга ҳуру манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак, –*

деган рубоийсида аслида зоҳид ва сўфий ўртасидаги тафовут акс этган. Бу ерда жонона деганда илоҳий маҳбуб, яъни Худо назарда тутилган. Майхона тасаввуфда илоҳий олам, илоҳий ишқ улашадиган жой, комил орифнинг шавку завки, илоҳий файз кони бўлган қалби ва давраси, сўфийлар зикру самоъ ўтказадиган хонақоҳ, Ҳақ ошиклари тўпланадиган макон каби бир қанча маъноларда келади. Соқий деганда сўфийлар Оллоҳни, Мухаммад алайҳиссаломни, маъшуқани, пир ёки комил инсонни назарда тутадилар. Соқий даврага

¹ Раҳмонов В. Кўнгиллар ҳамрози (Сўзбоши) // Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (Насрий баёни билан). – Тошкент: F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 8-бет.

² Ҳаккул И. Тасаввуф сабоклари. – Бухоро: БухДУ нашриёти, 2000. 42–43-бетлар.

май улашгани каби улар ҳам одамлар қалбига илоҳий файз бағишлайдилар, ҳақиқий ишқ ўтини соладилар, ғайб маърифатидан баҳраманд этадилар. Паймона – қадаҳ, май косаси. Паймона ва унинг жом, қадаҳ, коса, пиёла каби маънодошлиари тасаввуф шеъриятида маърифат зиёсига лиммо-лим кўнгил маъносида келади.

Сўфийларнинг мақсади дийдор бўлгани учун агар жаннатда Оллоҳ жамолини кўрсатмаса, унинг дўзахдан фарки йўқ, аксинча, дўзахда илоҳий ҳусн намоён бўлса, у жаннатдан афзал. Шунинг учун шоир айтаяпти: «Эй зоҳид, сенга хур керак бўлса, менга жонон керак. Жаннат сенга бўлаверсин, менга илоҳий ишқдан насиба бериладиган жой бўлса бўлди. Бу жойда Оллоҳ ва унинг ишқига ташна кўнгил бўлса бас: кўнгилга илоҳий ишқ қанча қуилса, шунча кам». «Хазойин ул-маоний»нинг илк ғазалида ёзади:

*Сен гумон қилгандан ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафи этта бу майхона аҳлин, зоҳидо.*

(FC, 1)

Бу байтни содда қилиб тушунтирилса, шоир айтаяпти: «Эй зоҳид, сен ўзингга бино қўйиб, ҳамма нарсани зоҳирига қараб баҳо бераверма, ботинига – моҳиятига ҳам боқ. Шундай қилсанг, Худога куруқ тоат-ибодатдан ташқари, унга муҳаббат ҳам ва бу муҳаббат соҳиби бўлган ҳассос кўнгиллар ҳам, ана шундай Ҳақ ошиқлари давраси ҳам мавжудлигини биласан. Яъни сен маю жому майхона сўзларини ўз маъносида юзаки тушуниб, нотўғри хаёлга борма, маҷозий маънода май – маърифат, жом – кўнгил, майхона – илоҳий ишқ ошиқлари давраси». Алибек Рустамов бу байтни шундай шарҳлади: «Эй, масалага юзаки қараб, ўзгаларни камситиб, ўзини улуғ деб билувчи кимса, сўз бошқа, нияту амал бошқа, шакл бошқаю мазмун бошқа, мақсад бир, йўл кўп. Шунинг учун тушунар-тушунмас ишқ аҳлини, буларнинг йўли нотўғри, дейишга шошилма»¹.

¹ Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали \«Шарқ юлдузи», 1987, 2-сон, 179-бет.

Май тимсолидан «кўб ва хўб» фойдалангани учун нотўғри талқинга йўл қўймаслик учун дунё ғамини узум май дафъ этади, деб тушунмаслик керак. Ҳақиқат аҳлига майдан мақсад ваҳдат – Оллоҳнинг ягоналигини ҳис қилиш маърифатидир. Чинакам ғам аслида кўнгилни хароб қиласиган касрат – дунё ва унинг кишини йўлдан урувчи нозу неъматлари, айшу ишратлари, ҳою ҳавасларидир, дейди:

*Жаҳон гамию узум бодаси гумон қилманг
Ки, зоҳир аҳлига бу маъни бўйла этти зуҳур.*

*Ва лек аҳли ҳақиқатга май эрур ваҳдат,
Ғам ушибу касрат эрурким, қилур кўнгулга ҳутур.
(БВ, 197)*

Ёки:

*Ич даги тутқил Навоийга қадаҳким, арзимас
Бир нафас ҳушёр бўлмоқлигэ олам, эй рафиқ!
(FC, 311)*

Демак, Навоий замон ғаму ташвишини унтиши учун ҳадеб май ичар экан-да, деб ўйламаслик керак. Бу мазмундаги байту мисраларида Ҳақ маърифатининг дунё муҳаббатидан кўнгилни поклашини кўзда тутади.

Зоҳид кибр, манманлик, худбинлик тимсоли сифатида ҳам қораланади. Чунки бу тоифа ўзининг тоат-ибодатидан ҳаволаниб юради. Оллоҳнинг барча амрларини бажарайп-миз, демак, бизга жаннату ҳур нақд деб ўйлашади. Ҳолбуки, оқибатда нима бўлишини хеч ким билмайди. Бирорта савоб амали бўлмаган енгилтак аёл саҳрова ташналиктан жон таслим қилаётган итга қудукдан сув тортиб ичиргани учун барча гуноҳлари кечирилиб, жаннатий бўлгани бунинг ёрқин далилидир. Ёки чарх уриб ўйнаётганида кўйлагининг ел-пиши билан куйиб ўлиши муқаррар бўлган парвонани шам шуъласидан кутқариб қолгани учун бир ракқоса ҳам илоҳий марҳаматга сазовор бўлган экан. Шунинг учун шоир ёзади:

*Чу Ҳақ даргоҳидин мардуд этар, наиларсен, эй зоҳид,
Қабули ҳалқ учун ортуқси тоат илтизом айлаб.*

(FC, 59)

«Ҳақ даргоҳида қабул қилмайдиган бўлса, эй зоҳид, ҳалқнинг кўзича мунча тоат-ибодатни ўз устингга олиб нима қиласан?» Бошқа бир байтида масалани кескин кўяди:

*Масканинг истар Навоий, насия жаннат аҳли зуҳд,
Мунча ўқ бўлур тафовут олиму жоҳил аро.*

(БВ, 19)

«Навоий масканингни истайди, зуҳд аҳли эса насия жаннатни – олиму жоҳил аро мана шунча тафовут мавжуд». Яъни Навоий ёр мақоминиу зуҳд аҳли – зоҳидлар насиб этиши ҳали номаълум жаннатни истайди. Жоҳил бўлмаса, нақд ёр турганда насия жаннатни хоҳлармиди? Бир умрлик тоат биргина гуноҳ билан елга совурилиши мумкин, лекин ҳар ким муҳаббатининг даражасига қараб ажрини олади.

Мумтоз адабиётда зоҳидга икки хил муносабатни кўрамиз: биринчиси – сўфийга зид қўйиб, уни танқид қилиш бўлса, иккинчиси – тариқатнинг шариатдан афзаллигини англаб, зоҳиднинг сўфийлар томонига ўтиши. Алишер Навоий кўплаб ғазал ва байтларида баён этиб ўтган зоҳид ва сўфийларни тушуниш учун бу тоифа орасидаги тафовутни, зиддиятнинг туб илдизи ва ҳақиқий сабабини билиш тақозо қилинади.

КОМИЛ ИНСОН ФОЯСИ ТАРАННУМИ

Ҳар жиҳатдан етук ва баркамол инсон тарбиясига ҳамма даврларда ҳам муҳим деб қаралган. Инсонда эзгу фазилатларни камол топтиришда эса адабиёт хизматини ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди. Зоро, инсонни камолотга даъват этиш бани башардаги иллат ва қусурларни танқид қилиш барча ҳалқлар адабиёти, умуман, сўз санъатининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Айни жиҳатдан, Алишер Навоийнинг адабий мероси – маънавий-ахлоқий тарбиянинг

кучли қуролларидан бири десак муболага бўлмайди. Мутафаккир шоир инсон моҳиятини унинг жамиятга фойдали касб билан шуғулланиши, ҳалққа манфаати тегиши, одамларнинг оғирини енгил қилишида деб билади. Бу – Навоийнинг инсон ҳақидаги қарашлари тизимида энг муҳим нуқта. Зеро, шоирнинг ўзи ҳам ҳалққа қанча кўп фойданг тегса, бу нарсанинг ўзингга фойдаси кўпроқ деган ақида билан яшаган:

«Нафъинг агар ҳалққа бешакдуурур,
Билки, бу нафъ ўзунгга кўпракдуурур».

Шоир «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод сиймосига бу қарашларини сингдириб юборади. У ҳамиша ҳалқ хизматига камарбаста бўлишни, элга манфаат етказишни ўйлади. Айниқса, бу Фарҳоднинг Ширинни излаб, Арманияга борганида тоғ қазувчиларнинг оғир ва самарасиз меҳнатини кўрганида намоён бўлади. У «мазлуму ситамкаш» ҳалққа ёрдамга шошилади. Фарҳод Ширинни кўргач, маъшукаси учун қаср қуради, унинг атрофида ҳовуз қазади, тоғдаги қальяга сув олиб келади. Бундан биргина Ширин эмас, бутун ҳалқ баҳраманд бўлади. Ҳақ ўйлида қилинган ишнинг ҳалққа ҳам манфаати кўп, демоқчи бу билан Навоий.

Навоий маънавий гўзалликни жисмоний гўзалликдан ажратиб қарамаганидек, илм билан ҳунар ҳам ўзаро омухта бўлиши тарафдори. Яъни маънавий етук киши жисмоний жиҳатдан ҳам гўзал бўлса, бу – комил гўзаллик хисобланади. Шунга ўхшаб, илмли кишининг ҳунари ҳам бўлса, ўз навбатида, ҳунарманд ҳам илму маърифатдан боҳабар бўлса, ҳақиқий баркамоллик – шу. Ҳам жисмонан, ҳам маънан, ҳам илмда, ҳам ҳунарда етук бўлиш мақсадга мувофиқ эканини шоир «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Султон Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли Бадеъуззамон Мирзога берган таърифида ҳам таъкидлайди: «... ҳусни сурат ва ҳусни сийрат билан ораста ва жамоли зохирий ва камоли ботиний била пироста йигитдур». Фарҳод сиймосида айни сифатларнинг

бари мужассам: у барча илмларни эгаллаш баробарида, ҳамма хунарлардан ҳам хабардор; маънавий жиҳатдан етук бўлибгина қолмай, жисмоний томондан ҳам кучли ва гўзал, мард ва шижоатли. Халқ билан ҳамнафаслиги, ҳамиша элу юрт хизматига камарбасталиги, ўз илму ҳунарини одамларнинг оғирини енгил қилиш, уларнинг фаровонлиги, баҳтсаодатини таъмин этишга сарфлаши унинг Навоий орзусидаги комил инсон эканлигини кўрсатади.

Муаззам «Хамса»да Навоий орзу-идеалидаги комил инсонларнинг бутун бир туркумига дуч келамиз. Улар орасида тарихий шахслар ҳам, афсонавий шахслар ҳам, шоир томонидан маҳорат билан яратилган бадиий образлар ҳам бор. Муаллиф мақсади ва достонлардаги вазифасига кўра бу қаҳрамонлар турли даражада тасвирланган. Шоирнинг комил инсон билан боғлиқ қарашлари тасаввуф таълимоти билан бевосита боғлиқлиги маълум. Унингча, тариқат йўлига кирмай, риёзат чекмай камолотта эришиш мумкин эмас. Куёш бир томондан чикиб, иккинчи тарафга бориб ботгани сингари камол касб этишни орзу қилган киши ҳам риёзат босқичларини босиб ўтиши керак, дейди бу ҳақда шоир:

Куёшдек манозил тай этмак керак,

Не раҳравки: қилгай камол орзу.

(НШ, 516)

Бу ерда раҳрав форсча сўз бўлиб, йўл юрувчи, йўловчи, сайёх, мусоғир, мажозан тариқат йўлига кирган киши, солик, мурид, ориф, тасаввуф ахли каби бир қанча маъноларни билдиради. Тасаввуфда тариқат йўлига кириб, риёзат босқичларини босиб ўтиш орқали Худо сари сайд қилаётган киши. Унинг сайри ҳали охирига етмаган – матлуб манзилини топмаган бўлади. Маҳмуд Шабустарийнинг ёзишича, йўловчи ўзининг аслидан огоҳ киши бўлиб, худди олов тутундан холи бўлганидек, у ҳам тезда ўзлигидан кутулиб, покланади. Сулук жараённада ўзидаги айбу қусурларни фазлу камолга айлантириб, етук ҳолда Ҳак сари йўл олади. У

энди аввалги сайрига зид ўлароқ, манзилдан манзилга ўтган сари камолот касб этиб, комил инсон мақомига юксалади.

Инсон онадан комил бўлиб түғилмайди ёки бирданнига камолотга эришмайди, бунинг учун муттасил интилиб, бирма-бир муайян босқичларни босиб ўтиш тақозо килинадики, тасаввуфда бу босқичлар мақомлар деб юритилади. Бу мақомлар тўққизта бўлиб, биринчиси – тавба: ўз айбу қусурлари, дунё ҳирсу ҳаваслари, нафс истак-хоҳишлари, яъни инсонни камолот йўлидан чалғитадиган барча нарсалардан воз кечиш; иккинчиси – вараъ: барча ёмон, ҳаром, шубҳали, ножӯя нарсалардан сақланиш, парҳез қилиш; учинчиси – зуҳд: дунёдан юз ўгириб, тоат-ибодат билан шуғулланиш, тақводорлик, пархезкорлик, порсолик; тўртингчиси – факт: дунё неъматлари, вужуд эҳтиёжларини тарқ этиб, фақат Ҳақка мухтож бўлиш; бешинчиси – сабр: замон ва одамлардан етадиган барча зулм, озор, кулфатлар, тақдирдан юзланадиган балоларга сабр этиб, Худодан ўзгага нола-илтижо қиласлик; олтинчиси – ҳавф: ҳамиша нафс васвасасига учишдан, шайтон мақрига алданиб қолишдан, иймонни бой беришдан кўркиб яшаш; еттинчиси – ражо: Оллоҳ марҳамати ва муруватидан умидворлик; саккизинчиси – таваккул (таваккал): комил эътиқод ва тўла ишонч билан ўзини Яратганинг ихтиёрига топшириб, дунё, тирикчилик ва нафс ташвишидан бутунлай фориг бўлиш; тўққизинчиси – ризо: нафс ризосидан чиқиб, Ҳақ ризосига кириш, қазои қадарга бўйсуниш, таслим бўлиш, ҳамма нарсани Ҳақдан деб билиш.

Кўпгина ғазалларида Навоий пирсиз тариқат босқичини ўтаб бўлмаслиги, камолот йўли раҳнамосиз амалга ошмаслигини таъкидлайди. Чунки риёзат йўли оғир ва мураккаб бўлиб, бу йўлга етук етакчи бошчилигига кирмаган киши адашиши мумкин. Чунончи, «Мажолис ун-нафоис»да замондоши шоир Камолиддин Бинойнинг ўзидағи қусурлардан кутулиш учун риёзат йўлига киргани, лекин бирор пирнинг этагидан тутмагани боис ҳеч бир натижага эришмаганини ёзади: «Бу сифати салбий учун факт тариқин ихтиёр қилди

ва риёзатлар ҳам тортти, чун пири ва муршиди йўқ эрди, ўз бошича қилғон учун ҳеч фойда бермади». Шунинг учун ҳам тасаввуфда ҳар жиҳатдан комил муршидга мурид тушиб, бу маънавий раҳбарнинг азму иродасига бўйсуниш, ўз айбу нуқсонларини унинг кўрсатмаларига биноан тузатиш энг мақбул ва энг кенг тарқалган йўл ҳисобланади. «Иста комил хидматин ғафлатни рафъ айлай десанг» (FC, 595), – деб ёзади бу ҳақда шоирнинг ўзи.

Комиллик мақомига кўтарадиган маънавий раҳбарни Навоий пир, муршид, комил, ориф, сокий, пири майхона, пири майкада, пири дайр, пири ишқ, пири харобот, пири муғон, пири ҳаммор каби мажозий тимсол ва сифатлар билан улуғлади. Шунга мувофиқ, майхона, майкада, дайр, дайри фано, харобот, бутхона сўзлари ана шундай комил инсонлар сухбати, давраси ва йиғиладиган жойини англатади. Чунончи:

*Қадаҳ гар бермасанг, эй дайр пири, не осиг ранжским,
Сулук этмас асар гар пирдин етмас ҳидоят ҳуб.*

(НШ, 48)

Дайр – насронийлар ибодатхонаси бўлиб, мажозий маънода майхонани, «ҳаммаслак покбоз ошиқлар даврасини»¹, шунингдек, «зоти аҳадиятдан ҳузурланиш»² билдиради. Дайр пири – майхона пири, демакки, тариқат пири, маънавий пешводир.

Тасаввуф адабиётида жом ёки қадаҳ деганда, одатда, пири комил ёки ориф инсоннинг илоҳий файзга лиммо-лим қалби назарда тутилади. Бу ерда қадаҳдан мақсад – пир таълими, ундан етадиган маънавий ҳузур. Сулук – бу ерда тариқат, тасаввуф йўли маъносида келаяти. Ҳидоят – раҳнамолик, раҳбарлик, тўғри йўлни кўрсатиш. Осиг – наф, фойда, манфаат. Шундай қилиб, байтнинг мазмуни: «Эй тариқат пири, агарда сен маънавий ҳузур еткизмасанг, ранжу машаққат че-

¹ Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали. 179-бет.

² Ҳаккулов И. Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиши ва тараккиёти. Докторлик диссертацияси автореферати. –Тошкент, 1995. 42-бет.

кишдан нима фойда? Агар пирдан тегишли даражада ҳидоят етмаса, тасаввуф йўлига киришнинг ҳеч бир нафи йўқ».

Шоирнинг дайр пири зикр этилган газалларида кўпинча, муғ, муғ дайри, муғбача, пири муғон сўзлари ёнма-ён келади. «Муғ»нинг луғавий маъноси оташпараст бўлиб, у қуидаги маъноларни билдиради: 1. Зардушт динига мансуб киши; оташпараст. 2. Оташпарастлар руҳонийси, зардустийликда у мубадлардан куи даражада туроди. 3. Муаллим, зардустийлик таълимотини ўргатадиган устод. 4. Мажозан: майфуруш, майхона эгаси. 5. Тасаввуфда: содик, самимий ошиқ, толиб, мурид. Тасаввуф шеъриятида муғ – майфуруш, майхона эгаси маъносида келиб, етуқ, комил пирни тамсил этади.

Алишер Навоий ижодида муғ ва у билан боғлиқ муғон, пири муғон, муғбача, дайри муғон, майи муғона, дайр, харобот истилоҳлари кўп учрайди. Муғ дайри – оташпарастлар ибодатхонаси, мажозан эса майхона. Пири муғон форсча сўз бўлиб, у қуидаги маъноларда қўлланади: 1. Муғлар пири; зардустийлар раҳнамоси, оташпарастлар қавми сардори. 2. Мажозан: майхона бошлиғи, майфуруш. 3. Тасаввуфда руҳоний раҳбар, етуқ муршид, комил инсон¹. Муҳаммад алайҳиссалом ва пири комилнинг сифатлари ҳам кўзда тутилади. Муҳаммад алайҳиссалом ва етуқ муршидга ҳам ишора қилинади. Бинобарин, Аҳмад Яссавийнинг ўз ҳикматларида Муҳаммад алайҳиссаломга пири муғон сифатини бериши бежиз эмас:

*Пири муғон Ҳақ Мустафо бешак билинг,
Қайга борсанг, васфин айтиб, таъзим қилинг.*

Бу истилоҳдан Алишер Навоий ҳам фойдаланган. Масалан, «Харобот аро кирдим...» номли таржеъбандида худди қармоқ балиқни тутгандек, май ишқида муғлар пири жазбаси ҳам мени ўзига тортди дейди:

¹ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанг истилоҳот ва таъбироти ирфоний.–Техрон: интишороти «Забон ва фарҳанг Эрон», 1370 (хижрий-шамсий). С. 217.

*Май олмоқقا пири мугон жазбаси
Мени чекти андоқки, моҳийни шаст.*

Муғбача форсча сўз бўлиб, у қуидаги маъноларни билдиради: 1. Муғ бола, муғлар хизматидаги бола. 2. Майфуруш дўконидаги шогирд ва хизматкор бола; май ташувчи ва тарқатувчи. 3. Мажозан: соқий, косагул. 4. Тасаввуфда: содик мурид; маъшуқа, севгили. Муғбача – Алишер Навоий ижодида энг кўп қўлланган истилоҳлардан бири. Унинг «Эй муғбача» радифли маҳсус ғазали ҳам бор (НШ, 554). Муғбача шоир шеърларида маърифат тарқатувчи, илоҳий файз бағишловчи маъноларида кенг қўлланилади. Чунончи, қуидаги байтда у соқий маъносида келади:

*Менга дайр ичра берди мугбача бир майки, жон топтим,
Бу жсаннатнинг ҳамоно ҳури улдур, кавсарибур бу.
(ФК, 520)*

Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларида Муҳаммад алайҳис-саломга пири мугон сифатини беради:

*Пири мугон Ҳақ Мустафо, бешак билинг,
Қайга борсанг, васфин айтиб, таъзим қилинг¹.*

Дайр, дайр пири, муғ, муғбача, муғ дайри сўзларининг бир-бирига нисбати бўлиб, улар биргаликда ягона занжирни, уйғунликни ташкил этади. А. Рустамовнинг ёзишича, муғбача ўрнида соқий ёки бошқа сўз ишлатилса, улар дайр сўзига уйғунлашмайди. «Соқий» сўзи майхона, майкада каби сўзларга уйғундир. Моҳир санъаткорлар сўзларни рамзий мазмунда ишлатганда ҳам уларнинг асл луғавий маъноларини назардан четда қолдирмайдилар².

Дайри фано қуидаги маъноларга эга: 1. Фоний дунё. 2. Йўқлик олами. 3. Тасаввуфда бехудлик олами; фонийлик

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар (Нашрга тайёрловчи: И. Ҳаккулов). – Тошкент: F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1991. 53-бет.

² Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали. 179-бет.

мартабаси. Яъни ҳайвоний нафсдан кутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Чунончи:

*Хушёр ани билгил бу фано дайрида, эй шайх
Ким, тўлгучча паймонаси бир лаҳза ойилмас.*
(НШ, 228)

Мумтоз шеъриятда кўпинчада дайр пири – шайхга, фано дайри – хонақоҳга зид қўйилади:

*Хонақоҳда бода ичкан эмин эрмас шайхдин
Ким, фано дайридадур дор ул-омондурким, ичар.*
(НШ, 178)

Куйидаги байтда эса Навоий маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар хузурини қўмсаш ва улар хикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган:

*Чун фано дайрига кирдим бода тут, эй пири дайр,
Зарф хоҳ эски сафол ўлсун вагар олтун қадаҳ.*
(FC, 105)

Харобот, харобот ахли ҳам Навоий ижодидаги фаол тимсоллар сирасига киради. Харобот «тасаввуф истилоҳида инсон жисмининг хароб бўлиши – қаноат, факт йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан кутулиб, ўзни хоксорлик, камтаринлик рутбасига солишdir»¹. Харобот риндларининг «нафслари туфрок билан тенг бўлсада, лекин ҳимматлари олдида баланд осмон гўё пастдек. Замон қайғуларидан кўнгли ғамсиз, фалак ташвишларидан хотири аламсиз. На ҳаётдан, на ўлимдан кўрқади; ҳиммати олдида бор-йўқ бирдай»². Харобот – «комил инсон хузури», пири харобот – комил инсон, шайхи ориф ҳам дейилади³.

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 170-бет.

² Алишер Навоий. Махбуб ул-кулуб (Насрий баён муаллифи И. Махсумов). – Тошкент: F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 43-бет.

³ Мухиддинов М. Сўфийлар ахлоқи // «Тафаккур», 1997, 4-сон, 46-бет.

Харобот ахли – риндер, ошиқлар. Улар күпинча зоҳид, мұхтасиб, шайх, уламо сингари зоҳирпаастларга қарши қўйилади. Харобот ахли (уларни сийрат ахли ҳам дейиш мумкин) Ҳаққа етиш йўлида ишқни асос қилиб олсалар, суврат ахли (яъни, шайху зоҳидлар) Оллоҳ ризосини тақвода, тоат-ибодатда деб биладилар. Харобот ичра кирган кишининг ундан қайтиб чиқиши қийин. Шундай экан, эй порсо, ўзинг ҳам май ич-у, бошқаларга ҳам узат. Порсо –тақводор дегани. Яъни, илохий жазба теккан инсоннинг Оллоҳ ишқидан юз ўгириши мушкул:

*Чун харобот ичра туштунг – чиқмогинг душвор эрур,
Ихтиёринг йўқ ичиб, эй порсо, тутқил қадаҳ.
(НШ, 105)*

Шоир наздида харобот ичра бир қадаҳ май симирмоқ Хизрга қўшилиб оби ҳаёт ичмоқдан афзал. Бу билан у Оллоҳ ишқининг бир лаҳзасини агадий умрдан устун қўймоқда:

*Гар харобот ичра мумкинтур сумурмак бир қадаҳ,
Хизр агар ўлтурса бормам чашмайи ҳайвон сари.
(FC, 629)*

Навоий ғазалиётида у ёки бу даражада комил инсонни билдириб келган тимсол ва сифатларнинг айримлари ҳақида дастлабки маълумотлар бериш билан кифояландик. Миллатимиз қуёши Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари ўз аксини топган серқирра ижодини ўрганиш ўкувчилар маънавиятини ўстириш, уларнинг мумтоз адабиёт ҳақидаги қарашларини кенгайтиришга хизмат килади.

АЗАЛДАН ОШИҚЛИК НИМА?

Маълумки, Шарқ мумтоз шеъриятида ишқнинг юксак тараннум этилишининг сабаби тасаввуф таълимоти билан боғлиқ. Унга кўра, Оллоҳ таоло оламни ҳам, одамни ҳам ишқ туфайли яратган. Ўз навбатида, Оллоҳ ҳузурига қайтиш –

яна у билан бирга бўлиш воситаси ҳам ишқ. Демак, бу дунёнинг аввали ҳам, охири ҳам ишқ. Шунинг учун ҳам Жалолиддин Румий ўз рубоийларидан бирида ҳатто: «Мени она эмас, ишқ туққан!» – деган эди¹.

Азалдан ошиқлик мотиви Навоий ижодида ҳам кўп учрайди. Чунончи, қуидаги байтда, қисмат қалами ошиқлиқни пешонамга битиб қўйган, шундай экан, эй дўст, мени ақл ҳукмига бўйсунишга ҳадеб даъват қиласкерма, деб ёзади:

Кўп хирад ҳаттин Навоий сори чекма, эй рафиқ

Ким, анга қилки қазо ошиқлиг айлабтур рақам.

(ФК, 397)

Мана бу байтда эса, ишқ азалдан менинг наسابим бўлган, шундай экан, мени бу ишқдан ман айлама, сен мени ман қилганинг билан мен қандай қилиб пешонамга битилган тақдирни ман қила оламан, дейди:

Ишқ азалдиндур насибим, носиҳо, манъ этмагил,

Манъ қилсанг ҳам, нетиб мен манъи тақдир эткамен.

(БВ, 472)

Ёки:

Сендин айрилмоқ қўнгулга мумкин эрмас то абад,

Чун сенинг бирла азалдин аҳду паймон боғлади.

(FC, 602)

Азал деганда яратилишнинг ибтидоси, Худо одамларнинг тақдирини тайин этган яратилиш куни кўзда тутилади. Абад эса қиёмат куни. Демак, шоир айтаяптики, қўнглим азалда сен билан аҳду паймон қилган эди – энди абадгача сендан айрилиш мумкин эмас. Азалият ибтидосизу абадигят интихосиз². Ал-Аввал ва ал-Охир – асмои хусна – Оллоҳ

¹ Қаранг: Мұхаббат тароналари. Рубоийлар (Таржимон, сўзбоши ва изохлар муаллифи Эргаш Очилов). –Тошкент: «Шарқ», 2005. 213-бет.

² Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. С. 80.

таолонинг гўзал исмларидан ҳисобланиб, ал-Аввал – ҳамма нарсадан аввал, бошланиши чегарасиз, ал-Охир – ҳамма нарсадан бокий, охири чексиз¹.

*Тонг эмас бўлса Навоий маст то шоми абад
Ким, азал субҳида бўлмиши қисмати жоми аласт.*
(FC, 77)

«Навоий абад шомигача маст бўлса, сира ҳайрон қоладиган жойи йўқ, чунки унинг қисмати азал тонгида аласт жоми бўлган».

Аласт – азал, яратилиш куни, Оллоҳ таоло оламни яратишдан бурун инсонларнинг руҳидан ваъда олган, Худо одамларнинг тақдирини белгилаган кун. Шунга мувофиқ, аласт жоми – яратилиш шавқидан масрурлик, ўшандада Ҳак жамолини кўриб маст бўлганлик, сармастлик хумори, яъни азалий мастилик. Бу ҳакда Куръони карим «Аъроф» сурасининг 172-сурасида шундай дейилади: «Парвардигорингиз Одам болаларини белларидан (яъни пушти камарларидан то қиёмат кунигача дунёга келадиган барча) зурриётларини олиб: «Мен Парвардигорингиз эмасманми?» – деб ўзларига қарши гувоҳ қилганларида, улар: «Ҳакиқатан сен Парвардигоримизсан, бизлар бунга шоҳидмиз», – деганларини эсланг! (Сизлардан бундай гувоҳлик – аҳд-паймонни олишимиз) қиёмат кунида: «Бизлар бундан бехабар эдик», демасликларингиз учундир². Демак, аласт Оллоҳ билан инсон ўртасида аҳду паймон қилинган кун, шунга мувофиқ, аласт майи ана шу аҳду паймон шавқидан мастилик ҳолати, хуморлик кайфияти. Азалда қилинган ана шу аҳду паймонга инсон абадгача содиқ қолиши керак. Яратувчи билан ваъдалашув шавқидан қиёматгача маству масрур юриши лозим. Қайта кўришиш кунига умид килиб яшаши даркор.

Мумтоз адабиётда кўп учрайдиган маству хуморлик мотивлари асосида худди шу нарса туради. Бу ваъдага вафо

¹ Ислом. Энциклопедия. 25-бет.

² Куръони карим. 110-бет.

қилганларга, Оллоҳ амридан чекинмай, дилини поклаб, хулқини гўзаллаштирган, ўзини камолотта етказган хос бандаларига қиёмат кунида дийдор ваъдаси бор. Мазкур ваъдани бажармаганлар, ахду паймонни бузганлар диндан қайтган бўлади.

«Лирик қаҳрамоннинг маъшуқ жамолини кўриши ҳақидаги гап илоҳнинг айнан жамоли ҳақида эмас, балки қалби шубҳа-гумонлардан покланиб, ваҳдат йўлига кирган, доим ҳусни мутлакни кўриш иштиёқида ёнадиган, ўртанадиган ошиқнинг эътирофлари ҳақидадир. Зотан, шариат ва тариқатга оид кўпгина китобларда Оллоҳ зоти ва сифоти ҳар бир кишининг руҳий ва ахлокий камолотига қараб, у ёки бу даражада мушоҳада-мукошафа этилади. Уларда ҳақиқий дийдор охиратда кўрсатилади, дейилади»¹.

Машхур тасаввуф шайхи Шиблийдан биров: «Васл нима?» – деб сўраганида, у: «Икки тарафдан кечсанг, висолга етасан», – деб жавоб берибди. «Икки тараф нима?» – деса: «Сизларнинг рўпарангиздаги Оллоҳни тўсиб турган чўқки», – дебди. «У чўқки нима?» – деганида эса: «Дунё ва охират», – деган экан. Чиндан ҳам, тасаввуфий адабиётларда айтилишича, дунё тилаган дўзахга тушади, жаннат умидида тоат-ибодат қилган равзани ризвонга етишади, иккисига ҳам боқмай, дийдор тилаган Ҳақ жамолига мушарраф бўлади. Оллоҳ дийдорини дунё ва охират тўсиб турари дейилишининг сабаби шу. Илоҳий маҳбубга шеъриятда маъшуки азал сифати ҳам берилган. Дунё яратилганда жамолини кўрсатган, энди қиёматда – абад кунида хос бандаларига яна бир марта дийдор ваъда қилган. Мумтоз шеъриятда маъшуқанинг бир бор юзини кўрсатганича қайта ўзини на-моён қилмагани учун Навоий дейди:

Эй Навоий, гар яна бир қатла мумкин бўлса васл,
Солмоқ ул маҳвашдан айру ҳажр не имкон мени.
(ФК, 605)

¹ Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. 55-бет.

«Эй Навоий, қани яна бир марта висол мумкин бўлса эди, ҳижрон мени у маҳвашдан ажратишга имкон тополмасди». Бошқа бир байтда эса, дийдор ваъдаси бўлса, жаннатга етиш азоби нима бўлибди, висол умиди бор экан, жафо нима бўлибди, дейди:

*Биҳишт меҳнат эмас бўлса ваъдаи дийдор,
Висол умиди бор эрса, жафо не бўлгусидур?*

(FC, 142)

Оллоҳ ҳар доим ҳозиру нозир бўлишига қарамай, ошик унинг васлига етиш уёқда турсин, ҳатто Уни кўролмайди, сўзини эшитолмайди. Ҳолбуки, Унинг узоқлиги, нари борса, кўз қадар, лекин ўз кўзингни кўролмайсан. Унинг яқинлиги жон қадар, афсуски, жонни ҳам илғолмайсан.

*Ёр эрур жон ичра, сен гофил vale истабани,
Кеча-кундуз ел киби бўлмоқ жаҳонпаймо не суд.*

(BB, 124)

«Ёр жон ичидаю сенинг шамол каби кеча-кундуз уни излаб жаҳон кезганингдан нима фойда?» Маълум бўладики, азалдан ошиқлик билан боғлиқ байтлар сўфиёна мазмунга эга бўлиб, инсон руҳининг ўз Яратувчисини кўриб ошик бўлганига ишора киласди. Оллоҳ таоло бандаларига муборак жамолини кўрсатиб, уларнинг руҳларидан ваъда олган, Худо ва инсон ўртасида ўзаро аҳду паймон боғланиб, у хос бандаларига дийдорини кўрсатишга ваъда берган ва инсон ҳам унга муносиб бўлишга қасамёд қилган кунни бадиий тамсил этади.

«ДАЙР ИЧРА ҚАДАМ ҚЎЙСАНГ»

Тасаввуф шеъриятининг тимсолу ташбеҳларидан бехабар ўкувчи:

*Дайр пири илгидин зуннор белга боғлабон,
Бут қошинда қилмас эрсанг сажда, беикроҳ қайт, –*

(ФК, 79)

деган байтни ўқиб, ҳайрон қолиши табийи. Чунки шоир насронийлар ибодатхонаси пири қўлидан белига зуннор боғлаб, бут қошида сажда қилишга даъват этаяпти-да. Ислом дини эса бутга сифинишни қатъиян ман этади. Нима, байт куфрга чақиряптими?

Ҳамма гап шундаки, дайр, дайр пири, зуннор, бут, хатто бел ҳам бу ерда мажозий маънодаги тасаввуф тимсоллариdir. Насронийлар ибодатхонаси бўлмиш дайрнинг мажозий маънода майхонани билдириши, шунга мувофиқ дайр пири – майхона пири, демакки, маънавий раҳбар эканлиги маълум бўлди. Зуннор ва бутнинг ҳам тасаввуф шеъриятида қандай маъноларда келишини билиб олдик.

Бел – комил инсоннинг фикру тахайюлига, ингичка бел – бу фикру тахайюлнинг нозик ва теранлигига ташбех этилади. Бундан ташқари, бел деб толиб ва матлуб ўртасида тўсиқ бўлиб турган парданинг кўтарилиб, улар орасида яқинлик вужудга келишига ҳам айтадиларки, бу мақомга этиши ғоят мушкул ва унга Оллоҳнинг ўзи истаган хос кишиларгина мұяссар бўладилар.

Икроҳ – жирканиш, ёмон кўриш, ёқтирмаслик, зўрлаш. Демак, беикроҳ – мажбур қилмасдан, зўрламай, жирканмай, ўзи хоҳлаб, ихтиёрий дегани бўлади. Байтдаги барча тушунарсиз сўзлар маъноси ойдинлашгач, уни шундай талқин килиш мумкин: «Тариқат пири қўлидан иродат белбоини белга боғлаб, илохий маҳбуб қошида сажда қилмайдиган бўлсанг, ўз ихтиёринг билан қайтиб кет (ўртадан чик)».

Маълум бўладики, байтда тариқат йўли, пиру муридлик талаби, илохий ишқ ҳакида сўз бормоқда. Бу, аслида, «Келмагил майхонаға, эй шайхи олийжоҳ, қайт» мисраси билан бошланадиган ғазалнинг учинчи байти бўлиб, унда тариқат пири ва шариат шайхи бир-бирига қарши қўйилмоқда. Зоҳид ва сўфий каби пир ва шайх ҳам тасаввуф шеъриятида фаол қўлланади. Чунки пир – маърифат ва муҳаббат соҳиби, тасаввуф тариқатида муридга раҳнамолик қиласидиган ботиний илмларда юксак мақомга кўтарилиган киши бўлса, шайх – зохирий илмлар эгаси, шариат билимдо-

ни, ишқ ва ирфондан бехабар киши. Майхона эса «мушоҳада ила матлубга восил бўлишни истаган, ҳақиқий маҳбуб ишқига гирифтор бўлган, ҳақиқат бодасидан сармаст, яқдил ва сафоли дўстларнинг тўпланадиган жойи»¹.

Пир – ҳол илми соҳиби бўлса, шайх – қол илми эгаси. **Ҳол илми** – инсондаги сўз билан тушунтириб бўлмайдиган гаройиб руҳий кечинмалар, фавқулодда феъл-автор, хислатларнинг намоён бўлиши; ботиний илмлар, кенг маънода тасаввуф илми. **Қол илми** – тил билан ифодаласа бўладиган илмлар, яъни зоҳирий илмлар. Шариат илми ҳам шунга киради.

Бинобарин, шоир шайхнинг майхонага киришини истамай маънавий раҳбар хизматига бел бойлаб, унинг маърифатга кон сўзларидан баҳра олиб, зоҳирий билимларнинггу ақлу ҳушиングни унутиб, ҳақиқий маҳбуба қошида бош урмайдиган бўлсанг, бизнинг даврамизга қўшилма – эшикдан қайтиб кетавер, деб шарт қўяяпти. Чунки байтда илоҳий ишқ, ҳақиқий маҳбуба, унга етишадиган йўлни кўрсатадиган маънавий раҳбар, унинг хизматига бел боғлаган мурид ҳақида сўз бораяпти. Бегонага эса бу сари йўл йўқ. Аслида бегона ҳам тасаввуф истилоҳларидан бўлиб, тариқат йўлига қадам қўймаган², сайру сулукни ўтмаган, илоҳий ишқдан бехабар ва бебаҳра кишики, бу ерда шайх унинг мақомида келаяпти. Шоирнинг ўзи эса бошқа бир байтда, барча боғлиқликларни тарқ этиб, дайр ичра қадам қўйдим, бас, дайр пири ҳар неки демасин, унга бўйсунишдан бошқа чора йўқ, деб ёзади:

*Тарқ этиб ҳар қайдни, қўйдум қадам дайр ичра, лек,
Дайр пири ҳар неким дер, чора йўқ жуз инқиёд.
(ФК, 117)*

¹ Атойи. Девон (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи С. Сайфуллоҳ). – Тошкент: «Фан», 2008. 293-бет (Изохлар қисми).

² Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳангни истилоҳот ва таъбироти ирфони. С. 751.

ИШҚ КОФИРИ КИМ?

Куфр деганда тасаввуфда инсонни Худодан ажратадиган ва фикру хаёлини чалғитадиган нарса кўзда тутилади. Тасаввуфда куфр деб тафриқа (бўлиш, айириш) олами зулматига айтилади. Яна айтадиларки, куфр ваҳдатнинг касратда яширинишидир. Баъзилар ҳақиқий куфр абадий фанодир дейдилар. Сифатлар, исмлар ва феъллар маргабасидан ўтмаган кишилар эса кофирдир¹. Булар тасаввуйий истилоҳлар бўлиб, тафриқа олами – инсонни Яратувчисидан ажратган бу дунё. Ваҳдат – Оллоҳ таолонинг бирлиги, ягоналиги. Бу тушунчага кўра борлик ягона вужуддан, оламдаги барча нарсалар унинг тажаллийси – намоён бўлишидан иборат. Касрат – кўплек олами, яъни дунё. «Бирлик (Ваҳдат) нинг зиддидир. Касрат олами ўз-ўзича яшай олмайди, у ваҳдат аёнлашуви, инъикоси»². Фано – тасаввуфда банданинг Ҳакда фано бўлиши, яъни башарий хусусиятларнинг илохий сифатлар ичра маҳв бўлиши. Сифатлар деганда илохий зотнинг аёнлашуви, унинг кудрати ва хусусиятлари тушунилади.

Барча рухий ва моддий оламлар, жумладан, инсон ҳам шу сифатлардан иборат. Исм эса зотга – илохий бирликка ишора. «Ислардаги сифат Оллоҳ исмларининг моҳиятини билдиради. Масалан, қодир кудратдан, олим илмдан ва ҳоказо. Буни асмо ул-хусна дейилади. Оллоҳнинг исмлари 99 та бўлиб, уч гурухга бўлинади: биринчи гурух Яратувчининг зотидан далолат беради: воҳид, ғаний, аввал, охир, жамил ва ҳоказо. Иккинчи гурух азалий сифатларини билдиради: ҳай, қодир, олим ва ҳоказо. Учинчи гурух Ҳак феълининг сифатларини билдиради: холик, раззоқ, одил ва ҳоказо»³. Зот деганда тасаввуф ахли Мутлақ руҳнинг ўзини, илохиёт олами-

¹ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбиrotи ирфоний. С. 665.

² Ҳаккул И. Навоийга қайтиш. –Тошкент: «Фан», 2007. 154-бет.

³ Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати. –Хўжанд: Раҳим Жалил номидаги Давлат нашриёти, 1997. 6-бет.

нинг жавҳари, яъни абадий ва азалий Ваҳдатнинг моҳиятини тушунгандар.

Куфр ҳақиқий иймондир дейилганда, касратнинг ваҳдатда пинҳонлиги, банданинг фоний бўлиши, ҳақиқий маҳбуб хизмати ва тоатига етишга ишора қилинади¹. Яъни ҳақиқий маҳбуб ва илохий ишқдан бошқа барча нарсага бегона бўлиш. Фаридуддин Аттор, куфр – дарвешликнинг мағзи, куфр – ошиқликнинг ниҳояси дер экан², худди шу нарсани кўзда тутгани шубҳасиз.

«Ишқнинг кофири бўлиш – сўфий наздида ҳақиқий иймонга эга бўлиш, нечунким, фарқлар, кўплик олами орқали, ёпиқлик пардасини кўтариш, дунёни тарк этиш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний Илоҳни севишни эмас, Унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий бўлишни тарғиб этади, сўфий Илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-руслар, одат-маросимларни инкор этади, Илоҳ жамоли акс этган барча мавжудотни, бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради»³. Чунки бут – «ишқ ва ваҳдат рамзи»⁴, майшуқ тимсоли бўлса, тарсо (насроний) – нафси амморани маҳв этиб, нафси ҳамидага эришган ориф инсон, «дунёдан этак силкиб, илохий ишққа ғарқ бўлган киши»⁵.

«Тасаввуф шеърияти қаҳрамонлари, хусусан, ошиқ ва орифлар учун «куфр»га берилмоқ, «тарсо»ни севмоқ, «бут»га сажда қилмоқ энг олий истак ва шавқу завқ матлабидир»⁶. Шунинг учун, Навоий кўплаб байтларида ўзининг кофири ишқ бўлгани ҳақида фаҳрланиб ёзади:

*Эй Навоий, сени чун қилди қазо кофири ишқ,
Фориг ўл бут қошига, сажда қил эмди пайвас.*

(НШ, 76)

¹ Süleyman Uludağ. Tasavvufetimleri: sözlüğü. –Kabalci Yaynevi, 2001. S. 224.

² Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. 105; 120-бетлар.

³ Комилов Н. Тасаввуф. 257-бет.

⁴ Ҳаккулов И. Ирфон ва идрок. 88-бет.

⁵ Ўша ерда.

⁶ Ҳаккулов И. Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиши ва тараккиёти. 41-бет.

«Эй Навоий, сени қисмат ишқ кофири қилиб сайлади – энди бут қошини макон тутиб, муттасил унга сажда кил». Яъни тақдир сени ҳақиқий иймонга соҳиб этди – энди Ҳақ йўлини тутиб, унга сидқидилдан муттасил бандалик қил. Ёки:

*Жоми майдада бўлди чун ул бут жамоли жилвагар,
Кофири ишқ ўлгамен, гар бош кўтарсам жомдин.*
(БВ, 467)

«Май жомида ул бут жамоли жилва қилди – энди бу жомдан бошимни кўтарсам, ишқ кофири бўламан». Байтнинг тасаввуфий маъноси шундай: «Кўнгил кўзгусида Ҳақ жамоли жилва қилди – энди кўнгилни кўйиб, бошқа нарсага, айтайлик, ақлга, нафсга, дунёга юзлансам, майл қилсан, ишқ кофири бўлишим тайин». Ёки: «Кўнгил кўзгусида намоён бўлган маҳбуба жамолини кўриб, ундан нигохимни олиб, ўзимнинг ҳақиқий иймон соҳибига айланганимни билдим». Яна:

*Кўйи ул дайрки, дин ахлини айлаб кофир,
Қоши ул дайрда бу куфр элига меҳроб.*
(ФК, 42)

«Ул дайр кўйи дин ахлини айлаб кофир, қоши ул дайрда бу куфр элига меҳроб». Бу байтни тушуниш учун дайр, кофир, қош, куфр эли каби бир неча истилоҳ-тушунчаларнинг тасаввуфий маъносини ойдинлаштириб олиш керак. Дайр ҳақида етарли тушунчага эга бўлдик. Бу ерда дайрга қадам кўйса, дин ахлининг зоҳирий нарсаларни тарк этиб, ботинга юзланиши хусусида сўз бормоқда.

Қош – илоҳий ва моддий олам чегараси. **Пайвасталиги** – Оллоҳ ва оламнинг ягоналиги, **қайрилмалиги** – сўфий дилидаги нафс ва кибрни, узун ва қалинлиги – Ҳақ йўлининг узун ва мураккаблигини билдиради. **Меҳроб** – масжидда имом турадиган жой; мажозий маънода ёрнинг қайрилма қоши. Айни жиҳатдан қошнинг меҳробга нисбати бор: ошиқлар учун меҳроб – ёрнинг қоши. Зоҳидлар масжид-

даги меҳробга сажда қилишса, сўфиylар майхонада ёрнинг қайрилма қошига юкинишади. Бунинг сабаби эса юкорида маълум бўлди: қошнинг пайвасталиги – туташиб кетганлигини кўриб, Оллоҳ ва оламнинг ягоналигини идрок этадилар, қайрилмалигидан дилларидағи нафс ва кибрдан нажот тилайдилар, узун ва қалинлигига қараб, бу узун ва мураккаб йўлни босиб ўтишда мадад сўрайдилар.

Энди байтнинг мазмунини қўйидагича шарҳлаш мумкин: «Дин аҳли хонақоҳга кириб, орифлар даврасига қўшилса, аввалги зохирий қилмишлари, қуруқ тоат-ибодатларидан воз кечиб, Ҳақ ошиғига айланади, яъни суратпастлиги йўқолиб, маъно аҳлига айланади. Бинобарин, энди ўз тоифасидагилар – зохир аҳли учун бегонага – кофирга айланади. Бу куфр эли учун ёрнинг қоши меҳроб вазифасини бажаради. Яъни ориф ва авлиёларнинг илоҳий маърифатдан сўзлагувчи тили охир-оқибат барча дин аҳлини зохирий расм-русумлар, қуруқ ибодатларнинг кофирию Ҳакнинг ошиғига айлантиради ва бу «кофир» тоифа учун энди ёрнинг қоши сажда қилинадиган меҳроб вазифасини ўтайди.

*Зулфидин шиддати куфрум эрур ул ҳадгачаким,
Субҳа торича эрур рииштаи зуннор манга.*

(БВ, 11)

«Ёр зулфи туфайли куфрим зўрлиги шу даражадаки, зуннор или менга тасбех ипичалиқдир».

Зуннор – соликнинг дин ва иймон йўлидаги садоқатини, нафснинг итоати ва фармонбардорлиги, риёзат аҳли қошида хизмат қилишни ҳам англатади¹. Зулф – соч, аёлларнинг икки чаккасидаги жамалаги, кокили. Тасаввуфда у бир неча маънода келади: идрокига ҳеч ким қодир бўлмаган илоҳий моҳият; куфр зулмати; йўқлик олами; ваҳдат мартбаси ва ҳоказо.

Зулфнинг ҳалқалиги – илоҳий сирлар, узунлиги – оламнинг чексизлиги, бекарорлиги – оламнинг ўзгарувчанлиги

¹ Атойи. Девон. 287–288-бетлар (Изоҳлар кисми).

рамзи. Яна илоҳий тажаллий ва тариқат мушкулотлари; илоҳий жамолни тўсувчи, ваҳдат моҳиятини англашга монелик қилувчи ва ҳоказо.

Маълум бўладики, байтда куфру кофирилик ҳақида эмас, балки инсоний ҳою ҳавасларнинг чек-чегарасизлик, нафс истак-ҳоҳишларининг беҳадду ҳисоблиги хусусида сўз бо-раётгани маълум бўлади, яъни шоир айтаяптики, бу дунёга муҳаббатим ҳаминқадарки, куфр аҳлининг зуннори билан ислом аҳлининг тасбеҳи ўртасида фарқ йўқ. Ботиний маъноларидан яна бири: «Мен Ҳақ муҳаббатига шунчалик фарқ бўлдимки, куфру иймоннинг фарқи қолмади». Янада тўғрироғи, динлараро тафовут йўқолди. Солик риёзат босқичларини босиб ўтиб, шундай бир мақомга юксаладики, энди унинг олдида ўзга нарса колмайди: барча динлар Оллоҳ сари олиб борадиган айри-айри йўллар, турли-туман воситалар сифатида кўринади, холос. Чунки у миллат ҳам, дин ҳам ажратмайди.

Айтилганлардан келиб чиқсан, кофир Ҳақни тан олмаган, уни рад этган эмас, балки у дунёни ва унинг неъматларини ҳаддан ортиқ севган киши бўлиб чиқади. Лекин ҳар бир сўз-тушунчанинг икки томони бўлганидек, кофирилик ҳам тасаввуфда икки маънода тушунилади: биринчиси – Ҳаққа кофирилик, иккинчиси – дунёга нисбатан кофирилик, яъни дунё неъмату ишратлари, нафс хирсу ҳавасларидан юз ўтириш. Алишер Навоий ижодидаги куфру кофирикнинг бадиий талкинлари мураккаб ва баҳсли масалалардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам биз унинг умумий жиҳатларигагина тўхталиб ўтдик, холос. Бу мавзуни маҳсус тадқиқ этиш шоир асарлари мағзига чукурроқ кириб, мазмун-моҳиятини барча қирралари билан теран англашга имкон яратади.

УЛУҒЛАР ИБРАТИ

Дунёning буқаламунлиги ва хийла-найранглари инсонни йўлдан уриши, унга ошиқ бўлган киши бир умр ҳаловат нималигини билмай елиб-югуриб, ғаму қайғу чекиб, охироқибат пушаймонликда жон бериши билан боғлиқ байтлар Навоий ижодида кўп учрайди. Бу борадаги фикрларини у ҳар гал янги, оҳорли ва кутилмаган тимсолу ташбеҳлар во-ситасида гўзал ва таъсирчан ифодалайди. Чунончи:

*Дунёдин ўт, Навоий, осойиш истар эрсанг
Ким, шуғел ҳар неча кўп, юз онча гам туруубтур.*
(БВ, 189)

«Эй Навоий, жонинг осуда бўлишини истасанг, бу дунёning баҳридан ўтки, унга қанча кўп машғул бўлсанг, ўшанга юз баробар ғаму ташвиш олдингдан чиқаверади».

Чиндан ҳам, тирикчилик ҳою ҳавасларига қанча кўп берилса, у шунча кўп ўз домига тортиб кетади. Ҳаётнинг қувончу ташвишлари ҳеч қачон тугамайди, камаймайди ҳам: бирини ҳал қилса, иккинчиси, иккинчисини амалласа, учинчиси чиқиб тураверади ва шу тариқа умр охиригача ҳеч қачон камаймайди. Фариуддин Атторнинг «Илоҳийнома» достонида келтирилган бир ривоятда айтилишича, бир очкўз одам бутун умр югуриб-елиб, тиним билмай уч юз минг тилла жамғаради. Ана энди оёғимни узатиб, қолган умримни роҳат-фароғатда ўтказсам бўлади. Пулим етиб ортади, деб режа тузиб ўтирганида ногаҳон эшик тақиллаб қолибди. Очса, оstonада Азоил турибди. У бадбаҳт кимсанинг оҳнолаларига зигирча эътибор бермабди.

Ҳар қанча ялиниб ёлворса ҳам, Азоил сира кўнмабди. Охири шўрлик қон йиғлаб, бир оғиз сўз ёзиб қолдириш учун бир нафасгина изн беришини сўрабди. Ниҳоят, Азоилнинг кўнгли юмшаб, рози бўлибди. Умри куйган ғофил шундай сўзларни юрак қони билан авлодларга нақш этиб қолдирибди: «Эй одамлар! Мен бир умр ҳаловат нималигини билмай пул йиғиш кўйига тушдим. Уч юз минг тилла йиғиб, унинг эвазига бор-йўғи пушаймон бўлишу тавба

килишга етгулик бир нафасгагина мұяссар бўлдим. Муроду мақсадимга етолмадим – ўзим хоҳлагандай давру даврон су-ролмадим. Бас, сизлар кўзингизни очиб, азиз умрнинг ҳар дамини ганимат билинглар...»¹.

«Дунё» деган шеърида Абдулла Орипов ҳам мол-дунё истаган кимсанинг фожиасини кўрсатиб берган. Бойлиги жонига ора кирмаган шўрпешона ночор ажалга тан бе-пар экан: «Дунё шу экан-да...», – дейди алам билан чуқур хўрсиниб. Кўп қатори уни ҳам мозорга элтиб кўмадилар. Чиндан ҳам, туғилиш ва ўлиш чегараси маълум экан, бир марта берилган умрни мақсадга мувофиқ яшаб, пушаймонга ўрин қолдирмаслик пайида бўлиш керак. Албатта, инсон умри хатолар, адашишлар, йўқотишдан иборат. Щунинг учун ҳам Шайх Саъдий: «Қани эди, инсонга икки марта умр берилса-ю, бирида тажриба ҳосил қилиб, қилган хатолардан хulosа чиқариб, иккинчисида ўзи хоҳлагандай хатою адашишлар, йўқотишу кулфатлардан холи мазмунли, хушхурсанд умр кечирса, – дейди аламли армонлар билан ширин орзуларга берилиб. Кўриб ўтганимиздек, ўтган умридан қоникмаслик, амалга оширган ишларидан кўнгли тўлмаслик, армонга айланган орзуларидан афсусланиш ҳислари улуғ Навоийга ҳам бегона эмас.

КЎНГИЛ – ҲАҚ КЎЗГУСИ

*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.*

(БВ, 621)

Бир қараганда, байт тўлик тушунарлидек: «Кимки бир синик кўнгилни шод қиласа, у худди бузилган Каъбани обод қилгандай бўлади». Яъни, синик кўнгилни шод қилиш Каъбани обод қилиш билан тенг кўрилмоқда. Лекин бир савол пайдо бўлади: Кўнгилни Оллоҳнинг уйидан устун қўйиш мумкинми? Бу тасаввупнинг кўнгилни улутлашига

¹ Қаранг: Фаридуддин Аттор. Ҳикматлар ва ҳикоятлар. 370–372-бетлар.

бориб тақалади. Кўнгилнинг Каъбадан устун қўйилиш сабаби шундаки, тасаввуф таълимотига кўра Оллоҳдан кейин кўнгил туради.

Тўғри, Каъба – Оллоҳнинг уйи, лекин у зоҳирий, рамзий уй, унинг ҳақиқий уйи – инсон кўнгли. Дунё ва нафс ғуборларидан покланган, қўзгудай мусаффо ҳолга келган кўнгилда Оллоҳ жамоли жилваланади.

*Десанг, Навоий, жсон аро маҳбуб бўлгай жиславагар,
Аввал кўнгул кўзгусидин маҳв айла нақши мосиво, –*

(БВ, 1)

деб ёзади шоир бу ҳақда бошқа бир байтида. Мосиво сўзи тасаввуф шеъриятида Худодан бошқа мавжудот ва маҳлукотни билдириб келади. Шунга мувофиқ, нақши мосиво – дунёга мойиллик, ҳаётта муҳаббатни, бошқача айтганда, кўнгилнинг нафс хоҳиш-истакларидан халос бўлиб, покланмаганини билдиради. Шунинг учун ҳам байтда улут шоир айтади: «Эй Навоий, агар маҳбубинг (яъни Оллоҳ таоло) жонинг ичидан жой олишини истасанг, аввало кўнгил кўзгусини дунё ҳою ҳавасларидан мусаффо айла». Зоро, Оллоҳ ўзидан бошқа барча нарсанинг хаёлидан қутулиб, нафс гардию дунё ғубори қолмай шаффоф бир ҳолга келган кўнгилгагина ташриф буоради. Шундай пок бўлмаган кўнгилга у киё ҳам бокмайди. Шунинг учун ҳам тасаввуфда кўнгилни поклаш биринчи ўринда туради. Кўйидаги байтида эса кўзгудай шаффоф ҳолга келган кўнгилни Арш қандилига ўхшатади:

*Арш қандили гумон қил шишиадек софий кўнгул,
Урмагил дамким, топар элдин халал равшан зужож.*

(БВ, 94)

«Шишиадай соф кўнгилни Арш қандили деб бил. Нафас чиқармаки, пок шиша дамингдан хира тортади». Кўрдингизми, нафақат сўз, ҳатто нафас ҳам кўнгил кўзгусини хира қилиши мумкин. Тасаввуфда кўнгил – илоҳий сирлар макони ва хазинаси сифатида улуғланади. Кўнгил – Ҳақ назаргоҳи ҳам дейилади. Чунки Оллоҳ инсоннинг кўнглига назар солади.

Машхур тариқат пири Абдуллоҳ Ансорий: «Бу дунёда икки Каъба мавжуд: бири – Оллоҳнинг уйи, иккинчи – кўнгил, қўлингдан келса, кўнгилни зиёрат қил, чунки бир кўнгил мингта Каъбадан афзал», – деган эди рубоийларидан бирида. Умар Хайём ҳам сув ва лойдан бино қилинган юзта Каъба битта кўнгилнинг ўрнига ўтмайди, деган. Алишер Навоийнинг ўзи ҳам «Ҳайрат ул-аброр» достонида оламнинг қибласи бўлишига қарамай, Каъбанинг кўнгил каъбасичалик қадри йўқ, деб лутф этади:

*Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ ончаким, кўнгул каъбаси.*

Сахл Тустарий: «Дил – Арш, кўкрак – курсидир», – деган экан. Авҳадиддин Кирмоний: «Ҳақ Арш узра, Арш эса диндир асли», – дейди. Бу бежиз эмас. «Мўминнинг қалби – Оллоҳнинг Арши» деган ҳадис ҳам бор. И мом Фаззолийнинг ёзишича, кўнгил Оллоҳнинг ўз бандаларига ато этган руҳоний неъмати бўлиб, у инсоннинг асл моҳияти ҳисобланади ва инсон бутун илму маърифатга унинг воситасида эришади. Аллоҳ нурининг жилва қилиши мумкинлиги учун ҳам кўнгил шу даражада улуғланади. Чунки, айтиб ўтганимиздек, кўнгил – Оллоҳнинг уйи (Абулвафо Хоразмий), «Ҳақ ётоги», «Тангрининг таҳти» (Юнус Эмро), «Ҳақ хилвати» (Нематуллоҳ Валий), Оллоҳ жамоли жилваланадиган покиза кўзгу – «Ҳақ ҳуснига кўнгил бегумон ойинадир», – дейди бу ҳақда Нажмиддин Розий. Маълум бўладики, кўнгил – Оллоҳнинг уйи, Ҳақнинг назаргохи, илохий жамол жилваланадиган кўзгу бўлганлиги учун ҳам уни барча нарсадан – Каъбадан ҳам устун қўйилади.

АҚЛ ВА КЎНГИЛ ЗИДДИЯТИ

Ақл ва кўнгил ўртасидаги кураш қадим ул-айёмдан давом этиб келади. Агар ақл бўлмаса, кўнгил одамзодни не кўйларга солмас эди. Тасаввуфда эса кўнгилнинг ақлдан устун кўйилишига икки сабаб бор: биринчиси,

кўнгил – Ҳақ қароргоҳи: нафс ва дунё ғуборларидан покланган кўнгилда Оллоҳ нури жилваланади; иккинчиси, кўнгил – Оллоҳни англаш манбаи: Худони ақл билан билиб бўлмайди, унга зоҳирий илмлар ва зуҳду тақво билан етиб бўлмайди, уни фақат кўнгил воситасида дарк этиш ва унга фақат ишқ билан етиш мумкин. Тасаввуф адабиётида кўнгилнинг улуғланишию ақлнинг паст кўрилишига сабаб шу. Шунинг учун Шарқ мумтоз шеъриятида ақл ва кўнгил баҳсига бағишлиланган шеърларга кўп дуч келамиз. Таъбир жоиз бўлса, Навоийнинг кўплаб байтларида «аклу кўнгил талашиб ётади». Бугина эмас. Унинг ижодида «хирад» (акл) радифли алоҳида ғазаллар ҳам мавжуд. Чунончи, қуйидаги байтида ўз-ўзига мурожаат қилиб, агар ишқ аро бирор нарсага эришишни истасанг, девона бўл – агар ҳамроҳинг ақл бўлса, бу шарафни тополмайсан, дейди:

*Эй Навоий, ишқ аро ком истасанг девона бўл,
Бу шарафни топмагунг, ҳамроҳинг ўлса то хирад.*
(ФК, 125)

Ёки:

*Ақл дер: сол кўнглунгга зуҳду вараъ бунёдини,
Ишқ айтур: йўқтурур бунёди ул бунёднинг.*
(FC, 355)

«Ақл айтадики, кўнглинг ичра зуҳду вараъ биносини тикла. Ишқ дейдики: бу бинонинг асоси йўқ».

Зуҳд – дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат билан шуғулланиш, тақводорлик, парҳезкорлик, порсолик. Вараъ – тариқатнинг иккинчи мақоми бўлиб, тақво, парҳез маъноларини билдиради: тил вараъи, кўз вараъи, қалб вараъига бўлинади. Демак, ақл кўнгилни тақводорлик ва парҳезкорликка даъват этса, ишқ уни бу йўлдан қайтарајпти. Албатта, ишқ – кўнгил иқлими бўлгани учун у ҳам ақлга қарши қўйилади:

*Фигонки, ишқ ҳадиси дақиқ эрур андоқким
Ки, қосир ўлмиш ани англамоқдин идроким.*
(FC, 425)

Ишқни күнгилни танийди, хис қиласи, қадрлайди, улуг-лайди. Ақл моддий нарсаларни баҳолайди, мантикий тафаккур юритади, лекин ботиний – ҳиссий түйғу-кечинмалардан у йироқ. Ишқ ақл билан келишолмайди. Шунинг учун ақл кирган жойга ишққа ўрин йўқ, ишқ кирган жойдан ақл чикиб қочади. Шунинг учун ҳам шоир, күнгил кунжини илм хазинасига айлантирган эдим, лекин ишқ сели етишгач, мен тиклаган барча иморатларни ер билан яксон килиб ташлади, дейди:

*Ганжи илм эттим күнгул кунжин, етишкакч сайли ишқ,
Ҳар иморатким, қилиб эрдим хароб ўлди яна.*

(FC, 533)

Зиддиятлар силсиласини қаранг: ақл ва күнгил, ақл ва ишқ, илм ва ишқ, тафаккур ва түйғу. Илмнинг ақлга, ишқнинг күнгилга нисбати бор, бинобарин, ишқ нафақат ақл, илмга ҳам қарши бўлиши табиий. Воқеан, илмнинг ўзи ҳам тасаввуфда қол илми ва ҳол илми деб иккига бўлинади. Шунга мувофиқ, одамлар ҳам икки тоифага бўлинади: қол ахли ва ҳол ахли.

Ҳаётда ақл, хушёрлик, билимдонлик ва вазминлик улуглангани ҳолда тасаввуфда күнгил, бехудлик улуғланиши ишқ билан боғлик. Чунки ишқ ақлни эмас, күнгилни, хушёрликни эмас, девоналиктини, сокинликни эмас, туғён, хис-ҳаяжонлар тўлқинини, безовталиктини, ёниб-куйишни хоҳлади.

Ишқ – моҳият-эътибори билан ёниш, тўлқинланиш, безовталиктини, хис-түйғуларнинг жўш уриши, ўзингга сиғмай кетиш, ҳаяжонланиш, таъсирланиш, хавотир, шубҳа қўркув, ҳадиксираш ва ҳоказо. Буларнинг бирортаси ҳушёрлик, донолик, вазминлик ва бепарволик кабилар билан мувофиқ эмас. Бинобарин, ақлга хос хусусиятлар күнгилга мос хислатларга тўғри келмайди. Ақл ҳушёрлик, босиқликни хоҳлади, айни шу нарсалар күнгил табиатига зид. Ақл – соқин денгиз бўлса, күнгил – мавж урган дарё.

*Кўксум ичра йўқ эса кўнглум, ажаб йўқ, эй хирад,
Не ажаб, девонани гар топсанг маскан аро.*

(НШ, 38)

«Эй ақл, күксим ичра кўнглим топилмаса, сира ажабланадиган жойи йўқ, билъакс девонани ўз жойидан топсанг ажабланарлидир». Илму тақвода энг юксак даражага эришган кишилар ҳам шунинг учун тасаввуфда мактаб боласи ҳисобланади, чунки улар ишқ алифбесидан бехабар. Орифлар султони Абусаид Абулхайр ёзганидек:

*Гар мадрасада сен энг билимдон бўлсанг,
Ҳар даврада зўр, дониши даврон бўлсанг;
Бу илм ила ишқ мактабида, тонг йўқтур,
Ёш бола каби ожизу нодон бўлсанг¹.*

Буюк салафининг мазкур фикрларини давом эттириб, Алишер Навоий ҳам, илму дониш аҳлига устоз бўлган. Ақл ишқ алифбесини ўқишда мактаб ўқувчиси каби бўлиб қолди, дейди:

*Ақлким, барча хирад аҳлига эрди устод,
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб.*
(ФК, 45)

Абжад – «эски усулдаги мактабларда ўқитилган бошланғич таълим алифбоси»², мажозан: алифбе. Бошқа байтида ёзади:

*Ишқ ул бир муаллимки, аниг мактабида
Ақл ўқуб тифл киби лавҳи фанодин абжад.*
(ФК, 121)

Фано – ўлиш, йўқ бўлиш. Тасаввуфда банданинг Ҳақда фано бўлиши, яъни баҳарий хусусиятларнинг илохий сифатлар ичра маҳв бўлиши. Маълум бўладики, байтда «Ишқ муаллимининг мактабида ақл ёш бола каби фано лавҳида алифбе ўқийди», яъни Ҳаққа етиш, унинг йўлида баҳарий хусусиятларидан халос бўлиб, илохий сифатларга эга

¹ Донишманлар тухфаси. Рубоийлар (Таржимон, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи Э. Очилов). – Тошкент: «Ўзбекистон», 2009. 28-бет.

² Ўзбек тилининг изохли луғати. 1-жилд. – Тошкент, 2006. 26-бет.

бўлишни ўрганади деган фикр илгари суримоқда. Шунинг учун ҳам шоир, ишқ илмини бошдан бошлайин, дейди:

*Қадингки соя солиптур, ўлай анга, яъни
Ки, ишқ илмин алифбедин ибтидо қилайин.*

(FC, 504)

«Соя соглан қаддингта ўлай, яъни ишқ илмини алифбесидан бошлайин». Бу ерда қад ҳам сўфиёна маънода бўлиб, у тасаввуф шеъриятида бир неча маънода келади: 1) илохий оламга интилиш¹, 2) дилнинг ваҳдат оламига юзланиши, 3) комиллик². Шунингдек, сигинишга муносибни айтадиларки, Худодан бошка бунга муносиб эмас³. Аслида соя ҳам тасаввувуф истилоҳи бўлиб, пўсту пўчоқ каби ҳакиқатнинг сояси ва қоронғилигини билдиради⁴.

Шоир бу байт воситасида бир қатор фикрларни илгари сурмоқда: Биринчиси: «Ишқ алифбесини бошдан бошламасам бўлмайди, чунки комиллик йўли хиракашиб қолди». Иккинчиси: «Камолот йўлида узилиш пайдо бўлди – энди ишқ алифбесини бошидан бошлайин». Учинчиси: «Ишқ алифбесини бошидан бошламасам, мен билан илохий олам ўртасидаги зулмат пардаси кўтарилмайдиганга ўхшайди». Тўртинчиси: «Кўнглим кўзгусини дунё ғуборлари қорайтирибди – ишқ алифбесини бошдан ўрганиб, уни яна покламасам бўлмайди». Бешинчиси: «Ваҳдат қўёши нури менинг занг босган кўнглимни ёриб ўтолмаяпти, демак, ишқ илмини алифбесидан бошлаб, бу зангни аритмасам бўлмайди». Олтинчиси: «Ишқ илмини алифбедан бошлаб ўрганиб, қадам-бақадам илгари босмаса, ҳакиқат йўлининг зулмати бирданига тарқалмайди» ва ҳоказо.

¹ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. С. 636.

² Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндадари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. 203-бет.

³ Атойи. Девон (Изоҳлар қисми). 345-бет.

⁴ Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирfonи. С. 356.

Шайх Санъонни эсланг. У Каъбада эллик йил шайхлик қилган, тўрт юздан ортиқ муриди бор эди. Унинг тақвою тоатига ҳатто фаришталар таҳсин ўқирди. Лекин тарсо қизни кўргач – кўнглига ишқ ўти тушгач, ҳаммаси бошдан бошланди: у энди ишқ босқичларини – ранжу бало водийларини босиб ўта бошлади. «Ишқ айлай бошлади аклиға жавр», – дейди бу ҳақда Навоий «Лисон ут-тайр» достонида. Мана, у тарсо санамга нима дейди: «Эллик йил шайхлик қилдим. Қалбимда роз дарёси мавж уради. Аммо илмдаги пухталик ишқда абжадхонлик – алифбо сабоғидай гап экан. Файбнинг сиршуноси ишқ йўлида саргардону овора экан»:

*Боқ, хирадманد ишқ абжадхонидир,
Файб сирин билгувчи ишқ сарсонидир!*¹.

Шу тариқа, у бир насроний қизни деб май ичди, зунор такди, Мусҳафни ўтга отди, бутхона аҳли бўлди. Кўшимчасига яна бир йил ҳаммомда гўлахлик, бир йил сахрода чўчқабоқарлик қилди. Албатта, буларнинг бари рамзий маънода бўлиб, факру фанолик шартлари ҳисобланади. Навоийнинг айтишича, аввалги тўрталаси ишқу висол шукронасию кейинги иккиси унинг товонидир. Тўрт шарт фанога етишу икки талаб ўзликни йўқотиш учундир.

*Кўнглум ўтидин, не тонг, гар тонса руҳсоринг фуругз,
Шўх тарсо Мусҳаф ўртар Шайх Санъон ўтига, –
(3, 435)*

деб ёзади шоир бир ғазалида. Яъни: «Юзинг кўнглим ўтидан шуълаланса, бунинг сира ҳайрон қоладиган жойи йўқ, ахир, тарсо қизи шайх Санъон ишқи оташига Мусҳафни ёқди-ку!»

Фаридуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» ва Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонларидағи энг гўзал қисса – Шайх Санъон қиссаси. Бу қисса ўта рамзий услубда бўлиб, унда ишқнинг ақлдан, ботиний илмнинг зохирний

¹ Шайх Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр (Форсийдан Жамол Камол таржимаси). –Тошкент: «Фан», 2006. 122-бет.

илмдан устуңлиги бадий талқын қилинади. Ботин илми пировард натижада зохир илмини сиқиб чиқаради. Шу маңнода, айтиш мүмкінки, Шайх Санъон илохий ишқдан хабар топғунча (тушида тарсо қизни күргүнч) зохид эди – ошик (сүфий) бўлди. Зохирбин эди – ботиндан хабар топди. Ҳолбуки, у бунгача 50 марта ҳаж ҳам қилган эди. Ишқ келди-ю, барчаси остин-устун бўлиб кетди.

Айни ҳолат тасвирига бағишлиланган шеърларда ишқ – арслон, аждархо, филга, ақл – тулки, чумоли, пашшага ўхшатилади ва ҳоказо. Жумладан:

*Ишқ оламсўз келди, қўй фусунинг, эй хираф,
Етти чун ер-кўкни йиртиб арслон, эй тулку, қоч.
(НШ, 96)*

«Ишқ оламни куйдирувчиdir, шундай экан, эй ақл, ҳийла-найрангингни қўй. Еру кўкни титратиб арслон етиб келганда, эй тулки, сен қочиб қол!» Ишқ аждарҳони чумоли даражасида ожизу хоксор қилиб қўяди:

*Гар забун бўлсан ажаб эрмаски, тушса ишқ аро,
Аждаҳолар хоксор ўлмоқ тариқин ўрганур.
(НШ, 139)*

«Ишқ кўйига кирганда ҳатто аждарҳолар хоксор бўлиш йўлини ўрганадилар, бас, менинг ҳам забуну ожиз бўлишимнинг сира ҳам ажабланадиган жойи йўқ». «Шайх Санъоннинг илмлари ва Куръоннинг хотирасидан кўтарилиши – бу Илохга етиш учун барча дунёвийликдан, жумладан, дунёвий илмлардан холи бўлиш, ақлдан ва ақлий нарсалардан кутулиш, ўзлигини унтишга ишорадир»¹, – деб ёзади Нажмиддин Комилов. «Зохир илми тасаввуф йўлида ҳижобдир», – деган эди Мұҳаммад Ғаззолий ҳам. Чунки зохир илми пўст бўлса, ҳақиқат илми мағзидир. Бошига тушган савдолар туфайли: «Шайх Санъоннинг илохиётга бўлган муҳаббати синовлардан ўтади, шайх бу йўлда ўзлиги, билим

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 47-бет.

ва мансабдан ҳосил бўлган ғурурни ташлаб, чин ошиққа айланади, комиллик даражаси ортади. Демак, Аттор ва Навоий наздида чинакам камолот ишқ орқали амалга ошади¹.

Шоирнинг ўзи ишора қилганидек, Шайх Санъон ҳакидаги «Атторнинг қиссаси бир моҳчехра қиз учун эмас». Тарсо қизи бир тимсол. Уни кўрганда Шайхнинг эс-хушидан ажраши – қалбida илоҳий файзни хис қилиб, ҳайратга тушиш. Эътибор қилинса, китоб-дафтарни сувга, ўтга отиш билан боғлиқ ривоятлар тасаввуфий адабиётда кўп учрайди. Бу ерда ҳам шу: ўт – ишқ рамзи бўлиб, унинг зоҳирни куйдириб, ботинни обод қилишига, сув – зоҳирий илмлар ботиний илм уммонидан бир томчи бўлиб, охир-оқибат томчи денгизига сингиб кетгани каби у ҳам ботиний илм денгизига қўшилиб-бирлашиб кетишидир. Ажабки, ишқ жомидан ҳаддан ташқари кўп май ичган фоний бир шогирди Шайхнинг жонига ора киради.

Шайх Санъон қисматига ўхшаган ҳодисалар тасаввуф тарихида ягона эмас. Машхур тариқат пири ва забардаст мутасаввиф шоир Мавлоно Жалолиддин Румий диний илмлар билимдони ва шариат олими бўла туриб, мажзуб дарвеш Шамсиддин Табризий билан учрашгунига қадар катта ҳурмат-эътиборда эди. Буюк сўфий Шамсиддин келди-ю, бу икки оламга татигулик сиру асрорлар, чексиз ишқ ғалаёнларини бағрига босиб ётган муаззам чашманинг кўзини очиб юборди: унинг ишку ирфон мавзуидаги соҳир сұхбатлари натижасида фақиҳ ва мударрис Мавлоно сўфий ва шоир Мавлонога айланади.

«Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларида ҳам мазкур сўфиёна ҳақиқатнинг таъсирига дуч келамиз: Мажнун гуллар билан сирлашади, күшлар ва ҳайвонлар билан тиллашади. Наботот ва ҳайвонот олами унга ҳайриҳоҳ, унинг дардини енгиллатишга ҳаракат қиласидилар. Хусрав Салосил ғорида банди қилганида Фарҳоднинг ҳам худди шундай күшлар ва ҳайвонлар билан

¹ Ўша асар. 56-бет.

дўстлашгани, роз айтишганини кўрамиз. Ширин ўз мактубида шунга ишора қилиб: «Сен Сулаймон мақомини эгаллабсан», – дейди. Маълумки, Сулаймон – пайғамбар ва подшоҳ. Унинг мол-мулки беҳисоб бўлганлигидан ташқари, кушлар, инсу жинлар тилини ҳам билган. Барчанинг Парвардигори – ягона Оллоҳ. Ўсимликлар ҳам, кушлар ҳам ўзига хос тарзда Оллоҳнинг зикрини айтишади. Айни пайтда тафаккур соҳиби ҳисобланмиш кишилар Фарҳод ва Мажнунни тушунмаганлари ҳолда, онгсиз ҳайвонлару кушлар уларга ҳамдард бўлганлари мисолида шоир, Оллоҳни ақл воситасида билиб бўлмайди, уни фақат қўнгил билан, сезгилар ёрдамида ҳис килиш мумкин, деган фикрни нозиклик билан кистириб ўтади. Жониворларнинг илоҳий ишқдан бебахра кимсалардан устун қўйилиши шундан. Бу борадаги фикрларни янада давом эттириш мумкин бўлса ҳам, лекин келтирилган байтлар таҳлилию уларни шарҳлаш учун мурожаат қилинган ривоят ва ҳикоятларнинг ўзи ҳам шоирнинг айни мавзудаги байтлари мағзини чақиши учун кифоя қиласи деб ўйлаймиз.

РАЗ ҚИЗИННИНГ СУҲБАТИ

Алишер Навоий ғазалларида раз қизи тимсоли ҳам кўп учрайди. Раз – ток. Раз қизи – ток қизи, яъни узум. Узум эса май манбаи. Май илоҳий ишқ ва ирфон рамзи. Майхона – илоҳий май улашиладиган жой. Майхона пири ана шу майни улашадиган киши, соқий ва ҳоказо. Маълум бўладики, шоирнинг «раз қизи» билан боғлиқ байтлари ҳам ўзида тасаввифий маъно ташийди. Чунончи:

*Ҳамиша мугбачаву раз қизи фидоси бўлай
Ки, дайр пирига арзир бу навъ ўғил била қиз.
(НШ, 218)*

Мугбача – муғ бола тасаввуф шеъриятида кўпинча соқий тимсоли бўлиб келиши маълум. Бинобарин, шоир айтмоқчи: «Ҳамиша соқий ва майнинг фидоси бўлайки, комил пирга ана шундай ўғил ва қиз муносибdir». Бу ерда

мазкур тимсоллар жинслантирилиб, соқий – ўғил, май – қиз бола маъносида истифода этилмоқда. Дайр пирини эса майхона бошлиғи десак, байтнинг тасаввуфий мазмуни шундай бўлади: «Маънавий раҳнамога маърифатдан сўз айтиш ва уни тарқатиш ярашади» ёки: «Маънавий раҳбарга маърифатли муридларни тарбиялаб етиштириш ва уларни тариқат йўлига бошлаш учун халқ ичига юбориш муносиб». Ўз-ўзидан, бунда сўз – раз қизига, уни тарқатиш – муғбачага дахлдор. Навоий раз қизи тимсолини кўпинча даҳр золи, фалак золи, даҳр аруси сифати берилган кўхна дунёга қарши кўяди:

*Кўнгулни раз қизининг суҳбати билан соғ эт
Ки, даҳр золи ажаб ҳийласозу пурфандур.*
(НШ, 154)

«Кўнгилни раз қизининг суҳбати билан пок айлаки, дунё деган жодугар ўта ҳийлагар ва маккордир». Байтнинг тасаввуфий маъноси эса қуйидагича: «Кўнгил зангларини маърифат зиёси билан арит, чунки дунё деган жодугар макру ҳийлада тенгсиз бўлиб, у кўнглингни ўзининг ифлос севгиси билан банд этади ва мақсад йўлидан чалғитади – дунё губорлари билан булғанганд кўнгил Ҳаққа етолмайди». Бу ерда Ҳақсеварликка даъват ва дунёпаастликни коралаш мавжуд. Бошқа бир байтида эса, бу дунёда кўхна чархнинг макру ҳийласини кўрмайин десанг, ток қизининг лабидан лабингни олма, дейди:

*Жаҳонда раз қизининг лаълидин оғиз олма,
Десангки, кўрмагасен золи чарх макру фанин.*
(ФК, 447)

Ҳақ йўлига кирган, илохий маърифатдан боҳабар кишининг фалакнинг эврилишларию замоннинг айланишларига, дунё ўйинларию ҳаёт қинғирликларига парвоси бўлмайди. Шунинг учун ҳам шоир, фалак маккораси ўйинларидан нажот топай десанг, илохий маърифатни эгаллашдан тўхтама, дейди. Лаъл – қизил рангли ялтироқ кимматбаҳо тош. Шарқ

мұмтоз шеъриятида у истиора сифатида маъшуқанинг чүтдай лабини билдириб келади. Лаб эса сўфийлар истилохотида маънавият оламидан анбиёга малак воситасида, авлиёга эса илхом орқали нозил бўладиган калом. Пирнинг илоҳий маърифатга кон сўзи ва унинг мазмуни ҳам кўзда тутилади. Лаълнинг ўзи ҳам тасаввуфий маънода маърифатнинг на-тижаси; маъшуқанинг ошиқ кўнглини яралаган гул рангли чехраси: Оллоҳни ва унинг бирлиги ҳамда гўзаллиги каби-ларни билдиради¹. Шунга мувофиқ, лаби лаъл – маҳбубанинг сўзи ва унинг ботиний маъноси;² «аҳволнинг соғлиги ва но-зиклиги ҳамда хусну жамол гўзалликлари зикрини қамраб олган сўзлар»³ мазмунида келади. Буларнинг бари байтнинг сўфиёна мазмунда эканлигидан далолат беради.

Мана бу байтида эса айни фикрнинг зиддини илгари су-ради:

*Қимма раз фарзандини кўп ҳамдаму дамсозким,
Пардадардур асру бу шоҳидвашу маккора қиз.
(НШ, 207)*

«Раз фарзандини ўзингга кўп ҳам ҳамдаму сирдош тут-маки, бу гўзал ва маккора қиз сирлар пардасини чок-чок этувчиdir».

Бу ўринда шоир ҳатто илоҳий мухаббатнинг ҳам меъёрида бўлишига даъват этаяпти. Чунки авом тушунмаган илоҳий сирларни фош қилгани учун турли шаклдаги ўлим жазосига хукм килинган Мансур Ҳаллож, Имодиддин Насимий каби шайху авлиёлар тарихда оз эмас. Чунончи, машхур сўфий Мансур Ҳаллож «Аналҳақ» – «Мен – Ҳақман» дегани учун шариат аҳлининг фатвоси билан дорга осилган. «Биз унинг зохир ҳолига караб хукм қиласиз, ботинини Худо билади», – деган экан уни ўлдириш ҳақидаги фатвога кўл кўйганлардан бири Жунайд Бағдодий. Абдуллоҳ Ансорий ҳам, Мансурнинг айби ўзини англаганга ҳам, англамаганга

¹ Süleyman Uludağ. Tasavvuf terimleri sözlüğü. S. 226.

² Ўша луғат. 228-бет.

³ Атойи. Девон. 291-292-бетлар (Луғат ва изохлар кисми).

ҳам сўз айтавериши эди, деган. Шайх Шиблийнинг тушида ҳатто Худонинг: «Мен Мансурга балони менинг сирларимни ошкор қилгани учун юбордим», – дегани аён бўлган экан¹.

*Ишқин маҳфий туторлар аҳли роз,
Фош этардин кўп этарлар эҳтироуз.*

Шунинг учун илоҳий ишқ майи ҳар қанча азиз ва муқаддас бўлмасин, уни ичишда ҳам муайян меъёр бўлиши керак, дейди шоир. Илоҳий ишқда мастлик эмас, хушёрик тарафдори бўлган Навоий ғазалларида Мансур Ҳаллож ва Боязид Бистомий номининг учрамаслиги ҳам бунинг бир далилидир. Бу икки йўл қадимдан давом этиб келади. Уларнинг бири – Боязид Бистомий, иккинчиси – Жунайд Бағдодий номи билан боғлиқ.

Боязид «сукр» – «мастлик» («девоналик») маслагини илгари суради. Унинг уқтиришича, илоҳий май бўлмиш Оллоҳ муҳаббатидан маству мустағрак бўлган, ўзини унуган кишигина илоҳ маърифатини ҳис қила олади. Масти бўлмаган одам – ошиқ эмас. Яъни, унинг уқтиришича, сўфий зикр пайтида ўзини унугиб, Худонинг ишқида маству мустағрак бўлади. Бундай ҳолатни у фано деб атади. Ўзлигини унуган – фанога эришган сўфий илоҳий сифатларни қабул қиласи. У ўз таълимотида илоҳий (лоҳут) ва инсоний (носут) рухни, яъни маънавий ва моддий ибтидони ўзаро бирлаштиришга интилган. Шунинг учун уни ҳулул – Худо билан бирлашиб-қўшилиб кетиш ғоясини даъво қилишда айблашган. Шундай фикрлари ва Мансур Ҳалложнинг «Аналҳақ» – «Мен – Ҳақман» деган сўзларини эслатувчи ҳол илҳоми билан айтган «Субҳони, субҳони мо аъзам уш-шаъни» («Мен шарафланганман, менинг шаъним ниҳоятда баланд») деган сўзлари учун у етти марта туғилган шахри бистомдан кувиб чиқарилган.

¹ Бу ҳақда қаранг: Авлиёлар султони. Туронлик авлиёлар (Тўплаб, табдил этиб нашрга тайёрловчи И. О. Оққўргоний). –Тошкент: «Камалак», 1995. 87, 91, 106-бетлар.

Жунайд Бағдодий унга қарама-қарши сахв – ҳушёрлик маслагини афзал күради. Чунки сукр фақат соликнинг ўзини куткарса, сахвдан бошқалар ҳам баҳраманд бўлиши мумкин. «Шундай экан, бехудлик даражасидан кейин илохий маърифатга қалби тўлишиб, қайта ҳушёр тортган ориф улуғроқдир. Негаки, энди у ўз билимини халқقا етказиб, юзлаб дилларни маърифат нури билан ёритади... Жунайд Бағдодий айтишича, ҳақиқий бақо «сахв» – ҳушёрликка қайтишдан кейин бошланади. «Сукра»даги одам бамисоли денгизга шўнгиб, ғарқ бўлган киши бўлса, «сахв»га қайтган денгизга шўнгиб, гавҳар доналарини олиб чиқсан гаввосдир»¹.

Маълум бўладики, сукр илохий ишқ майдан масти бўлиб, ўзини унуган ва ўзидан кечган ошиқ ҳоли бўлса, сахв илохий маърифатдан кўнгли тўлишиб, ўзига келган ошикнинг ҳоли. Зоҳирий ва ботиний билимларни бирдай яхши кўрган Нажмиддин Кубро қисман Жунайд йўлига мансуб эди. Унинг шогирди Маждиддин Бағдодий эса Боязид йўлини маъкул кўради. Машрабда: «Ташла дилдан фикратингни – Шайх Маждиддин манам», – деган мисра бор. Бу билан у ўзининг ҳам ошиқона тасаввуфнинг оташин тарафдори эканлигига ишора қиласди. Алишер Навоийнинг эса Жунайд Бағдодий, Нажмиддин Кубро каби сахв йўлини афзал билганини сезиш қийин эмас.

Салафлари ижодида илохий ишқ майдан масти ошиқ рамзи сифатида ҳассослик билан улуғланган Мансур Ҳаллож номининг Навоий шеъриятида учрамаслиги бежиз эмас. У Мансур Ҳалложни ҳам, Боязид Бистомийни ҳам «Насойим ул-муҳаббат»да тариқат намояндалари сифатида зикр этган, холос. «Насойим ул-муҳаббат» Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» тазкирасининг таржимаси эканлиги маълум. Лекин таржима давомида Навоий Ҳалложга оид фикр-мулоҳазаларнинг катта қисмини қисқартириб таржима қиласди. «Лисон ут-тайр»да келтирилган ривоятда эса бир куни унда ғаройиб ҳол воқе бўлиб, Мухаммад алайҳиссалом

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 43-бет.

бу иши учун унга танбек беради. Буларнинг бари Навоийнинг Ҳаллож маслагини кўллаб-қувватламаганидан далолат беради¹.

*Ич, Навойки, бу тун раз қизини бермак эмиш,
Пири майхона сени ўзига фарзанд қилиб.*

(ФК, 55)

Байтнинг лугавий маъноси: «Эй Навоий, бу кеча майхона пири сени ўзига фарзанд қилиб, ток қизини олиб бермоқчи». Лекин шоирнинг майхонада майхона бошлиғига ўғил бўлиб, ток қизига уйланиши ҳақидаги ушбу фикр дунёвий талқинга рўй бермайди. Айтиб ўтилганидек, раз қизи – май, май – илохий муҳаббат ва маърифат, майхона – хонақоҳ, пирнинг ҳузури, пири майхона – маънавий раҳбар эканлигини кўзда тутсак, бу орқали шоир: «Эй Навоий, бу кеча илохий илмлар, ғайб сирлари кони бўлган комил пир сенга маърифатдан сабоқ бермоқчи эмиш, сен унинг пурмаъно сўзларини жон қулоғинг билан тинглаб, кўнглингга жо қил». Ёки: «Бу кеча пири ғайбдон сенга илохий сирлар хазинасини очмоқчи эмиш, сен уни кўнглинг мулкига жо айла». Яна: «Бу тун Ҳак сирларидан воқиф комил пир илохий маърифат мулки қалитини сенинг қўлингга тутқазмоқчи эмиш, сен уни сидку ихлос билан қабул қил» каби фикрларни илгари сургани маълум бўлади.

*Раз қизи зарфини, зоҳид, кўп ушатма эр эсанг,
Ўз бутунгнию менинг бут киби тавбамни ушот.*

(ФК, 73)

«Эй зоҳид, эр бўлсанг ҳадеб раз қизининг идишини синдирма, ундан кўра ўзингнинг бутингнию менинг бут каби тавбамни синдир». Хўш, бу билан шоир нима демоқчи? Ўз бути нима деганию бут каби тавба нимаси?

Бут тасаввуф шеъриятида мақсад, матлаб, севгили, маъшуқ маъноларида кўлланиши маълум. Шунингдек, бут –

¹ Бу ҳақда тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: «Фан», 2007. 53–63-бетлар.

«ваҳдат, илми илоҳийга ортиқ даражада иштиёқ сизган орифнинг кўнгли» маъносида ҳам келади¹.

Ирфоний шеъриятда ҳар қандай шакл ва ҳар қандай суратда бўлмасин, асл мақсад ва ҳақиқий маҳбубни «бут» деб атайдилар². Бутпаст ўз бутига сажда қилганидек, ошик ҳам ўз маҳбубига сажда қилади. Лекин бу сажда унда Ҳак нурини, Оллоҳ жамолию камолини кўрганлиги учундир. Ориф кўнглида намоён бўладиган нозик маънолар ҳам кўзда тутилади. Бутпаст деганда эса тасаввуф шеъриятида илоҳий ишқ ошиғи, ошиқ ахлига ишора қилинади.

Бут ҳою ҳаваслар тимсоли маъносида ҳам келади. Байтда у айнан зоҳиднинг ўз кўнглида ясаб олган ва ҳамиша сигинадиган ана шундай ўз бути ҳақида сўз бораяпти. Бу – кибру ғуур, манманлик, тама ва бошқа салбий иллатлар мажмуидан бино бўлган сохта, ёлғончи бут. Худди Иброҳим алайҳиссалом ягона Оллоҳга ибодат қилишга даъват этиб, бутхонадаги бутларни синдирганидек, инсон ҳам ўз ичидаги нафс, ҳою ҳавас бутини синдириши керак. «Бут каби тавба» дейилганда ҳам худди шундай ҳақиқий бўлиб кўринган риёй тавбага ишора қилинмоқда. Бинобарин, шоир, май идишини синдиргунча кўнглингдаги унга нисбатан бўлган қаҳру нафрат бутини синдир, демокда.

Бошқача айтганда, илоҳий ишқни кўр-кўrona rad эт-гунча кўнглингдаги унга нисбатан бўлган ишончсизликни йўқот. Шу тариқа, байт орқали шоир риёкорликни танқид килмоқда: бирорни айблаш осон, мард бўлсанг, ўзингдаги кусурларни маҳв эт. Ўзингта бино қўйишнинг ўзи хаёлингда худбинлик бутини тиклаб, унга сигинишидир. Шунинг учун ҳам Навоий қайта-қайта худпарастликдан бутпарастлик яхши деган фикрни илгари суради, яъни ўзингга сигингандан ўзгага сигинганинг ҳам маъқул. Зоҳид эса айнан худпарастлиги билан машҳур.

Шайхулислом Абдуллоҳ Ансорий бут – нафсу зуннор – халқнинг қабули дейди. Маълум бўладики, нафс – бут

¹ Ҳаккул И. Навоийга қайтиш. 206-бет.

² Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. 114-бет.

бўлса, бутпарастлик – нафсни севишдан иборат. Зоҳидга ўз бутингни синдир деганда, айнан нафсу ҳаво, кибру ғуур, тамию миннатни йўқот – сен тасаввурингда уларни бутга айлантириб, сажда қилиб юрибсан демоқчи шоир. Айни пайтда ундан ўзининг тавбасини ҳам (агар илоҳий ишқдан тавба қилган бўлса) ушатишни сўрайяпти. Шунинг учун ҳам Навоий ёзади:

*Навоий дайр аро гар бутпарасту маст эса, тонг йўқ,
Не қилса пири дайр, ул ҳам қилур, чунким эрур тобеъ.*
(ФК, 294)

«Навоий майхонада бутпарасту маст бўлса, сира ажабланадиган жойи йўқ – майхона пири нима қилса, у ҳам шуни қилади, чунки унга тобедир». Байтнинг сўфиёна мазмуни: «Навоий илоҳий ишқ улашиладиган жойда илоҳий ишқдан масти илоҳий маҳбубга ошиқ бўлса, бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ, чунки пири шу ишни қилади, унга тобе бўлгани учун у ҳам қилади». Бут ва бутпарастлик тушунчалари тасаввуф шеъриятида фаол кўлланади. Маҳмуд Шабустарий «Гулшани роз» асарида шарҳлашича, бут – ишқ ва вахдат мазҳари бўлиб, зуннор –хизматта бел боғлаш. Бутпараст деб тариқат мақомларидан бирини босиб ўтиб, ўз ҳолига мағрур бўлиб, бир ерда тўхтаб қолган кишига ҳам айтадилар¹.

Маълум бўладики, Алишер Навоий раз қизи тимсолини илоҳий ишқ майи ва маърифат шавқи маъноларида кўллаган ҳамда ундан баҳраманд бўлишга даъват этиш баробарида, меъёрга риоя қилишни шарт қилиб қўйган.

ИШҚ – ЧАҚМОҚ, ОШИҚ – ХАС

Тасаввуф шеъриятида хас, хашак, сомон, чўп, қамиш, барг, тор, соч, қил сингари тимсолларга кўп дуч келамиз. Ошиқнинг ишқ дардида, маъшуқа ҳажрида ўртана-ўртана озиб кетиши – хас, барг, ҳатто қил даражасига келиши асо-

¹ Сайид Жаъфар Сажходий. Фарҳангти истилоҳот ва таъбиrotи ирфони. С. 185.

сий шарт. Фақат шундагина илохий ишқ чақмоғи чақилиши билан у лов этиб ёнади-ю, маъшуқи азалга қўшилиб-сингиб кетади. Бу тимсоллар Алишер Навоийнинг ҳам юзлаб байтларида учрайди. Чунончи:

*Ул бути зарринкамар ишқида то бел боғладим,
Заъф аро мендин қамишлардур нишон, бал коҳлар.*
(НШ, 149)

«Токи у тилла камарли гўзал ишқи юкини кўтаришга бел боғладим, кундан-кунга заифлашиб, шундай бир аҳволга тушдимки, қамишлар, йўқ-йўқ, сомонлар мендан нишона берадиган бўлиб қолди». Сомону хашакка ўт қўйиш учун эса чақмоқ ҳожат эмас, бир учқун ҳам кифоя:

*Бас таним ўртарга қонли новакинг, ҳижронни қўй,
Барқ не ҳожжат, бир учқун бирла хошок ўртанур.*
(НШ, 195)

«Танимни ўрташ учун қонли кипригингнинг ўзи кифоя, ҳижронни қўй. Хошокни ёкиш учун бир учқун етарли, чақмоқнинг ҳожати йўқ». Бу ерда ошиқнинг жисми хашакка, маъшуқанинг қонли киприги учкунга, ҳижрон чақмоққа ташбеҳ этилмоқда: хашақдай жисмимни ёкиш учун қонли кипригингнинг учкуни бас, бунинг учун ҳижрон деган гулханни овора қилишга сира эҳтиёж йўқ. Куйидаги байтда эса ҳажр ичидаги бечора ошиқнинг ҳолати ўтга тушган қилнинг ҳолатига қиёсланади:

*Сўзи ҳажсринг ичра ҳар дам заъфлиг жисмим ёниб,
Ўтқа тушган қил масаллиқ ўртанурмен тўлгониб.*
(FC, 56)

«Заиф жисмим ҳар лаҳза ҳажринг ўтида ёниб, ўтга тушган қил каби тўлғониб ўртанаман». Мана бу байтда ишқ чақмоғидан эмас, балки элчи сабодан мадад сўралаяпти. Чунки у ҳам ошиқ билан маъшук ўргасидаги воситачи-лардан бири. Айтиб ўтилганидек, ошиқнинг охи ва сўзини

маъшуқага етказувчи сабо сомон даражасида енгил бўлса, ошиқнинг ўзини ҳам унинг ҳузурига олиб бориши мумкин. Шунинг учун ҳам бечора ошиқ илтижо қилиб айтаяпти: «Эй висол насими, фироқ ранжини чека-чека сомон парчаси каби бўлиб қолган жонимни жонон сари олиб бор (ки, бунинг сенга сира ҳам оғирлиги йўқ)»:

*Эй насими васл, эсиб жонимни жонон сари элт
Ким, фироқинг заъфидин андоқки барги коҳдур.
(НШ, 155)*

Маълумки, тасаввуфда Ҳаққа етишнинг икки йўли мавжуд: бири – тариқат, иккинчиси – муҳаббат. Масалан, Фарҳод тариқат йўлини босиб ўтади, Мажнун эса ишқ орқали Ҳаққа етади. Шунга ўхшаб, дикқат қилинса, ушбу тимсоллар орқали ҳам шу икки йўлга ишора мавжуд, яъни ошиқнинг хасу кил ҳолига келиб қолган заиф жисмини ё ўт (чақмок), ё сабо маҳбубга етказади. Бунинг учун эса ошиқ жисми ё бир учқунда лов этиб ёнадиган даражада қуруқ, ё сабо кўриб учадиган даражада енгил бир даражага келиши керак. Шунинг учун ҳам шоир ёзади:

*То ўзунгни хасча кўргунгдур, эмассен одамий,
Гар ҳавода сайр қил, гар су уза кўргуз хиром.

Кул қил ул хасни фано оташгоҳига ташлабон,
То кўнгул миръоти ул кулдин жило топқай тамом.*
(FC, 428)

«Хоҳ ҳавода уч-у, хоҳ сув узра юр, то ўзингни хас каби кўрмасанг, одам эмассан. Бу хасни, яъни жисмни фано оташгоҳида ташлаб кул қил, то унинг қулидан кўнгил кўзгуси пок бўлиб, жило топсин». Маълумки, кўзгуни кул билан артса, у тоза бўлиб, яраклайди. Бу ерда турмушдаги мазкур ҳаётий ҳодисага ишора қилинайпти. Фано оташгоҳи ана шу инсоний хусусиятларни ёқиб, кул қиладиган илохий ишқ олови. Тасаввуфда – риёзат босқичлари. Бу босқичларни босиб ўтиш жараённида солик кўнгли дунё, нафс ва жисм

Эхтиёжларидан буткул халос бўлиб, яъни уларни кул қилиб, бу кул билан покланиб, Ҳақ жамоли жилваланадиган шаффоф қўзгуга айланади. Демак, келтирилган мисраларда соликнинг Ҳақ билан бирга бўлиши учун хасча ҳам ўзлиги қолмай, илоҳий ишқ ўтида бошдан-оёқ куйиб кул бўлиши ва бу кул воситасида рух ойинаси покланиб, Ҳақ жамолини ўзида акс эттириши лозим.

Мана бу байтда эса шоир ташбех, тазод ва тажоҳули орифона санъатларидан маҳорат билан фойдаланиб, фавқулодда охорли манзара яратади:

*Ашк аро ўртади танимни гаминг,
Гарчи куймас су ичра тушкан хас.*

(FC, 235)

«Гаминг кўз ёшига ғарқ бўлган танимни куйдириди, ҳолбуки, сувга тушган – хўл бўлган хас ёнмайди». Бу ерда хас истиора сифатида озиб-тўзган ошиқ жисмини билдириб келаяпти. Ашк ичидаги тан билан сув ичидаги хаснинг бир-бирига қиёсланишида ташбех, сувга тушган хаснинг ёнмаслигию ашк ичидаги танинг ўртанишида тазод, буни ҳеч нарса билмагандек қилиб тасвирланишида тажоҳули орифона, жисмнинг ёнишида муболаға, ашкнинг сувга, танинг хасга нисбати борлигида лафф ва нашр, хўл хаснинг ёнмаслиги иборасининг келтирилишида ирсоли масал санъатларини кўрамиз. Бошқа бир байтида эса бунинг сабабини ҳам изоҳлаб кетади:

*Оҳ ўти ўртарга жиссимни не монеъ кўз ёшим,
Барқ ургоч ўртанур гар бўлса дарё узра хас.*

(НШ, 232)

«Оҳ ўти жиссимни куйдиришига кўз ёшим монелик килолмайди, чунки чақмок урганда дарё юзидаги хаслар ҳам ёниб кетади». Бу ерда ҳам шоир ишқ ўтида жисмининг хасдек бўлиб қолганига ишора килаяпти. Хас ва сомон тимсоллари билан бирга кўпинча каҳрабо образи ҳам қўлланади.

Каҳрабо – сариқ рангли қаттиқ тош. Уни чармга ишқаб, сомон, хасга яқинлаштиrsa, ўзига тортади.

*Юз ул этакдин агар олмасам не тонгки, сомон
Чу каҳрабога етар, қўймоги не имкондур.*

(НШ, 183)

«Агар ёр этагидан юзимни олмасам, сира ажабланадиган жойи йўқ, чунки сомон каҳрабога бир ёпишса, ундан қайта ажралмайди». Шунга асосланиб, шоир худди каҳрабо сомон парчасини ўзига тортганидек, сариқ тўнлик ёр қаёқка борса, мени ҳам унинг ортида кўрадилар деган гўзал ташбех ишлатади:

*Қаёнким, ул сариг тўнлук борур мен эришканни
Согингайлар қачон каҳбаргни бир каҳрабо чекса.*

(FC, 562)

Ёки:

*Гар самандинг гардидин қолман не тонгким, бордур ул
Каҳрабоеким, бу хасдек жисм барги коҳидур.*

(4, 117)

«Агар отинг туёғининг чангидан қолмасам не ажабким, у бир каҳрабо-ю, хасдек жисмим эса сомон парчасидир». Яна:

*Ишқ комил бўлса, маъшуқ аргувонҳад бўлмасун,
Каҳрабо шамъига ҳар каҳбарг бир парвонадур.*

(НШ, 192)

«Ишқ комил бўлса, маъшуқа қизил юзли бўлмасин, каҳрабо шамига ҳар бир сомон парчаси бир парвона-дир». Ошиқнинг ранги сариқ бўлади – уни дард шундай сарғайтиради. Бинобарин, ишқ комил бўлса, маъшуқнинг юзи қизилу ошиқники сариқ бўлмайди, балки иккаласиники ҳам бир хил заъфарон бўлади. Бу ерда шоир шунга ишора килаяпти.

Бу образлар тасаввуфий доирасидан чиқиб, шоирнинг қатор байтларида ҳаётий мавзуларга ҳам кўчади. Жумладан,

куйидаги байтда, қуюн хашакни шиддат билан қандай айлантирган бўлса, фалак ҳам мени заифни шундай саргашта қилди, дейди:

*Мени заифни саргашта айлади гардун,
Шитобу давр ила хошокни нечукки қуюн.*
(FC, 496)

Маълум бўладики, ишқ дардию ҳижрон ранжидан ошик жисмининг заифлашиши билан боғлиқ тимсолу ташбеҳлар силсиласи (биз уларнинг барчаси ҳақида фикр юритмадик) ҳам Алишер Навоий ижодида бутун бир тизимни ташкил этиб, алоҳида текширишни тақозо қиласи.

ҲУСН ВА ИШҚ

Бу оламнинг ўзаро тортишиш кучини сўфийлар Ҳусн ва Ишқнинг ўзаро бир-бирига интилиши тарзида тасаввур ва талқин қилганлар. Мутлақ Ҳусн соҳиби – Оллоҳ борликда ўз жамолини намоён этади, барча жонли-жонсиз мавжудот эса бу Ҳусннинг ошиғу шайдоси. «Ҳусн билан ишқ ажралмас, уларнинг бир-бирига интилиши муқаррар қонуният»¹. Кудсий бир ҳадисда айтилишича, дастлаб фақат Оллоҳ мавжуд бўлиб, кейин унда ўзини ўзи томоша қилиш истаги пайдо бўлади ва ўз ҳуснининг кўзгуси қилиб оламни, унинг ошиғи қилиб одамни яратади. Шунинг учун Навоий ёзади:

*Чу жилва айлади ул ҳусн истабон ошиқ,
Салойи ишқин этиб оғариниш ичра нидо.*
(НШ, 1)

«Ул ҳусн яратилиш ичра ишқни даъво айлаб, ошиқ истаб нидо қилди». Бошқа бир байтида эса, мазҳар истаб мавжудотга ишқу ҳусн кўргуздинг, натижада бечораю ожизлик хирмонию жабру чақмоғи пайдо бўлди, дейди:

¹ Комилов Н. Тасаввув. 213-бет.

*Мазоҳир истабон асмога ишқу ҳусн кўргуздинг
Ки, пайдо хирмани ажз ўлди-ю барқи жафо пайдо.*
(НШ, 3)

Албатта, бу ерда асмо – исмлар, номлар дегани, лекин улар мавжудотга берилган. Мазоҳир – кўриниш, пайдо бўлиш; зохир бўладиган, намоён бўладиган жой. Яъни бирор нарсанинг зуҳур этадиган жойи. Илоҳий ишқ эса мазҳарсиз содир бўлмайди. Мазҳар – илоҳий жамол ё камолни ўзида акс эттирган киши. Ҳақ ошиқлари кўпинча мазҳарни севиш орқали ҳакиқий ишққа етадилар. Фарҳод учун Ширин, Мажнун учун Лайли ана шундай мазҳар эдилар. Ширин ва Лайли мисолида уларнинг ишқи муайянлик – аниқлик касб этди. Жалолиддин Румий маснавийларидан бирида ҳакиқий ишққа етганидан кейин Мажнун учун Лайлининг аҳамияти қолмагани хусусида сўз бориши шундан.

Сўфийлар нуқтаи назарига кўра, илоҳий ҳусн ҳамма ерда жилва қиласи, лекин уни кўриш учун басират – ботин кўзи, ҳис қилиш учун дунёю нафс губорларидан покланган кўзгудай мусаффо кўнгил керак. Кўнглингда Оллоҳу унинг ишқи бўлмаса, Каъбанинг бутхонадан фарқи йўқ, аксинча, кўнглинг илоҳий ишқдан лиммо-лим бўлса, бутхона ҳам Каъбага тенг. Сўфийлар орасида ҳатто шундай нақл машҳур: «Агар Худо жамолини кўрсатмаса, жаннатнинг дўзахдан фарқи йўқ, башарти дийдорини кўрсатса, дўзах ҳам жаннатга айланади».

*Чу ёр айлар эмиш барча ерда жилвайи ҳусн,
Тенг ўлди Каъба била дайри Сўмнот манга.*
(НШ, 12)

«Ҳамма ерда ёр ҳусни жилва қиласи экан, менга Каъбаю бутхона баробар бўлди». Ҳусн ва ишқ муносабати аслида тасаввуф адабиётининг асосий мавзуларидан бўлиб, у ҳар томонлама кенг ва чукур текширишларни тақозо қиласи. Биз бу ерда унинг асл моҳияти ва баъзи нуқталарига ишора этдик, холос.

БИЛОЛ ВА ХОЛ

Билол – ислом тарихидаги биринчи муаззин. Асли ҳабашистонлик қора танли қул бўлиб, Маккада исломни биринчи бўлиб қабул қилганлардан бири. Баланд, ширали ва таъсирчан овозга эга бўлгани учун Мадинада илк бор жамоат намозини ўқиши жорий қилинганда у аzon айтиб, мусулмонларни намозга чорлаган ва бир неча йил давомида Мухаммад алайҳиссаломга муаззинлик қилган¹.

Пайгамбардан нақл қилишларича, у киши Билолнинг ранги қиёматда жаннат ҳурларига хол қилиб берилади деб лутф этган эканлар. «Қисаси Рабғузий»да келтирилишича, Оллоҳ таоло жаннат ҳурларини яратган кундан бўён улар ўзларига зеб берадилар – бу пардоз-андоз қиёмат кунида адогига етади. Лекин холлари бўлмаганлиги учун ҳусну жамоллари кемтик бўлиб туради. Ўшанда Билолнинг рангини нукта-нукта уларга улашиб берадилар – ҳар бирига биттадан хол тегади ва шу билан кўрку чиройлари мукаммал бўлади². Шунинг учун ҳам Шарқ мумтоз шеъриятида Билол образи маҳбубанинг холи билан бирга қўлланишига кўп дуч кела-миз. Чунончи, мана бу байтида маҳбубанинг лаби устидаги қора холини жаннатдаги кавсар булоғи қирғоғида ўтирган Билолга қиёс қиласди:

*Равзада кавсар қироғинда хаёл эттим Билол,
Юз аро лаб, лаб уза шабранг холингни кўриб.*
(ФК, 53)

«Юзинг аро лабинг, лабинг узра тундай холингни жаннатда кавсар қирғоғида ўтирган Билол деб хаёл килдим». Кийидаги байтда эса маҳбубанинг қошини Каъба токига, холини эса Билолга нисбат беради:

*Қошингда холнинг овозасин эшишмиш эдим,
Бу Каъба тоқига ул бир Билол эмиш – билдим.*
(ФК, 435)

¹ Ислом. Энциклопедия. 51-бет.

² Қисаси Рабғузий. 2-китоб. 157-бет.

Севимли шоиримиз Абдулла Орипов бу ҳадисни ҳатто шеърга солиб, «Билол ҳабаш» номи билан «Хикмат садолари» туркумига киритган:

*Пайғамбар уммати – қора тан Билол
Расулга ҳамиша камарбастадир.
Сидқ ила вафога бўлди у тимсол,
Қайтмади рост йўлдан, сог ё хастадир.*

*Билол айтар эди аzonни яккаш,
Сазовор бўлмишиди ишончга андоқ.
Расулдан сўрашиди: – Бу қора ҳабаш
Жаннат чехрасига ярашгай қандоқ?*

*Жавоб шундай бўлди: – Сўйлангиз билиб,
Унинг оқ дилида иймон оҳангি.
Жаннат ҳурларига қора хол қилиб,
Бўлиб берилгандир Билолнинг ранги¹.*

РИВОЯТ ВА ҲАҚИҚАТ

Алишер Навоийнинг баъзи байтлари мағзини чақиши учун ислом тарихи, пайғамбарлар ҳаёти билан бир қаторда машҳур ривоят ва ҳикоятларни ҳам билишга тўғри келади. Жумладан Юсуф алайхиссаломнинг чоҳга ташланиши ва Бобил чоҳи тарихидан бехабар ўқувчи қуидаги байт мазмунини тушунолмайди:

*Кирпикинг тушкан кўнгул ичра хаёлинг, эй пари,
Гўиё юсуф нузул этмиш чаҳи Бобил аро.*

(БВ, 19)

Юсуф киссасидан маълумки, оталари ўзларидан ортиқ севгани учун акалари ҳасад ўтида ёниб, уни ёмон кўрардилар. Бир куни Юсуф туш кўрса, ўн бир юлдуз ва ой унга сажда қилиб турган эмиш. Буни эшитган Яъқуб айлахиссалом: «Бу

¹ Орипов А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент, 2001. 203-бет.

тушингни зинҳор акаларинг билмасинки, сенга очиқдан-очиқ душманга айланадилар», – дейди. Лекин бу туш тафсилотидан акалари хабар топиб, сабр косалари тўлади. «Шундоғам барчадан суюкли бўлгани етмагандай яна ўзини севимли кўрсатиш учун туш кўрдим деб ёлғон сўзлайди», – деганча укаларини ўлдириш ёки кўздан йўқотиш режасини тузадилар ва гашти биёбон қилиш баҳонаси билан уни олиб кетиб, сувсиз бир кудукқа ташлайдилар. Ўзлари эса бир кўйни сўйиб, кўйлагини унинг қонига белайдилар-да, оталарига келиб: «Юсуфни бўри еб кетди», – деб алдайдилар. Бобил – Ироқдаги қадимий шаҳар. Вавилон. Аёлга ошиқ бўлганликлари учун Ҳорут ва Морут номли икки фаришта шаҳар четидаги чохга ташланган. Кимки сехру жоду хунарини ўрганишни истаса, ўша чоҳ ёнига борар ва мазкур фаришталар унга ўргатар эмишлар. Мана энди байтнинг мазмуни ойдинлашди: «Эй пари, кипригинг ўқи теккан кўнгил ичра хаёлинг Бобил чоҳига Юсуф тушганга ўхшайди».

Ривоят қилишларича, Юсуф тушгач, коронғи қудукнинг ичи ёришади, унинг аччиқ суви ширин бўлади¹. Шунга ўхшаб, ишқнинг ранжу азоби, дарду ғами кўп бўлса-да, у кўнгилни жароҳатласа-да, кўнгилга ишқ ташриф буориши билан унга гўё жон киради. Бу ҳодисани шоир Юсуфнинг ташландиқ қудукқа ташланишига қиёс қиласи. Бу ерда ташбех ва талмех санъатларининг ажойиб омухтасини кўрамиз. Кейинги байт мазмунини тушуниш учун Мудбир ва Муқбил ҳақидаги машхур ривоятдан хабардорлик тақозо қилинади:

*Куллугунг догоидин ўлсам, истамон озодлик
Ким, бу тамғадур нишони Мудбиру Муқбил аро.
(БВ, 19)*

«Куллигинг доғидан ўлсам-ўламанки, озодлик истамайман – бу тамға Мудбиру Муқбилин фарклайдиган, улар орасидаги тафовутни кўрсатадиган аломатдир». Мудбир

¹ Қаранг: Қисаси Рабғузий. 1-китоб. 107-бет.

сўзининг луғавий маъноси иши юришмаган, баҳти қайтган, баҳтсиз бўлиб, мукбил унинг аксича баҳтли, толели, иқбол соҳиби.

«Маҳбуб ул-кулуб»да келтирилган ривоятга кўра, овга чиққанида қадимги Эроннинг сосонийлар сулоласига мансуб Хусрав Парвезнинг тожидаги қимматбаҳо бир гавҳар тушиб қолади. Шоҳ шаҳарга қайтгачгина буни сезади. Сарой ғала-ғовур бўлиб кетади. Чунки ўша гавҳар қиймати бутун бир мамлакатнинг бир йиллик хирожига teng экан. Шунинг учун уни топиб келган кишига катта мукофот ваъда килинибди. Гавҳарни қидириш бошланибди. Иттифоқо, биёбонни кесиб, шаҳар томон келаётган икки кишини учратадилар. Улардан бирининг оти Мудбир бўлиб, такаббурлиги туфайли гавҳар қидираётганларнинг бошлиғи билан саломалик ҳам қилмай бурнини осмонга кўтарганча ёдайиб ўтиб кетибди. Иккincinnинг исми Муқбил бўлиб, у одамийлик юзасидан бошлиққа тавозеъ билан салом бериш учун эгилар экан, кўзи ерда ётган гавҳарга тушади ва уни олиб бошлиққа узатади. Ваъда қилинган мукофот Муқбилга тегиб, у шохнинг яқинлари сафидан ўрин олади, Мудбир эса кибри сабабли шаҳар ҳаммомига гўлаҳ бўлади. «Мудбир такаббур натижасидин шаҳар гулханида мақом тутуб, Муқбил адаб ва тавозеъ фойдасидин гавҳари мақсад топиб, шоҳ гулшанида ором топти», – дейди шоир ҳикоятни якунлаб.

Албатта, бу ерда биринчи навбатда мазкур сўзларнинг луғавий маъноси кўзда тутилади: мен сенинг қулинг бўлиб, ранжу азобда ўлиб кетсан-да, озодликни орзу қилмайман, – баҳтли ва баҳтсиз инсон орасидаги фарқ шунда. Бунга кўра, ошиқ қул ишқи йўқ эркин кишидан баҳтлидир деган фикр илгари суриласяпти.

Энди ҳақли савол туғилади: байтнинг ривоятга қандай боғликлigi бор? Навоий Мудбирни – ғофил, Муқбилни – огоҳ деб талқин қилади. Огоҳлик – маърифатдан, ғофиллик – жаҳолатдан. Ғофил азбаройи жаҳолати туфайли такаббур, огоҳ эса тавозеъ ва одоби сабабли азиз ва хурматли. Бинобарин, огоҳ инсон мақсад гавҳарини кўлга киритиб,

ғофил ундан мосуво қолади. Ўз-ўзидан, мақсадга етган баҳтилию қурук қолган баҳтсиз. Байтда ифодаланишича, ошиқ севганига етишолмаса-да, унга кул бўлганидан хурсанд: шу қуллик тамғасининг ўзи баҳтлилик ва бадбаҳтлик мезони бўла олади, чунки ҳатто шу қуллик шарафига эришмаганлар ҳам борки, ҳақиқий бадбаҳт ана ўшалар. Муқбилинг баҳтини топиб, Мудбирнинг маҳрум қолгани воқеаси билан шоир бу фикрини янада мустаҳкамлайди.

«Лисон ут-тайр» достонида ҳам йўл машаққатидан нолиган Тазарвга танбех берар экан, Ҳудҳуд сўзига далил сифатида Мудбир ва Муқбилинг ҳақидаги ҳикоятни бошқача шаклда келтиради. Унга кўра, Мудбир гумроҳу Муқбилинг тариқат соҳиби, Мудбир нокису Муқбилинг комил. Иккиси йўлда ҳамроҳ бўладилар. Муқбилинг таърифини эшигтан шоҳ шаҳар дарвозасида унг пешвоз чикиб, саройга олиб кетади. Юз ҳурмат кўрсатиб, ихлосу эътиқодини намойиш қиласади.

Мудбир эса кечаси ярамасларга қўшилиб ичади ва мастиликда бирорни ўлдириб қўяди. Шохга арз қилганларида қасос ҳукми билан уни ҳам ўлимга буюради. Бу ҳикоят орқали шоир кибр ва тавозеъ, худбинлик ва камтарлик, гумроҳлик ва огоҳлик, жоҳиллик ва комиллик, қисқаси, инсоний фазилат ва иллатларни ўзаро бир-бирига қарама-қарши қўйиш орқали яхши ва ёмон, баҳтли ва бадбаҳт киши ўртасидаги фарқни кўрсатиб беради. Мана бу байтнинг мағзини чақиши учун эса Искандар Зулқарнайн ва у билан боғлиқ ривоятлардан хабардор бўлиш тақозо қилинади:

Умр янглиғ бевафодур ҳалқ, гўё, эй Хизр,
Чекти Зулқарнайн Яъжужи вафо олдига сад.
(ФК, 120)

«Ҳалқ умр каби бевафодир, эй Хизр, гўё Искандар Зулқарнайн вафо Яъжужи олдига девор тиклабди». Яъжуж ва Маъжуж – Куръонда зикр қилинган бузғунчи қавмнинг номи. Бу қавмнинг ер юзига чиқиб келиши қиёмат аломатларидан бири ҳисобланади.

Икки төг орасидаги бирон гапни англамайдиган қавмнинг шикояти ва сўровига кўра, Искандар Зулқарнайн улар билан яъжу ж ва маъжужлар орасига темир девор қуриб беради: фосид қавм бу девордан ошиб ҳам ўтолмадилар, тешиб ҳам. Қуръони каримнинг «Қаҳф» сурасида айтилишича, Садди Искандарий – Искандар курган деворнинг очилиб, Яъжу ж ва Маъжужларнинг чиқиб келиши қиёмат бошланганидан далолат берувчи белгилардан биридир¹. Бу воқеага ишора қилиш орқали Шарқ шоирлари турли бадиий мақсадни кўзда тутганлар. Жумладан, Навоий ҳалқ орасида вафо йўқолиб бораётганлигини «Нима бало, Искандар вафо Яъжу ж олдига ҳам девор тиклаганми?» тарзида талмех ва тажохули орифона санъатлари воситасида ифодалайди.

Кўриб ўтганимиздек, тасаввуф шеъриятида Садди Искандар – инсон жисми, Яъжу ж ва Маъжуж – унинг нафсу хохишлари сифатида ҳам талқин қилинади. Маълум бўладики, Алишер Навоий асарларини бутун теранлиги, барча маъно кирралари билан англаб етиш учун ҳалқ оғзаки ижоди, ислом тарихи ва ёзма адабиётида машҳур ривоят ва афсоналардан ҳам муайян даражада хабардор бўлиш тақозо қилинади.

ТИМСОЛЛАР ТИЗИМИ

Алишер Навоийнинг адабий мероси моҳиятини тушуниш учун унинг асарларида кенг қўлланган қўплаб бадиий, тарихий, мифологик, диний, тасаввуфий, космогоник ва бошқа образ ва тимсоллар ҳақида маълумот бериш тақозо қилинади. Чунки улуғ шоир ижодида рангбаранг тимсолларнинг бутун бир тизимига дуч келамизки, уларнинг нима маъно англатиши ва қандай бадиий вазифа бажариб келаётганини яхши билмай туриб, теран ва серқирра бадиият дурдоналарининг асл мазмун-моҳиятига етиб бўлмайди.

¹ Ислом. Энциклопедия. 282–283-бетлар.

Жумладан, биргина май билан боғлиқ кўплаб тимсолларни кўрамиз: май (бода, шароб, мул, саҳбо, хамр, чоғир, дурд), майхона (майкада), соқий, майфуруш, майхона пири (майкада пири), жом (қадаҳ, паймона, хум, куп, сабу, суроҳий, коса, пиёла, соғар, ратл, май бати, май завраки), масти, сархуш, хумор, махмур, хаммор, кулбаи хаммор, пири хаммор, майпараст, дурднўш ва ҳоказо. Шоирнинг май билан боғлиқ тимсоллардан холи деярли бирор шеъри йўқлигини хисобга олсан, уларнинг моҳиятини билишимиз қанчалик муҳимлиги маълум бўлади. Бу тимсол-тушунчалар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо қилади, ривожлантиради ва тўлдиради хамда биргаликда Оллоҳ–Оlam–Одам муносабатларини образли тарзда акс эттиради.

Чунончи, майхона – илохий файз манбаи бўлган гайб олами, соқий – бу файзни етказувчи комил пир, қадаҳ – уни қабул килувчи маърифатга ташна қўнгил, май – айни файз жилvasи, мастилик – ана шу нашъадан ҳузурланиш. Шу тариқа, майнинг қадаҳга, қадаҳнинг хумга, хумнинг майхонага, майхонанинг соқийга нисбати бор ва охир-окибат барчаси ягона Яратувчига бориб боғланади ва унинг дунёдаги ранг-баранг шакл ва кўринишдаги жилвалари тарзида талкин қилинади.

Дарҳакиқат, бу тимсолларнинг маъно доираси кенг ва хилма-хил. Айтайлик, соқий деганда Оллоҳ таоло ҳам, Муҳаммад алайҳиссалом ҳам, пир ёки комил инсон ҳам, маъшуқа ҳам кўзда тутилади. Соқий даврага май улашгани каби улар ҳам кишилар қалбига илохий файз бағишлийдилар, ҳакиқий ишқ ўтини соладилар, гайб маърифатидан баҳраманд этадилар. Ёки май ва унинг шароб, бода каби маънодошлари илохий тажаллий тимсоли, ишқ ва маърифат рамзи бўлиб келади. Шунга мувофиқ, тасаввуф адабиётida мастилик илохий маърифатдан ҳузурланишни, маънавий завқ дарёсига гарқ бўлишни билдиради.

Дайр, дайр пири, дайри муғон, дайри фано, дайр аҳли, муғ, муғбача, пири муғон, аҳли муғон, муғона май, муғона

жом, хароботи муғон каби тимсоллар ҳам ўзига хос алоҳида гурухни ташкил этади. Оташпаратлик билан боғлиқ бу тушунчалар биргаликда ягона занжирни, ўзаро уйғунликни ҳосил қиласи. Оташпаратлар ибодатхонаси бўлган дайр (дайри муғон, дайри фано, хароботи муғон) тасаввуф шерьятида сўфий ва орифлар даврасини, кўнгил ва ишқ оламини, пири дайр (пири муғон) – тариқат пири, маънавий раҳнамони, дайр аҳли – соликлар, муридларни; муғ эса оташпарат бўлиб, муршиди комилни, муғбача (муғ бола) – маъшуқа, содик мурид, чин ошиқни, муғона май – илоҳий тажаллий ва комил пирнинг қудсий нафасини билдиради. Майхонада соқий май улашса, дайрда бу вазифани муғбача бажаради. Муғбачаи зебо, муғбачаи шўх, муғбачаи ишвагар, муғбачаи кажкулаҳ сифатлари билан келганидан бу ўринда кўпроқ маҳбуба кўзда тутилаётгани маълум бўлади. А. Рустамовнинг ёзишича, муғбача ўрнида соқий ёки бошқа сўз ишлатилса, улар дайр сўзига уйғунлашмайди. «Соқий» сўзи майхона ва майкада каби сўзларга уйғундир. Моҳир санъаткорлар сўзларни рамзий мазмунда ишлатганда ҳам уларнинг асл луғавий маъноларини назардан четда қолдирмайдилар».

Харобот тушунчаси атрофига уюшган тимсоллар ҳам алоҳида бир гурухдир. Харобот – комил инсон хузури, пири харобот – етук муршид, харобот аҳли – ринклар, ошиклар, хароботий – илоҳий маърифат соҳиби бўлган ориф, хароботи муғон – Ҳаққа яқинлик ва васл мақоми.

Шоир шеърларида харобот ва хонақоҳ ўзаро зид кўйиб тасвириланади. Зеро, хонақоҳда диний илмлар ва ақидалар ўргатилса, хароботда илоҳий маърифатдан баҳраманд бўлинади. Айни пайтда, етакчи, пешво маъносида ўзаро кесишидиган пир ва шайх сўзлари ҳам Навоий шеъриятида кўпинча бир-бирига қарама-қарши қўйилади: пир – тариқат раҳнамоси, шайх – диний уламо маъносида келади. Харобот аҳли (уларни сийрат аҳли ҳам дейиш мумкин) Ҳаққа етиш йўлида ишқни асос қилиб олсалар, шайху зоҳидлар (яъни сурат аҳли) Оллоҳ ризосини тақвода, тоат-ибодатда деб била-дилар. Шоир наздида харобот ичра бир қадаҳ май симирмок

Хизрга қўшилиб оби ҳаёт ичмоқдан афзал. Бу билан у Оллоҳ ишқининг бир лаҳзасини абадий умрдан устун қўймоқда:

*Гар харобот ичра мумкиндор сумурмак бир қадаҳ,
Хизр агар ўлтурса бормам чашмайи ҳайвон сари.*
(FC, 629)

Яна бут, бутхона (буткада), бутпараст, бутпарастлик, зуннор, салиб, тарсо, тарсобача, савмаа каби истилоҳлар билан боғлиқ тимсоллар тизими мавжуд. Бунда бут – ишқ ва ваҳдат мазҳари, бутхона – илоҳий олам, бутпараст – илоҳий ишқ ошиғи, бутпарастлик – илоҳий маҳбубага ошиқлик, зуннор – ҳақиқий маҳбуба хизмати ва тоатига бел боғлаш, тарсо – табиатидаги кусурлардан кутулиб, камолотга етишган комил инсон, тарсобача – илоҳий жазба ва солик кўнглида порлаган илоҳий нур рамзи бўлиб келади. Лоҳижийнинг ёзишича, буларнинг барчаси ботил динларни тарк этиб, ҳақиқий иймонга эга бўлишни тамсил этади.

Пайғамбарлар ва уларнинг ҳаётию фаолияти, мўъжизалари билан боғлиқ тимсол-тушунчалар ҳам мумтоз адабиётда муайян фикрлар тасдиғи, исботи ва ривожи сифатида бадиий вазифа бажаради. Чунончи, Нуҳ – узок умр, Хизр – абадий ҳаёт, Айюб – сабр-тоқат, Яъкуб – ғам-қайғу, Юсуф – гўзаллик, Довуд – хушвозлиқ, Сулаймон – бойлик ва шукух, Исо Масих – жон ато этувчи тимсоли бўлиб келади. Ёки Нуҳ ва тўфон, Хизр ва оби ҳаёт, Хизр ва Масих, Сулаймон ва чумоли, Яъкуб ва байт ул-аҳzon, Исо ва қуёш, Исо ва хуффош, Исо ва игна, Мусо ва Тур, Мусо ва Сомирий ҳамиша ёнма-ён кўлланади ёки бири иккинчисига ишора қиласди.

Бундан ташқари, мажоз ва ҳақиқат, ваҳдат ва касрат, шам ва парвона, қаҳрабо ва сомон, томчи ва денгиз, ҳусн ва ишқ, шоҳид ва машҳуд, ақл ва кўнгил, фано ва бақо, сўфий ва зоҳид, куфр ва иймон каби ўзаро бир-бирини тақозо қиласиган тимсолларга ҳам кўп дуч келамиз. Аслида шоир шеъриятидаги ҳар бир сўз, тимсол ва образ бир-бирига боғлиқ, бир-бирини тақозо қиласди, ривожлантиради ва тўлдиради.

Маълум бўладики, бу шеъриятда ҳамма нарса рамзу тимсоллар қатига ўралган – бирор тимсол ё образ зоҳирий маъносида келмайди: ҳатто Искандар ҳам тариқат солики тимсоли, у оби ҳаёт – илоҳий маърифатни излайди, лекин жисми бу йўлда энг катта тўсик – садди Искандар, нафс хоҳиш-истаклари, саъй-интилишлари эса Яъжуж ва Маъжуж. Вокеан, Фарҳод ҳам тоғни – нафсни ўртадан кўтариб, маърифатга эришади.

Бу шеъриятда оддий сўзлар ҳам рамз ва тимсолларга айланиб кетган. Айтайлик, вайрона – хароба эмас, балки моддий олам; бегона – ёт эмас, балки тариқатни ўтамаган ва маърифатдан бехабар киши, дўст – ўрток, ошна эмас, балки Худо, пайғамбар, пир ва маҳбуба; работ – карвонсарой, мусофирихона эмас, балки дунё; сулҳ – ярашиш, келишув эмас, балки амал ва ибодатнинг қабули; базм – зиёфат эмас, балки Ҳақ аҳлининг хос мажлиси; айш – кайфу сафо эмас, балки Ҳаққа яқинликдан ҳосил бўлган ҳузур ва уни ҳис қилиш; асо – ҳасса эмас, соликнинг суюнчи бўлган Ҳақ зотига ишқ; хуффош (кўршапалак) – ғофиллик ва сўқир кўнгил; сұхбат – ваҳдат ва тафрид мақоми; парда – Ҳақ ва банда ўртасидаги тўсик; сафо – риёзат натижасида кўнгилнинг покланиши; оби ҳаёт – илоҳий илм; ойина – комил инсон рамзи бўлиб келади ва ҳоказо.

Шеъриятдаги юз, кўз, қош, киприк, соч, хол, қад, ҳат, лаб, оғиз, бел ва бошқалар ҳам тасаввуфий истилоҳда ўзига хос маъно-мазмунга эга: юз – илоҳиёт жамоли, кўз – комил инсон, соч – моддий олам, хол – ваҳдат нуқтаси, қад – илоҳий оламга юзланиш, ҳат – ғайб олами, қош – илоҳий зотга ҳижоб бўлган сифатлар, лаб – маънавият оламидан анбиёга малаклар, авлиёга эса илҳом орқали нозил бўладиган илоҳий калом, оғиз – бу каломнинг манбай ва бошқалар. Тўғриси, бу образлар гоҳ бадиий, гоҳ тасаввуфий, гоҳ эса ҳам бадиий, ҳам тасаввуфий тимсоллар бўлиб келади.

Яна ошик, маъшуқ, ёр, дўст, сарв, шамшод, сунбул, шам, парвона, ракиб, сабо каби анъанавий; коргах, ҳайрат, кимиё каби фалсафий; Мухаммад нури, Исо игнаси, Сомирий

сехри, Тури Сино, Суруш, кавсар, кавсар соқийси, салсабил, тұбо, сидра, исми аъзам, байт ул-ҳазан, асқоби қаҳф, асқоби фыл каби диний; тавхид (ваҳдат), оби ҳаёт, ойина, жоми Жамшид, ўзлик, рижол ул-ғайб, синган сафол, раз қизи, ринд, сўфий, ориф, зоҳид, дарвеш, самоъ, ломакон, озода, най, ўн саккиз минг олам, хуффош каби тасаввуфий (улар 200 дан ортиқ); Симурғ (Анқо), қакнус, самандар, мусикор, хумо, аждарҳо каби афсонавий; қўхи Қоф, Аланқува, зол, яда тоши, су кишиси, пари, ровий, қосид каби фольклорий ва бошқа мавзулардаги кўплаб образ ва тимсоллар Алишер Навоий шеъриятида фаол қўлланиб, хилма-хил бадиий вазифаларни бажариб келади.

Маълум бўладики, Навоий ижодида ўз маъносида қўлланган оддий сўзнинг ўзи йўқ ҳисоби: ҳар бир сўз ни-манингdir рамзу тимсоли бўлиб, энг камида икки ёки уч маънони англатади. Шарқ мумтоз шеъриятининг образлар олами ва тасаввуф адабиётининг истилоҳларидан бехабар ўқувчи уларни ўқиб тушуниши мушкул. Шунинг учун тафаккур уфқи бепоён шоирнинг асосан ана шундай мураккаб ва ҳозирги ўқувчига тушунарсиз байтларининг моҳиятини бутун теранлиги билан очиш шоир ижодида бир неча бадиий вазифаларни бажариб келганлигини кенг ва батафсил тушунтириш тақозо қилинади.

ИБРОХИМ ҲАҚҚУЛ**I. ҒАЗАЛЛАР ШАРҲИ ВА ТАЛҚИНЛАРИ**

«Сен ўз хулкингни тузгил...».....	8
«Кийик чарми заиф эгнимга...»	13
«Жуд эмас кўп базл учун...»	19
«Навбаҳор айёми бўлмиш...»	23
«Тенгри халқ этмиш мени гўё...»	28
«Эй кўнгул, келким...».....	34
«Десам: бу су тузатур фикр қасрини...»	38
«Жунун водийсиға мойил...»	43
«Жисмим аро жон айласам»	47
«Лабингдин ҳаста жонким бўлди бетоб...»	51
«Топмадим ахли замон ичра...»	56
«Мени мен истаган ўз сухбатига...»	61
«Сир»нинг ботин сирлари	66
«Тасаввуф ризо ахлидин яхши ахлок...»	71
«Ҳар қачонким кемага ул ой...»	75
«Фалакдин гар манга ҳар лаҳза ...»	79
«Ишқ аро душвордур будмоқ...»	84
«Кўнгул ичра ғам камлиги...»	87
«Ёрдин айру кўнгул...»	92

II. РУБОИЙ, ҚИТЪА ВА ФАРД ШАРҲЛАРИ

Ғаму дард – ишқ шавки	98
«Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек...»	103
«Сабр арчи кишига ранж афзун айлар...»	107
«Гар килса киши килиб гуноҳе, тавоя...»	110
«Ё рабки, фано базмида...»	112
«Ким бўлса бу мотамкададек...»	116
«То дашт баҳор бирла рангин бўлгай...»	118
«Оллимда табиби чорасозим ҳам йўқ...»	119
«Масжидқа неча ахли риёдек етайнин...»	120
«Риёйи каъбадин дайри фаноға...»	121
«Чу разл ҳавсаласиздур...»	125
Фисқ – куфри ниҳоний демак	125
«Важҳи маош учун...»	127
«Чун манга лутф этти шоҳ...»	131
«Қаноат гўшасин тутқилки...»	133
«Бордилар, ёмғур дуосин қилғали ахли риё...»	134
«Тавозеъ яхши, аммо...»	137

«Газалда уч киши...»	139
«Тұхфаларким юборді кайсари рұм...»	141
«Тилингни асрагил...»	143
«Гар қүёш васлин тиласен...»	145
«Мурувват барча бермакдур...»	149

ЭРГАЦ ОЧИЛОВ
КҮНГИЛ – ҲАҚ КҮЗГУСИ
Газаллар шарғы ва тадқиқтар

Икки олам сохиби	156
Хизру Масих	163
Зийрак құш – огох инсон тимсоли	171
Вафо ахлининг қисмати	176
Махорат меваси	182
Ҳажру васл аро	188
Шоҳу гадо нисбати	193
Ҳассос кечинмалар талқини	197
Ишқ ўтининг шиддати	201
Ҳайрат завки	204
Тафаккур ва талқин	209
Алишер Навоий ва пайғамбарлар	212
«Накши девор айладинг наққошни»	222
Дўстдан азиз душман	225
Сомирий сехри	228
Ҳак сири пинхону ҳалқ сири, ошкор	230
Рамзлар силсиласи	232
«Хуршид – атонгдур, ой – ано...»	235
Қатрада акс эттан уммон	237
Зоҳидлар ва сўфийлар	242
Комил инсон гояси тарануми	246
Азалдан ошиклик нима?	254
«Дайр ичра қадам кўйсанг»	258
Ишқ кофири ким?	261
Улуғлар ибрати	266
Кўнгил – ҳақ кўзгуси	267
Ақл ва кўнгил зиддияти	269
Раз қизининг сұхбати	277
Ишқ – чакмоқ, ошиқ – хас	284
Хусн ва ишқ	289
Билол ва хол	291
Ривоят ва ҳақиқат	292
Тимсоллар тизими	296

Адабий-бадиий нашр

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ, ЭРГАШ ОЧИЛОВ

ИШҚ ВА ҲАЙРАТ ОЛАМИ

(Maқolalap тўплами)

Мұхаррир *Б. Эралиев*

Рассом *A. Фозилов*

Рассом-дизайнер *Б. Зуфаров*

Бадиий мұхаррир *P. Маликов*

Техник мұхаррир *Б. Каримов*

Мусахих *Ш. Ҳакимова*

Кичик мұхаррирлар: *Д. Холматова, Г. Ералиева*

Компьютерда тайёрловчи *Ф.Ботирова*

Нашриёт лицензияси AI № 158, 14.08.2009.

Босишига 2016 йил 6 октябрда рухсат этилди.

Бичими 84x108^{1/32}, Офсет қофози.

«Times New Roman» гарнитурасида оғсет усулида босилди.

Шартли босма табоги 15,96. Нашр табоги 15,32.

Адади 2000. Буюртма № 16-636.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

ISBN 978-9943-28-695-5

«O'ZBEKISTON»

9 789943 286955